

أصُولُ الشَّاشِي
(مختصر في أصول الفقه الحنفي)
تأليف
الإمام الفقيه نظام الدين الشاشي
(من رجال القرن السابع الهجري)
(VII/XIII)

المترجم الي اللغة الأوزبكية: عبد الواحد أحمد علي بن محمد عظيم
جامعة طشقند الحكومية للدراسات الشرقية
كرسيّ "العلوم الإسلامية"

Усул аш-Шоший

Шошийнинг асос – қоидалари

(Ҳанафий усул ал-фиқҳига доир мухтасар асар)

Муаллиф

Фақиҳ имом Низом ад-дин аш-Шоший
(VII/XIII аср)

Таржимон: Аҳмадалиев Абдувоҳид Муҳаммадазим ўғли
Тошкент давлат шарқшунослик институти “Исломшунослик” кафедраси

2008 й.
www.islom.uz

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ номи билан бошлайман.

الحمد لله الذي أعلى منزلة المؤمنين بكريم خطابه و رفع درجة العالمين بمعاني كتابه وخص المستتبطين منهم بمزيد الإصابة وثوابه والصلوة علي النبي وأصحابه والسلام على أبي حنيفة وأحبابه

Му’минларнинг мартабаларини улуғ хитоби билан олий қилган¹, олимларнинг даражаларини китобининг маънолари билан юксак қилган² ва улар ораларидан мужтаҳидларни масалаларни тўғри топиш не’мати ва ўз савобига хослаган³ Аллоҳ та’олога ҳамдлар, Пайғамбар ҳамда у зотнинг саҳобаларига хайрли дуолар, Абу Ҳанифа⁴ ва у кишининг аҳбобларига эса, саломлар бўлсин.

وبعد فإن أصول الفقه أربعة: كتاب الله تعالى وسنة رسوله وإجماع الأمة والقياس فلا بد من البحث في كل واحد من هذه الأقسام ليعلم بذلك طريق تخريج الأحكام

Ҳамду-санолардан сўнг: Фикҳ асослари тўрттадир⁵. Аллоҳнинг китоби (Қур’они карим), Расулининг суннати, умматнинг ижмо’си ва қиёс. Демак, ҳукмларни чиқариш йўллари билиш учун ушбу қисмларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида баҳс юритиш лозимдир.

الباب الأول في كتاب الله تعالى و يشتمل علي الفصول الآتية

1. الخاص و العام
2. المطلق و المقيد
3. المشترك و المؤول
4. الحقيقة و المجاز
5. الصريح و الكناية
6. المتقابلات
7. أنواع ترك الحقيقة
8. متعلقات النصوص
9. الأمر
10. النهي
11. معرفة طرق المراد بالنصوص
12. حروف المعاني و موارد استعمالها

I Боб. Аллоҳ та’олонинг китоби (Қур’они карим) ҳақида бўлиб, у қуйидаги фаслларни ўз ичига олади:

1. Хос ва ‘Ом
2. Мутлақ ва Муқайяд
3. Муштарак ва Муаввал
4. Ҳақиқат ва Мажоз

¹ Ва сизлар энг олийдирсизлар. Оли Имрон: 139, Муҳаммад: 35- оятларидаги каби.

² Аллоҳ ораларингиздан иймон келтирган ва илм берилган кимсалар мартабаларини юқори кўтараяк. Мужодада: 11- оятига ишора.

³ Анбийо: 79 – ояти тафсирида муфассирлар мужтаҳид мақомига етган киши бир масалада ўз раъйи билан ижтиҳод қилиб, тўғри топса иккита, бордию хато қилган тақдирида ҳам гуноҳкор бўлмай балки битта савобга эга бўлиши баён қилинган дейдилар.

⁴ Абу Ҳанифа, Ну’мон ибн Собит ибн Зуто ал-Куфий (699-767) ҳанафий мазҳаби асосчиси. Аллоҳ у кишини ўз раҳматига олган бўлсин! Муаллиф бу билан ўзининг ушбу мазҳабга мансублиги ҳамда ушбу асарини ҳам айнан ҳанафий мазҳаби асосида ёзилганлигига ишора қилмоқда.

⁵ Мусанниф р.х. мазкур асарларида барча фақиҳлар томонидан хилофсиз равишда қабул қилинган тўрт усул ал-фикҳ яъни фикҳ асосларига тўхталиб, қолган хилофлиларини зикр этмадилар.

5. Сарих ва Киноя
6. Мутақобилот (бир-бирига зид нарсалар)
7. Анво‘ тарк ал-ҳақиқат (Ҳақиқатни тарк этиш турлари)
8. Мута‘аллиқот ан-нусус (матнларга боғлиқ масалалар)
9. Амр (буйруқ)
10. Наҳий (та‘қиқ)
11. Ма‘рифат туруқ ал-мурод би-н-нусус (матнлардан кўзланган маъноларни билиш йўллари)
12. Ҳуруф ал-ма‘оний (маъно англатувчи ҳарфлар)

1 - فصل في الخاص والعام

1 - Хос ва ‘Ом ҳақидаги фасл.

فالخاص لفظ وضع لمعنى معلوم أو لمسمى معلوم على الأفراد كقولنا في تخصيص الفرد زيد وفي تخصيص النوع رجل وفي تخصيص الجنس إنسان

Хос - Ма‘лум бир маъно ёки аниқ бир нарса учун махсус тузилган лафз-сўздир. Масалан: Шахсни хослашда Зайд, нав‘ни хослашда киши ва жинсни хослашда инсон деганимиз каби.

والعام كل لفظ ينتظم جمعا من الأفراد إما لفظا كقولنا مسلمون ومشركون وإما معنى كقولنا من وما

‘Ом – бир қанча яккаликларни лафз-сўз жиҳатидан, масалан: мусулмонлар, мушриклар ёки маъно жиҳатидан, ким ва нима деганимиз каби ўзида бирлаштирган сўздир.

وحكم الخاص من الكتاب وجوب العمل به لا محالة فإن قابله خبر الواحد أو القياس فإن أمكن الجمع بينهما بدون تغيير في حكم الخاص يعمل بهما وإلا يعمل بالكتاب ويترك ما يقابله

Китоб (Қур’он) даги хоснинг ҳукми – унга амал қилишнинг шаксиз вожиб бўлишидир. Агар унга оҳод хабар (биргина саҳоба томонидан ривоят қилинган хабар-ҳадис) ёки қиёс зид чикқудек бўлса ва хоснинг ҳукмини ўзгартиришсиз улар ораларини жам‘лашнинг имкони бўлса, уларнинг ҳар иккисига ҳам амал қилинади. Акс ҳолда яъни хоснинг ҳукми ўзгарадиган бўлса, у ҳолда китобга амал қилиниб, унинг зидди яъни оҳод хабар ва қиёс тарк қилинади

مثاله في قوله تعالى يتربصن بأنفسهن ثلاثة قروء فإن لفظة الثلاثة خاص في تعريف عدد معلوم فيجب العمل به

Бунга мисол: Аллоҳ та‘олонинг сўзи: “Талоқ қилинган аёллар уч қур”⁶ идда сақлайдилар”⁷. Чунки бу оятдаги уч лафзи аниқ бир сонни та‘рифлашда хосдир, демак унга амал қилиш вожиб бўлади.

ولو حمل الأقرء على الاطهار كما ذهب إليه الشافعي باعتبار أن الطهر مذكر دون الحيض وقد ورد الكتاب في الجمع بلفظ التأنيث دل على أنه جمع المذكر وهو الطهر لزم ترك العمل بهذا الخاص لأن من حمله على الطهر لا يوجب ثلاثة أطهار بل طهرين وبعض الثالث وهو الذي وقع فيه الطلاق

Агар оятдаги қур’ лафзини Шофе‘ий⁸ ҳукм қилгани каби: ҳайз эмас, балки покликдир дейилса, чунки Шофе‘ийга кўра, поклик лафзи музаккар бўлиб, китобда уч лафзи муаннас жинсида келди демак, унинг саналмиши

⁶ Қур’ сўзи араб тилида поклик ва ҳайз маъноларининг ҳар иккисига ҳам ишлатилади.

⁷ Бақара: 228.

⁸ Шофе‘ий, Муҳаммад ибн Идрис ибн ‘Аббос ибн ‘Усмон ибн Шофе‘ ал-Қураший ал-Мутталибий Абу ‘Абдуллоҳ (150/767-204/820) йирик фақиҳ суннийликдаги тўрт мазҳабдан бири бўлган Шофе‘ий мазҳаби асосчиси.

музаққарнинг жам‘и бўлмоғи лозим ва у поклик лафзидир, шунинг учун қур’ лафзини покликга йўйилади дейилса, ушбу хос-уч сўзининг ҳукмига амал қилмаслик келиб чиқади, чунки қур’ни поклик деган киши уч покликни вожиб қилган бўлмайди, балки икки тўлиқ поклик ва учинчи покликнинг баъзисини вожиб қилган бўлади. Яъни учинчи ноқис поклик талоқ воқе‘ бўлганидир⁹.

فيخرج على هذا حكم الرجعة في الحيضة الثالثة وزواله وتصحيح نكاح الغير وإبطاله وحكم الحبس والإطلاق والمسكن والإنفاق والخلع والطلاق وتزوج الزوج بأختها وأربع سواها وأحكام الميراث مع كثرة تعدادها

Демак, ушбу ҳукмга кўра қуйидаги масалалар чиқарилади: Учинчи ҳайзда талоқ қилинган аёлига қайтишнинг жоизлиги (бизда-ҳанафийларда) ва жоиз эмаслиги (улар - Шофе‘ийларда), ушбу аёлнинг учинчи ҳайзида бошқа эркакка никоҳланиши дурустлиги (уларда) ва ботиллиги (бизда), эр ўша аёлни ўз ихтиёрида ушлаб туриши (бизда) ва уни қўйиб юбориши (уларда), уни уй-жой ва нафақа билан та‘минлаши (бизда) ва хул¹⁰ ва талоқ қилиши (уларда), уни талоқ қилувчи эри унинг опа ёки синглисига ёки ундан ташқари тўртинчи аёлга ушбу учинчи ҳайзида уйланиши (бизда жоиз эмас, уларда жоиз, чунки талоқ қилинган аёлнинг иддаси бизда учинчи ҳайзида тугамаган, уларда эса, тугаган бўлади). ҳамда мерос ҳукмлари ўзининг барча турлари билан чиқарилади. (Яъни ушбу аёлнинг эри учинчи ҳайзида вафот топса, бизда мерос олади ва ушбу аёл учун васият ботил бўлади, уларда эмас).

وكذلك قوله تعالى قد علمنا ما فرضنا عليهم في أزواجهم خاص في التقدير الشرعي فلا يترك العمل به باعتبار أنه عقد مالي فيعتبر بالعقود المالية فيكون تقدير المال فيه موكولا إلى رأي الزوجين كما ذكره الشافعي

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг: “Албатта биз уларга хотинлари ҳақида белгилаган нарсамиз миқдорини (маҳр миқдорини) билгандирмиз”¹¹ ояти шар‘ий миқдор ҳақида хос бўлиб, унга амал қилишни Шофе‘ий айтганидек: У молиявий ақд-келишувдир, шунинг учун бошқа молиявий ақдларга қиёс қилиниши лозим ва ундаги мол - маҳр миқдорини белгилаш эр ва хотиннинг ихтиёрларига топширилади деб тарқ қилинмайди.

و فرع على هذا أن التخلي لنفل العبادة أفضل من الاشتغال بالنكاح وأباح إبطاله بالطلاق كيف ما شاء الزوج من جمع وتفريق وأباح إرسال الثلاث جملة واحدة وجعل عقد النكاح قابلا للفسخ بالخلع

Имом Шофе‘ий шунга асослангани ҳолда нафл ибодат қилиш мақсадида уйланмасдан ўтиш уйланишдан кўра афзалдир ва никоҳни эр ўзи қандай ҳоҳласа шундай яъни бир поклик ичида ҳоҳ бўлинган, ҳоҳ жам‘ланган ҳолдаги талоқ билан ботил қилиши ҳамда уч талоқни бирданига айтиши ҳам мувоҳ-мумкиндир ва никоҳ ‘ақди-келишуви хул‘ туфайли фасх-бузилишни қабул қилувчидир деди¹².

وكذلك قوله تعالى حتى تنكح زوجا غيره خاص في وجود النكاح من المرأة فلا يترك العمل به بما روي عن النبي عليه السلام أيما امرأة نكحت نفسها بغير إذن وليها فنكاحها باطل باطل باطل

⁹ Яъни талоқ айtilган вақтдаги поклик ҳисобга олинса учта тўлиқ бўлмайди, мазкур поклик эътиборга олинмаса учтадан ошиб кетади.

¹⁰ хул‘ – хотин эрига уни талоқ қилиши учун маълум бир маблағни таклиф этади ва эри уни талоқ қилади. Мазкур талоқ хул‘ дейилади.

¹¹ Аҳзоб: 5.

¹² Шофе‘ий хул‘ ни фасх дедилар. Бизда эса, хул‘ мол эвазига талоқ қилишдир.

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Уч талоқ қилинган хотин эридан бошқа эрга тегиб чиқмагунича аввалги эрига ҳалол бўлмайди”¹³ деган ояти хотин кишидан никоҳнинг содир бўлишлигида хос бўлиб, унга амал қилишликни пайғамбар (а.с.) дан ривоят қилинган “Қайси бир хотин ўзини-ўзи валийси¹⁴ дан бе ижозат никоҳласа унинг никоҳи ботилдир, ботилдир, ботилдир.” ҳадис билан тарк қилинмайди¹⁵.

ويتفرع منه الخلاف في حل الوطاء ولزوم المهر والنفقة والسكنى ووقوع الطلاق والنكاح بعد الطلقات الثلاث على ما ذهب إليه قدماء أصحابه بخلاف ما اختاره المتأخرون منهم

Мана шу ҳукмга кўра ватий-жимо‘нинг ҳалол бўлиши, маҳр, нафақа, жой билан та‘минлашларни эрга лозим бўлиши, уч талоқдан кейин талоқнинг тушиши ҳамда никоҳнинг дуруст бўлиши ҳақида Шофе‘ийнинг кейинги эмас, балки дастлабки Асҳоблари билан бизнинг ўртамизда хилоф келиб чиқади. Яъни, Шофе‘ийларга кўра, валийсидан беижозат эрга теккан аёлнинг жимо‘си ҳалол эмас, бизда эса ҳалол. Унга эр томонидан маҳр, нафақа ва жой берилиши лозим, уларда эса, лозим эмас. Ушбу аёлни эри уч талоқ қилса ва кейин уни валийсини изни билан яна ўзи қайта никоҳига олса сўнг уни яна талоқ қилса, Шофе‘ийларга кўра кейинги талоқ тушади. Чунки, уларга кўра аввалги никоҳ дуруст бўлмагани учун аввалги талоқлар ҳам ҳисобга олинмайди. Бизда эса, аксинча ушбу аёлнинг ўзи эрга тегишда ихтиёрли бўлгани учун валийсидан беизн бўлган никоҳи ҳам дуруст ҳисобланиб, уни эри томондан уч талоқ қилинса то бошқа эрга тегиб чиқмагунига қадар эрига ҳаром бўлади ва унга айтган кейинги талоқлари эътиборсиз бўлади.

وأما العام فنوعان عام خص عنه البعض و عام لم يخص عنه شيء فهو بمنزلة الخاص في حق لزوم العمل به لا محالة

‘Ом икки хил бўлади.

1. Баъзи нарсалар ундан хослаб олинган ‘Ом.

2. Ундан ҳеч нарса хослаб олинмаган ‘Ом. Ушбу иккинчиси унга амал қилишнинг вожиблигида шак-шубҳасиз Хоснинг даражасида бўлади.

وعلى هذا قلنا إذا قطع يد السارق بعدما هلك المسروق عنده لا يجب عليه الضمان لأن القطع جزء جميع ما اكتسبه

Шунга кўра, ўғирланган нарса ўғрининг олдида ҳалок бўлганидан кейин унинг қўли кесилса ҳалок бўлган молни тўлаш унга вожиб бўлмайди деб ҳукм қилдик. Чунки, унинг қўлини кесиш у содир этган жинойтнинг барчасига жазо бўлади.

- بحث عموم كلمة ما

“Мо-нима, нарса” калимаси-сўзининг ‘Ом-умуий эканлиги баҳси

إن كلمة ما عامة تتناول جميع ما وجد من السارق وبتقدير إيجاب الضمان يكون الجزاء هو المجموع ولا يترك العمل بالقياس على الغصب

¹³ Бақара: 230.

¹⁴ Валий унга масъул ва у ўлган тақдирда ундан мерос олувчи эркак. Яъни, отаси, у бўлмаса ўғли, ака-укаси ва ҳоказо.

¹⁵ Чунки оят қатъий, оҳод ҳадис эса зонний далилдир.

“Мо-нима, нарса” калимаси ‘Ом-умумий бўлиб, ўғридан содир бўлган барча нарсани ўз ичига олади. Агар унга молни тўлашликни вожиб қилинса у ҳолда жазо жазолар мажму‘сига айланади ва унга-‘Ом га амал қилишликни ғасб қилинган (тортиб олинган) молга қиёслаб тарк қилинмайди. (чунки, ғасб қилинган молни тўлаш лозим)¹⁶.

والدليل على أن كلمة ما عامة ما ذكره محمد رحمه الله إذا قال المولى لجاريته إن كان ما في بطنك غلاما فأنت حرة فولدت غلاما وجارية لا تعتق

Мо-нарсa калимасини ‘Ом-умумий эканлигига далил имом Муҳаммад¹⁷ (р.х.) нинг ушбу айтганларидир: Агар бир хожа чўрисига “Агар қорнингдаги нарса ўғил бўлса сен озодсан” деса ва у бир ўғил ва бир қиз туғса озод қилинмайди (чунки қорнидаги нарсанинг ҳаммаси ўғил бўлмади).

وبمثله نقول في قوله تعالى فاقروا ما تيسر من القرآن فإنه عام في جميع ما تيسر من القرآن

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Қур’ондан ўзларингизга муяссар бўлган нарсани ўқинглар”¹⁸ ояти Қур’оннинг барчаси ҳақида ‘омдир.

ومن ضرورته عدم توقف الجواز على قراءة الفاتحة وجاء في الخبر أنه قال لا صلاة إلا بفاتحة الكتاب فعملنا بهما على وجه لا يتغير به حكم الكتاب بأن نحمل الخبر على نفي الكمال حتى يكون مطلق القراءة فرضا بحكم الكتاب وقراءة الفاتحة واجبة بحكم الخبر

Қироатнинг жоиз бўлиши фотиҳа сурасини ўқишга боғлиқ бўлмаслиги ушбу ҳукмнинг заруратидандир. Ҳолбуки, хабар-ҳадисда “Фотиҳаси сурасисиз ўқилган намоз намоз бўлмайди” дейилган. Шунинг учун бу ерда китобнинг ҳукмини ўзгартирмаган ҳолда оят ва ҳадиснинг ҳар иккисига ҳам амал қилдик, Яъни ҳадисни намозни комил бўлмаслигига йўйган ҳолимизда “Мутлақ қироат қилиш китобнинг ҳукми билан фарз, фотиҳа сурасини ўқиш эса, хабар-ҳадиснинг ҳукми билан вожибдир” дедик.

وقلنا كذلك في قوله تعالى ولا تأكلوا مما لم يذكر اسم الله عليه أنه يوجب حرمة متروك التسمية عامدا وجاء في الخبر أنه عليه السلام سئل عن متروك التسمية عامدا فقال (كلوه فإن تسمية الله تعالى في قلب كل امرئ مسلم) فلا يمكن التوفيق بينهما لأنه لو ثبت الحل بتركها عامدا لثبت الحل بتركها ناسيا فحينئذ يرتفع حكم الكتاب فيترك الخبر

Худди шундай Аллоҳ та‘олонинг “Аллоҳнинг исми айтилмай сўйилган ҳайвонлардан еманглар”¹⁹ ояти тасмия (бисмиллоҳ) ни қасддан тарк қилинган ҳайвоннинг ҳаромлигини вожиб қилади. Хабарда эса, пайғамбар (а.с.) дан қасддан тасмия тарк қилинган ҳайвон ҳақида сўралганида у зот: “Уни еяверинглар, чунки Аллоҳнинг исми ҳар бир мусулмоннинг қалбидадир” дедилар. Юқоридаги оят билан ушбу ҳадисни бирлаштириб бўлмайди, чунки агар қасддан тасмия тарк қилишлик билан ҳам ҳалоллик собит бўлса эди, тасмияни саҳван-эсидан чиқариш билан тарк қилишликда ҳалоллик ўз-ўзидан собит бўлар эди ва у ҳолда китобнинг ҳукми кўтарилиб кетарди, шунинг учун бу ерда хабар-ҳадисни тарк қилинади.

¹⁶ Бу ерда Аллоҳ та‘олонинг “Ўғри эркак ва ўғри аёлнинг ҳар иккисини ҳам қилган ўғриликлариға жазо тарзида қўлини кесинглар” ояти ҳақида баҳс кетаябди. Мазкур оятга кўра, ўғрининг қўли кесилгач унга ўғирланган молни тўлаши лозим эмас.

¹⁷ Муҳаммад ибн Ҳасан ибн Фарқад Абу ‘Абдуллоҳ аш-Шайбоний (749-805) Абу Ҳанифа ҳазратларида икки йил таълим олиб, сўнг у кишини шогирдлари Абу Юсуфда ўқиганлар ва илмда мужтаҳидлик даражасига етишдилар. Ҳанафий мазҳабини ёзма ҳолатга келтирган ҳам айнан шу киши бўладилар.

¹⁸ Муззаммил: 2.

¹⁹ Ан‘ом: 121.

وكذلك قوله تعالى وأمهاتكم اللاتي أرضعنكم يقتضي بعمومه حرمة نكاح المرضعة وقد جاء في الخبر لا تحرم المصاة ولا المصتان ولا الإملاجة ولا الإملاجتان فلم يمكن التوفيق بينهما فيترك الخبر

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Сизларни эмизган оналарингиз ҳам сизларга ҳаромдирлар”²⁰ ояти ўзининг ‘омлиги билан эмизувчи аёлнинг никоҳи эмган болага ҳаром бўлишини тақозо қилади. Хабар-ҳадисда эса, “Бир ё икки марта эмиш ҳамда бир ё икки марта эмиши ҳаром қилмайди” дейилган. Маълумки, ушбу ҳадис билан юқоридаги оятни бирлаштириб бўлмайди, шунинг учун бу ерда хабар-ҳадисни тарк қилинади.

- بحث العام المخصوص منه البعض

Ундан баъзи нарсалар хослаб олинган ‘Ом баҳси

وأما العام الذي خص عنه البعض فحكمه أنه يجب العمل به في الباقي مع الاحتمال فإذا قام الدليل على تخصيص الباقي يجوز تخصيصه بخبر الواحد أو القياس إلى أن يبقى الثلث و بعد ذلك لا يجوز فيجب العمل به

Ундан баъзи нарсалар хослаб олинган ‘Омнинг ҳукми – унга амал қилиш вожиб бўлади. Қолган яъни хосланган қисмида эса, амалнинг вожиб бўлиши эҳтимол билан собит бўлади. Агар қолган қисмини ҳам хослаш учун далил мавжуд бўлса қолганини ҳам то учта қолгунича бир кишининг хабари ёки қиёс билан хосламоқ жоиздир. Учта қолганидан кейин эса, ‘Омни хослаш жоиз эмас. (чунки тил қоидасига кўра учдан озига кўплик дейилмайди). Демак, энди унга (қолганига) амал қилиш ўз-ўзидан вожиб бўлади.

وإنما جاز ذلك لأن المخصص الذي أخرج البعض عن الجملة لو أخرج بعضا مجهولا يثبت الاحتمال في كل فرد معين فجاز أن يكون باقيا تحت حكم العام و جاز أن يكون داخلا تحت دليل الخصوص فاستوى الطرفان في حق المعين

Бунга сабаб, ‘Омдан баъзи нарсаларни хословчи шахс агар мажхул-но маълум бир қисмини ажратиб олган бўлса, ‘Омнинг қолган ҳар бир бўлагида ҳам хослашлик эҳтимоли мавжуд бўлади, натижада, қолган қисми ‘Ом ҳукмининг остида қолиши ҳам, хослашликнинг далили остига дохил бўлиши ҳам жоиз бўлиб қолади. Демак, ҳар иккала эҳтимол ҳам тенг бўлиб қолди.

فإذا قام الدليل الشرعي على أنه من جملة ما دخل تحت دليل الخصوص ترجح جانب تخصيصه

Агар шар‘ий далил ‘Омнинг қолган қисмида ҳам унинг- хоснинг далили остига киришлигига далолат қилса, у ҳолда уни хослаш тарафи оғир келган бўлади.

وإن كان المخصص أخرج بعضا معلوما عن الجملة جاز أن يكون معلولا بعلّة موجودة في هذا الفرد المعين

Агар хословчи ‘Омдан маълум бир бўлакни ажратса, ушбу бўлак ўзида мавжуд бирор бир иллат билан иллатланган бўлиши мумкин.

فإذا قام الدليل الشرعي على وجود تلك العلة في غير هذا الفرد المعين ترجح جهة تخصيصه فيعمل به مع

وجود الاحتمال

Ушбу ҳолатда шар‘ий далил агар ушбу иллатни ‘Ом нинг бошқа бўлақларида ҳам мавжудлигини исботласа, уларни хослаш тарафи оғир келган бўлади ва уларга эҳтимол билан амал қилинади.

²⁰ Нисо:23.

الفصل الثاني
في المطلق والمقيد

Иккинчи фасл Мутлақ ва Муқайяд ҳақида

ذهب أصحابنا إلى أن المطلق من كتاب الله تعالى إذا أمكن العمل بإطلاقه فالزيادة عليه بخبر الواحد والقياس لا يجوز مثاله في قوله تعالى فاعسلوا وجوهكم فالمأمور به هو الغسل على الإطلاق فلا يزداد عليه شرط النية والترتيب والمواولة والتسمية بالخبر ولكن يعمل بالخبر على وجه لا يتغير به حكم الكتاب فيقال الغسل المطلق فرض بحكم الكتاب والنية سنة بحكم الخبر

Асҳобларимиз (ҳанафий олимлар) Аллоҳ та‘олонинг китобидаги мутлақ оятларга шундайлигича амал қилишнинг имкони бўлса, уларга бир кишининг ҳадиси ҳамда қиёс туфайли бирор нарсани қўшимча қилинмайди дейишган. Бунга мисол Аллоҳ та‘олонинг “Юзларингизни ювинглар”²¹ оятидир. Бу ерда амр қилинган иш мутлақ ювиш бўлиб, унга ҳадис туфайли ният, тартиб, пайдар-пайлик ва тасмияларни қўшимча қилиб бўлмайди. Бироқ бу ўринда ҳадисга китоб ҳукмини ўзгартирмаган ҳолда амал қилинади ва мутлақ ювишлик китобнинг ҳукми билан фарз, ният ва бошқалари ҳадиснинг ҳукми билан суннат дейилади.

وكذلك قلنا في قوله تعالى الزانية والزاني فاجلدوا كل واحد منهما مئة جلدة إن الكتاب جعل جلد المئة حدا للزنا فلا يزداد عليه التغريب حدا لقوله عليه السلام (البكر بالبكر جلد مئة وتغريب عام) بل يعمل بالخبر على وجه لا يتغير به حكم الكتاب فيكون الجلد حدا شرعيا بحكم الكتاب والتغريب مشروعا سياسة بحكم الخبر

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Зино қилувчи қиз ва йигитнинг ҳар иккисини ҳам юз қамчидан уринглар”²² оятида китоб юз қамчи уришликни зинонинг ҳадди-жазоси қилиб белгилади. Демак, унга Пайғамбар (а.с.) нинг “Қиз бола билан уйланмаган йигит зино қилса юз қамчи урилади ва бир йилга сургун қилинади” деган ҳадислари туфайли бир йилга сургун қилишликни ҳад-жазо сифатида қўшимча қилинмайди балки ҳадисга китобнинг ҳукмини ўзгартирмаган ҳолда амал қилинади. Натижада, юз қамчи уриш китобнинг ҳукми билан шар‘ий ҳад, сургун қилиш эса, ҳадиснинг ҳукми билан сиёсий бир ҳукм бўлади (бу иш ҳокимнинг ўз ра‘йига топширилади).

وكذلك قوله تعالى وليطوفوا بالبيت العتيق مطلق في مسمى الطواف بالبيت فلا يزداد عليه شرط الوضوء بالخبر بل يعمل به على وجه لا يتغير به حكم الكتاب بأن يكون مطلق الطواف فرضا بحكم الكتاب والوضوء واجبا بحكم الخبر فيجبر النقصان اللازم بترك الوضوء الواجب بالدم

Шу каби Аллоҳ та‘олонинг “Эски уй-Ка‘бани тавоф қилсинлар”²³ ояти байтни тавоф қилиш ма‘носида мутлақ бўлиб, унга таҳоратли бўлишни ҳадис билан қўшимча қилиб бўлмайди. Балки ҳадисга китобнинг ҳукми ўзгармайдиган қилиб амал қилинади ва мутлақ тавоф қилиш китобнинг ҳукми билан фарз, таҳоратли бўлиш эса, ҳадис ҳукми билан вожиб бўлади. Натижада, вожиб бўлган таҳоратни тарк қилиш туфайли келиб чиққан нуқсонни қон чиқариш-қўй ёки туя сўйиш билан тузатилади. (Фарз тавофида туя, вожиб тавофларда эса, қўй билан).

²¹ Моида: 7.

²² Нур: 2.

²³ Ҳаж: 29. Аллоҳ та‘оло Ка‘бани кур’онда турли номлар билан атаган. Жумладан, ал-Байт ал-‘атик яъни эски уй деб ҳам.

وكذلك قوله تعالى واركعوا مع الراكعين مطلق في مسمى الركوع فلا يزداد عليه شرط التعديل بحكم الخبر ولكن يعمل بالخبر على وجه لا يتغير به حكم الكتاب فيكون مطلق الركوع فرضا بحكم الكتاب والتعديل واجبا بحكم الخبر

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Руку‘ қилувчилар билан бирга руку‘ қилинлар”²⁴ ояти руку‘ атамасида хос бўлиб, унга та‘дил (рукнлар орасида хотиржам‘ бўлиш) ни ҳадис билан қўшимча қилинмайди лекин ҳадисга китобнинг ҳукмини ўзгартирмаган ҳолда амал қилинади. Натижада, китоб ҳукми билан мутлақ руку‘ қилишлик фарз, та‘дил-хотиржам‘лик эса, ҳадиснинг ҳукми билан вожиб бўлади.

وعلى هذا قلنا يجوز التوضي بماء الزعفران وبكل ماء خالطه شيء طاهر فغير أحد أوصافه لأن شرط المصير إلى التيمم عدم مطلق الماء وهذا قد بقي ماء مطلقا

Шунга кўра, за‘фарон суви ва шу каби тоза нарсалар аралашиб, унинг-суннинг сифатларидан бирини²⁵ ўзгартириб юборган сувлар билан таҳорат қилишлик жоиздир дедик. Чунки, таяммум қилишликнинг шарти мутлақ сувнинг йўқлиги эди. Бу ерда эса, ушбу сувлар мутлақ сув ҳолларида қолмоқдалар²⁶.

فإن قيد الإضافة ما أزال عنه اسم الماء بل قرره فيدخل تحت حكم مطلق الماء وكان شرط بقائه على صفة المنزل من السماء قيда لهذا المطلق وبه يخرج حكم ماء الزعفران والصابون والأشنان وأمثاله

Чунки, изофани қайд қилиш (сугга бошқа исми қўшиб айтиш, масалан: За‘фарон суви каби) ундан-сувдан сув исмини кетқазгани йўқ. Балки аксинча изофадан кейин ҳам сув исмини қолдирмоқда. Уни-сувни осмондан туширилган ҳолида қолишини шарт қилиш эса, ушбу мутлақни қайд қилиш яъни муқайядга айлантириш бўлиб қолади. (Бу эса, дуруст эмас). Ушбу ҳукм билан за‘фарон, совун, ишқор ва шу каби тоза нарсалар аралашган сувларнинг ҳукмлари ма‘лум бўлади. Яъни, ушбу сувлар билан таҳорат қилиш дурустдир.

وخرج عن هذه القضية الماء النجس بقوله تعالى ولكن يريد ليطهركم والنجس لا يفيد الطهارة

Аллоҳ та‘олонинг “Лекин Аллоҳ сизларни поклашликни истайди”²⁷ ояти сабабли ушбу ҳукмнинг ичидан нажосат сув чиқиб кетади. Чунки нажосат покликни ифода қилмайди. Демак, нажосатли сув таҳорат учун ярамайди.

وبهذه الإشارة علم أن الحدث شرط لوجوب الوضوء فإن تحصيل الطهارة بدون وجود الحدث محال

Мана шу ишорадан ма‘лум бўладики, таҳорат олишни вожиб-фарз бўлиши учун ҳадас-таҳоратсиз бўлиш шарт экан. Чунки, ҳадассиз таҳоратни ҳосил қилиш мумкин бўлмаган бир ишдир.

قال أبو حنيفة رضي الله عنه المظاهر إذا جامع امرأته في خلال الإطعام لا يستأنف الإطعام لأن الكتاب مطلق في حق الإطعام فلا يزداد عليه شرط عدم المسيس بالقياس على الصوم بل المطلق يجري على إطلاقه والمقيد على تقييده

Абу Ҳанифа Аллоҳ у кишидан рози бўлган бўлсин дедиларки: Музоҳир²⁸ мискинларни тўйдириш пайтида аёли билан жимо‘ қилиб қўйса ит‘ом-

²⁴ Бақара: 43.

²⁵ Сувнинг сифатлари – ранги, таъми ва ҳиди. Унинг хусусияти эса, суюқлигидир.

²⁶ Аллоҳ та‘оло ўз китобида “Қачонки сув топа олмасангиз тоза тупроқ ила таяммум олингиз” деган. Демак, мутлақ сув мавжудлигида таяммумга йўл йўқдир.

²⁷ Моид: 6.

²⁸ Музоҳир аёлини ўзига ҳаром қилиш учун унинг овраг аъзоларидан бирини ўз онасининг ушбу аъзосига ўхшатувчи эр бўлиб, шундай қилган кишига шари‘атда бир кул озод қилиш, агар кул топа олмаса олтмиш кун

таомлантиришни қайтадан бошламайди. Чунки китоб ит‘ом-таомлантиришни мутлақ қилди. Демак, унга рўзага қиёсан жимо‘ қилмаслик шартини зиёда қилинмайди. Балки, мутлақ ҳам, муқайяд ҳам ўз ҳолларича жорий бўладилар.

وكذلك قلنا الرقبة في كفارة الظهر واليمين مطلقه فلا يزداد عليه شرط الإيمان بالقياس على كفارة القتل

Шунингдек, зиҳор ва қасамнинг каффоратида қул мутлақ бўлиб, ўлим каффоратида қиёслаб, унга иймонли бўлиш шартини қўшимча қилинмайди. (чунки, хато қилиб, билмай одам ўлдириш каффоратида мў‘мин қулни озод қилиш шарт қилинган).

فإن قيل أن الكتاب في مسح الرأس يوجب مسح مطلق البعض وقد قيدتموه بمقدار الناصية بالخبر والكتاب مطلق في انتهاء الحرمة الغليظة بالنكاح وقد قيدتموه بالدخول بحديث امرأة رفاعة

Агар рақиб тарафидан: “Китоб бошга масҳ тортиш ҳақида унинг мутлақ бир қисмига масҳ торишликни вожиб-фарз қилади ҳол буки сизлар уни пешона миқдори билан қайдлаб қўйдингиз²⁹. Шунингдек, китоб оғир ҳаром (уч талоқ) билан талоқ қилинган хотиннинг бошқа эрга тегиб чиқиши борасида мутлақдир. Сизлар эса, уни Рафо‘анинг хотини ривоят қилган ҳадис³⁰ билан қайдлаб қўйдингизку” деб айтилса,

قلنا إن الكتاب ليس بمطلق في باب المسح فإن حكم المطلق أن يكون الآتي بأي فرد كان آتيا بالمأمور به والآتي بأي بعض كان ههنا ليس بآت بالمأمور به فإنه لو مسح على النصف أو على الثلثين لا يكون الكل فرضا وبه فارق المطلق المجمل

Шундай жавоб қиламиз: Китоб масҳ борасида мутлақ эмасдир, чунки мутлақнинг ҳукмига кўра, бажарувчи буюрилган вазифанинг қайси бўлагини бажарса ҳам буйруқни бажарган бўлиши керак. Бу ерда эса, бажарувчи исталган бир қисмини адо этишлиги билан буйруқни бажарган бўлмайди. Чунки, бу жойда миқдор баён қилинмай туриб, масалан бошни ярмига ёки учдан икки қисмига масҳ тортадиган бўлса ҳам фарзни адо этган бўлмас эди. Шу туфайли ҳам мутлақ мужмалдан фарқ қилади.³¹

وأما قيد الدخول فقد قال البعض أن النكاح في النص حمل على الوطاء إذ العقد مستفاد من لفظ الزوج بهذا يزول السؤال وقال البعض قيد الدخول ثبت بالخبر وجعلوه من المشاهير فلا يلزمهم تقييد الكتاب بخبر الواحد

Аммо, уч талоқ қилинган хотиннинг бошқа эр билан жимо‘ қилишлигини шарт қилиниши ҳақида ба‘зилар: “Оятдаги никоҳ лафзи ватий-жимо‘га йўйилади³², чунки ақд-шар‘ий никоҳ оятдаги завж-ер лафзидан олингандир” дедилар. Шу билан юқоридаги шубҳа зоил бўлади.

рўза тутиш, агар бундан ҳам ожиз бўлса олтмишта мискинни тўйғазиши унга каффорат сифатида вожиб қилинган.

²⁹ Ҳанафий мазҳабида бошга масҳ тортишда пешона яъни бошнинг тўртдан бири миқдори фарздир.

³⁰ Ривоятга кўра, Рафо‘а исмли саҳобанинг хотини расулуллоҳ (с.а.в.) нинг ҳузурларига келиб, Рафо‘а яъни эри уни уч талоқ қилганини шундан сўнг у ‘Абд ар-Раҳмон ибн аз-Зубайрга никоҳлангани бироқ, у билан жимо‘ қилмаганини айтади. Шунда, пайғамбар (а.с.) ўз эринг Рафо‘ага қайта никоҳланишни истайсанми, дедилар. У ҳа деб жавоб қилди. Расулуллоҳ (с.а.в.) сен кейинги эринг билан ақалли бир маротаба бўлса ҳам яқинлик қилмагунча аввалги эрингга ҳалол бўлмайсан деб жавоб қилдилар. Ҳанафий мазҳаби мазкур ҳадисга асосланиб, уч талоқ қилинган аёл бошқа эрга тегиб, у билан жинсий алоқа қилмагунча аввалги эрига ҳалол бўлмайди деб ҳукм қилган.

³¹ Яъни бошга масҳ тортиш борасидаги оят рақиб томон айтганидек, мутлақ эмас балки мужмал бўлиб, уни пайғамбар а.с. нинг таҳорат пайти бошларидаги пешонани юқори қисмига масҳ тортганлари баён қилиб берди. Агар ушбу баён бўлмаганида бошни ярмига масҳ тортсак ҳам ҳукм адо этилган бўлмас эди.

³² Яъни Аллоҳ та‘олонинг “Уч талоқ қилинган хотин бошқа эрга тегмагунча қадар олдинги эрига ҳалол бўлмайди” оятини баъзи олимлар “Бошқа эр билан жимо‘ қилмагунча қадар” деб тафсир қилганлар.

Ба‘зилар эса, “Жимо‘ни шарт қилиш ҳадис билан собит бўлган, аммо ушбу ҳадис машҳур ҳадислар сирасига киради. Шунинг учун уларга-рақиб томонга бизга нисбатан китобни бир кишининг ҳадиси билан қайдлаш айбини қўйиш тўғри келмайди” дейишган.

الفصل الثالث
فصل في المشترك والمؤول

Учинчи фасл
Муштарак ва муаввал

المشترك ما وضع لمعنيين مختلفين أو لمعان مختلفة الحقائق مثاله قولنا جارية فإنها تتناول الأمة والسفينة والمشتري فإنه يتناول قابل عقد البيع وكوكب السماء وقولنا بائن فإنه يحتمل البين والبيان

Муштарак икки ҳар-хил ёки бир неча хил ма‘ноларни англатувчи сўздир. Мисол учун: Жория сўзи чўри ва кема ма‘ноларини англатса, муштарий сўзи сотиб олувчи ва осмондаги бир юлдузнинг ма‘ноларини англатади. Боин сўзи эса, ажралиш ва баён ма‘ноларида келади.

وحكم المشترك أنه إذا تعين الواحد مراداً به سقط اعتبار إرادته غيره ولهذا أجمع العلماء رحمهم الله تعالى على أن لفظ القروء المذكور في كتاب الله تعالى محمول إما على الحيض كما هو مذهب الشافعي

Муштаракнинг ҳукми – унинг бир ма‘носи ирода қилинган ҳолида та‘йин бўлса, бошқа ма‘ноларини ирода қилиш соқит бўлади. Шунинг учун олимлар уларни Аллоҳ ўз раҳматига олган бўлсин Аллоҳ та‘олонинг китобидаги Қуру’ лафзини бизнинг мазҳабимиздаги каби ҳайзга ёки Шофе‘ий мазҳабидаги каби туҳр-покликга яъни икисидан бирига ҳамл қилинади дедилар. (Яъни бир вақтнинг ўзида иккаласига ҳам ҳамл қилиб бўлмайди)

وقال محمد إذا أوصى لموالي بني فلان ولبني فلان موال من أعلى وموال من أسفل فماتت الوصية في حق الفريقين لاستحالة الجمع بينهما وعدم الرجحان

Имом Муҳаммад дедиларки: Агар бир киши “Фалончи ўғилларининг мавлоларига³³ деб васият қилса ва фалончи ўғилларининг ҳам юқоридан мавлолари (хожалари) ва ҳам паст тарафдан мавлолари (озод қилган қуллари) бўлса ушбу васият ҳар икки фирқанинг ҳақида ҳам ботил бўлади. Чунки бу ерда улар ораларини жам‘лашни ҳам, бирини иккинчисидан устун қўйишликни ҳам имкони йўқ.

وقال أبو حنيفة إذا قال لزوجته أنت علي مثل أمي لا يكون مظاهراً لأن اللفظ مشترك بين الكرامة والحرمة فلا يترجح جهة الحرمة إلا بالنية

Абу Ҳанифа дедилар: Агар бир киши хотинига “Сен менга онам кабидирсан” деса музоҳирга айланмайди, чунки ушбу гап каромат-улуғлаш билан ҳурмат-ҳаром қилиш ма‘нолари ўртасида муштаракдир. Шунинг учун ҳурмат-ҳаром қилиш тарафи ният билангина таржих топади. (Яъни эр ҳаром қилишни ният қилган ҳолатдагина).

وعلى هذا قلنا لا يجب النظر في جزاء الصيد لقوله تعالى فجزاء مثل ما قتل من النعم لأن المثل مشترك بين المثل صورة وبين المثل معنى وهو القيمة وقد أريد المثل من حيث المعنى بهذا النص في قتل الحمام والعصفور

³³ Мавло сўзи озод қилинган қул билан хожа ўртасида муштаракдир.

و نحوهما بالإتفاق فلا يزداد المثل من حيث الصورة إذ لا عموم للمشترك أصلاً فيسقط اعتبار الصورة لاستحالة الجمع

Шунга кўра, Аллоҳ та‘олонинг “Муҳрим ов қилса, унинг жазоси ўлдирган ҳайвонининг мислини тўлашидир”³⁴ ояти сабабли овнинг жазосида унинг тенгини сўйиш вожиб бўлмайди деб айтдик. Чунки, мисл сўзи сурат жиҳатидан унинг тенги билан маъно жиҳатидан тенги ўртасида муштаракдир. Ма‘нодаги мисли эса, қиймати-нархидир. Ҳол буки, кабутар, чумчуқ ва шулар каби қушларда ушбу оят билан уларнинг маъно жиҳатидан тенглари яъни қийматлари иттифоқлик билан ирода қилинган эди. Шунинг учун, сурат жиҳатидан тенгини бунга қўшимча қилиб бўлмайди, чунки муштарак асло ‘Ом бўлмайди. Демак, бу ерда ҳар икки ма‘нони жам‘лашлик мумкин бўлмагани учун суратнинг эътибори соқит бўлади. Яъни, ов қилиб қўйган муҳрим (эхромдаги киши) овлаган ҳайвонининг суратан тенгини эмас балки ма‘нан тенгини яъни қийматини тўлаши вожиб бўлади.

ثم إذا ترجح بعض وجوه المشترك بغالب الرأي يصير مؤولاً وحكم المؤول وجوب العمل به مع احتمال الخطأ ومثاله في الحكميات ما قلنا إذا أطلق الثمن في البيع كان على غالب نقد البلد وذلك بطريق التأويل ولو كانت النقود مختلفة فسد البيع لما ذكرنا

Сўнгра, муштаракнинг баъзи жиҳатлари гумоннинг кўпи туфайли оғир келса, у муаввал (та‘вил қилинган) га айланади. Муаввалнинг ҳукми эса, унга амал қилишликни эҳтимол билан вожиб бўлишидир. Бунга ҳукмий масалалардан³⁵ мисол: Агар сотувчи молни сотаётиб пулини мутлақ қилса (фалонча пул деса) шаҳарда кўпроқ муомаладаги пулга ҳисоб қилинади ва бу ҳукм та‘вил йўли билан собит бўлган бўлади. Агар ушбу жойда ҳар-хил пуллар бир хил муомалада бўлса, юқорида айтганимизга кўра, ушбу бай‘-савдо фосид бўлади.

وحمل الأقرء على الحيض وحمل النكاح في الآية على الوطء وحمل الكنايات حال مذاكرة الطلاق على الطلاق من هذا القبيل

Оятдаги қур’ларни ҳайзга, никоҳни эса, ватийга йўйиш, шунингдек талоқ музокараси бўлаётганда кинояли сўзларни талоққа ҳамл қилишлик ушбу қабилдан бўлади.

وعلى هذا قلنا الدين المانع من الزكاة يصرف إلى أيسر المالكين قضاء للدين وفرع محمد على هذا فقال إذا تزوج امرأة على نصاب وله نصاب من الغنم ونصاب من الدراهم يصرف الدين إلى الدراهم حتى لو حال عليهما الحال تجب الزكاة عنده في نصاب الغنم ولا تجب في الدراهم

Шунга кўра, қарзни адо этиш мақсадида закотдан ман‘этувчи қарзни икки молнинг енгил-озроғига сарф қилинади. Шунинг учун, имом Муҳаммад бир киши бир аёлга закот нисоби эвазига уйланса ва унинг қўлида нисоби етган қўйлар ҳамда нисобига етган дирҳам-пуллари бўлса, қарзни дирҳамларга сарф қилинади. Яъни, ҳар иккисига ҳам бир йил тўлса, имом Муҳаммаднинг қошида закот қўйнинг нисобида вожиб бўлади аммо дирҳамларга закот вожиб бўлмайди. (чунки дирҳамлар хотинига маҳр сифатида берилиши лозим)

³⁴ Моида: 95.

³⁵ Ҳукмий масалалар – никоҳ, талоқ ва олди сотди каби икки томон келишуви билан амалга ошадиган ‘ақдлардир.

ولو ترجح بعض وجوه المشترك ببيان من قبل المتكلم كان مفسرا وحكمه أنه يجب العمل به يقينا مثاله إذا قال لفلان علي عشرة دراهم من نقد بخاري فقولته من نقد بخاري تفسير له فلولا ذلك لكان منصرفا إلى غالب نقد البلد بطريق التأويل فيترجح المفسر فلا يجب نقد البلد

Агар муштаракнинг баъзи жиҳатлари гапирувчи шахс тарафидан қилинган баён туфайли қувват топса, ушбу муштарак муаввал-та’вил қилинганга айланади. Муаввалнинг ҳукми – унга амал қилишликни аниқ-яқинан вожиб бўлишлигидир. Бунга мисол: Бир одам “Мени фалончидан Бухоро пулида ўн дирҳам қарзим бор” деса, бу гапдаги “Бухоро пулида” деган жумласи муштаракни тафсиллаш бўлиб, агар унинг ушбу сўзи бўлмаганида гапни та’вил йўли билан ушбу шаҳардаги кўпроқ муомолада бўлиб турган пулга бурилар эди. Демак, муфассар муштаракдан қувватлироқ бўлиб, бу ерда шаҳарда кўпроқ муомоладаги пул вожиб бўлмайди.

الفصل الرابع فصل في الحقيقة والمجاز

Тўртинчи фасл Ҳақиқат ва мажоз

كل لفظ وضعه واضع اللغة بإزاء شيء فهو حقيقة له ولو استعمل في غيره يكون مجازا لا حقيقة

Бир луғатни тузувчи қавм томонидан бирор маъно учун тузилган лафз ўша маъно учун ҳақиқат ҳисобланиб, агар ундан бошқа маънода истеъмол қилинса у ҳолда ҳақиқат эмас, балки мажозга айланади

ثم الحقيقة مع المجاز لا يجتمعان إرادة من لفظ واحد في حالة واحدة ولهذا قلنا لما أريد ما يدخل في الصاع بقوله عليه السلام (لا تتبعوا الدرهم بالدرهمين ولا الصاع بالصاعين) سقط اعتبار نفس الصاع حتى جاز بيع الواحد منه بالإثنين ولما أريد الوقاع من آية الملامسة سقط اعتبار إرادة المس باليد

Сўнгра, ҳақиқат билан мажоз бир пайтнинг ўзида бир калимадан ирода қилинган ҳолларида жам’ бўлишмайди. Шунинг учун, пайғамбар (а.с.) нинг (Бир дирҳамни икки дирҳамга ва бир со‘ни икки со‘га сотманглар) ҳадисларидан со‘нинг³⁶ ичидаги нарса ирода қилинган, со‘-идишнинг ўзини эътибори соқит бўлди ва ундан биттасини икки со‘га алмашиш жоиз бўлди. Муломаса³⁷ оятидан жимо‘ни ирода қилинган, қўл билан ушлашликнинг эътибори соқит бўлди.

قال محمد إذا وصى لمواليه وله موال أعنتهم ولمواليه موال أعنتوهم كانت الوصية لمواليه دون مواله مواله

Имом Муҳаммад дедилар: Бир киши “Мавлоларимга-озод қилган қулларимга” деб васият қилса ва унинг озод қилган қуллари бўлиб, ушбу қулларининг ҳам мавлолари-озод қилинган қуллари мавжуд бўлсалар, унинг васияти қулларининг қулларига эмас балки ўзининг озод этган қулларига бўлади.

وفي السير الكبير لو استأمن أهل الحرب على آبائهم لا تدخل الأجداد في الأمان ولو استأمنوا على أمهاتهم لا يثبت الأمان في حق الجدات

³⁶ Со‘ - унсимон моддалар учун ўлчов бирлиги

³⁷ “Аёлларни муломаса қилсаларингиз” оятидаги муломаса сўзини ушлаш ва жимо‘ қилиш маънолари бўлиб, ушбу оятдан жимо‘ни ирода қилинган.

Ас-сияр ал-кабир³⁸ китобида “Агар уруш пайтида душман томони оталари учун омонлик сўрашса, боболари ушбу омонлик остига кирмайдилар. Агар оналари учун омонлик сўрашса, ушбу омонга бувалари кирмайдилар” деб айтилган.

و على هذا قلنا إذا أوصى لأبكار بني فلان لا تدخل المصابة بالفجور في حكم الوصية ولو أوصى لبني فلان وله بنون وبنو بنيه كانت الوصية لبنيه دون بني بنيه

Шунга кўра, “Фалончининг бокира қизларига” деб васият қилса, зино туфайли қизлиги кетган қизи ушбу васиятнинг ҳукми остига кирмайди. Агар “Фалончининг ўғилларига” деб васият қилса ва унинг ўғиллари, ҳамда ўғилларининг ўғиллари-набиралари ҳам мавжуд бўлишса васият набиралари эмас балки ўғилларига бўлади.

قال أصحابنا لو حلف لا ينكح فلانة وهي أجنبية كان ذلك على العقد حتى لو زنا بها لا يحنث

Асҳобларимиз дедилар: Бир кимса “Фалон аёлни никоҳламайман” деб бир бегона аёлга нисбатан қасам ичса ушбу қасами никоҳ ақди учун бўлади ва агар у билан зино қилса ҳонис- қасамини бузган бўлмайди.

ولئن قال إذا حلف لا يضع قدمه في دار فلان يحنث لو دخلها حافيا أو متنعلا أو راكبا وكذلك لو حلف لا يسكن دار فلان يحنث لو كانت الدار ملكا لفلان أو كانت بأجرة أو عارية وذلك جمع بين الحقيقة والمجاز وكذلك لو قال عبده حر يوم يقدم فلان فقدم فلان ليلا أو نهرا يحنث

Агар “Фалончининг ҳовлисига қадамимни қўймайман” деб қасам ичган бўлса ушбу ҳовлига ҳоҳ яланг оёқ, ҳоҳ оёқ кийимда, ҳоҳ бирор уловни миниб кирсин барибир қасамини бузган бўлади. Агар “Фалончи уйда яшамайман” деб қасам ичса, ушбу уй фалончининг мулкидалиги ҳолида ҳам, ижарага олинган ҳолида ҳам, ориятга-бепул яшаб туриш учун олинган ҳолида яшаса ҳам қасамини бузган бўлаверади. Шунингдек, “Фалончи келадиган куни қулим озоддир” деса фалончи ҳоҳ кечаси, ҳоҳ кундузи келсин унинг қули озод бўлаверади. Ушбу ҳолатларда ҳақиқат билан мажозни жам‘лаш бўлиб қолмаябдими? дейилса,

قلنا وضع القدم صار مجازا عن الدخول بحكم العرف والدخول لا يتفاوت في الفصلين ودار فلان صار مجازا عن دار مسكونة له وذلك لا يتفاوت بين أن يكون ملكا له أو كانت بأجرة له واليوم في مسألة القوم عبارة عن مطلق الوقت لأن اليوم إذا أضيف إلى فعل لا يمتد يكون عبارة عن مطلق الوقت كما عرف فكان الحنث بهذا الطريق لا بطريق الجمع بين الحقيقة والمجاز

Шундай жавоб қиламиз: Қадамни қўйиш урфнинг ҳукми билан киришликдан мажоз бўлди. Киришлик эса, ҳар икки ҳолатда ҳам тафовут қилмайди. Фалончининг ҳовлиси у яшаётган ҳовлидан мажоз бўлиб, унинг мулкидаги уй билан ижарадаги уйи ўртасида фарқ қилмайди. Фалончининг келишидаги кун эса, мутлақ вақтдан иборатдир. Чунки, кун сўзи чўзилмайдиган ишга қўшилса мутлақ вақтдан иборат бўлиши маълум бир нарсадир. Шунинг учун ушбу масалалардаги ҳонискорлик-қасамини бузганлиги ҳақиқат билан мажозни жам‘лаш йўли билан эмас балки ушбу йўл билан амалга ошади.

ثم الحقيقة أنواع ثلاثة متعذرة ومهجورة ومستعملة وفي القسمين الأولين يصار إلى المجاز بالاتفاق

Сўнгра ҳақиқат уч хил, ма‘зура-узрли, маҳжура-ман‘ этилувчи ва муста‘мала-истемол қилинувчи бўлади. Аввалги икки қисмда ҳақиқатни иттифоқ билан мажозга бурилади.

³⁸ Имом Муҳаммад р.х. нинг китоблари.

ونظير المتعذرة إذا حلف لا يأكل من هذه الشجرة أو من هذه القدر فإن أكل الشجرة والقدر متعذر فينصرف ذلك إلى ثمرة الشجرة وإلى ما يحل في القدر حتى لو أكل من عين الشجرة أو من عين القدر بنوع تكلف لا يحنت

Ма‘зура-узрлига мисол: Бир киши “Ушбу дарахтдан ёки ушбу қозондан емайман” деб қасам ичган ҳолат. Чунки дарахтнинг ўзини ёки қозонни ейиш мумкин эмас. Шунинг учун, бу ерда ушбу гапни дарахтнинг меваси ҳамда қозонга тушадиган нарсага бурилади. Ҳатто ушбу ҳолатда, дарахтни ўзидан ёки қозонни ўзидан машаққат йўли билан фаразан ейдиган бўлса қасамини бузган бўлмайди.

وعلى هذا قلنا إذا حلف لا يشرب من هذه البئر ينصرف ذلك إلى الاعتراف حتى لو فرضنا أنه لو كرع بنوع تكلف لا يحنت بالاتفاق

Шунга кўра, ушбу қудукдан ичмайман деб қасам ичса, бу қасамни қўл билан олиб ичишга бурилади. Ҳатто, фаразан ўзини қийнаб қудук ичига тушиб, ундан оғзи билан ичадиган бўлса, фақиҳлар иттифоқи билан қасамини бузган бўлмайди.

ونظير المهجورة لو حلف لا يضع قدمه في دار فلان فإن إرادة وضع القدم مهجورة عادة

Маҳжура-ман‘ этилган ҳақиқатга мисол: Бир кимса фалончи ҳовлисига қадам қўймайман деб қасам ичган ҳолат, чунки одатда қадамни ўзини қўйиш мантиққа зид нарса. Яъни бу ерда қадамни қўйиш киришдан мажоздир.

وعلى هذا قلنا التوكيل بنفس الخصومة ينصرف إلى مطلق جواب الخصم حتى يسع للوكيل أن يجيب بنعم كما يسعه أن يجيب بلا لأن التوكيل بنفس الخصومة مهجور شرعا وعادة

Шунга кўра, бир одамни хусуматга вакил қилиш унинг хасми-душманига мутлақ жавоб қилишга бўлади ва вакилга йўқ деб жавоб бериши жоиз бўлгани каби ҳа деб жавоб қилиши ҳам жоиз бўлади. Чунки, бировни ўз хусуматига вакил қилиш ҳам шар‘ан, ҳам одатан ман‘ қилинган бир ишдир.

ولو كانت الحقيقة مستعملة فإن لم يكن لها مجاز متعارف فالحقيقة أولى بلا خلاف فإن كان لها مجاز متعارف فالحقيقة أولى عند أبي حنيفة وعندهما العمل بعموم المجاز أولى مثاله لو حلف لا يأكل من هذه الحنطة ينصرف ذلك إلى عينها عنده حتى لو أكل من الخبز الحاصل منها لا يحنت عنده وعندهما ينصرف إلى ما تتضمنه الحنطة بطريق عموم المجاز فيحنت بأكلها وبأكل الخبز الحاصل منها

Агар ҳақиқат муста‘мала-исте‘мол қилинувчи бўлиб, унинг урфда мажози бўлмаса, ҳақиқат бе хилоф авло-лойикроқ бўлади. Урфда унинг мажози бўлган ҳолатда эса, Абу Ҳанифага кўра, ҳақиқат авло, у иккилари (Абу Юсуф ва имом Муҳаммад) ларда эса, мажознинг ‘Омлиги билан амал қилмоқ авлороқ ҳисобланади.

Мисол учун: “Ушбу буғдойдан емайман” деб қасам ичса, бу қасам Абу Ҳанифанинг сўзларида буғдойнинг айнаи ўзига бўлади ва ушбу буғдойдан ҳосил бўлган нондан эса, қасамини бузган бўлмайди. Улар (Абу Юсуф ва имом Муҳаммад) ларда эса, мажознинг ‘Омлиги билан буғдой ўз ичига олган нарсага бурилади ва уларга кўра, буғдойни ўзидан эса ҳам, ундан ҳосил бўлган нонни эса ҳам ҳонис-қасамини бузган бўлади

وكذا لو حلف لا يشرب من الفرات ينصرف إلى الشرب منها كرها عنده وعندهما إلى المجاز المتعارف وهو شرب مائها بأي طريق كان

Шунингдек, Фурот дарёсидан ичмайман деб қасам ичса, у киши-Абу Ҳанифага кўра дарёнинг ўзидан хўплаб ичишга бўлади. Уларга кўра эса, урфдаги мажозга бурилади яъни унинг сувидан қайси ҳолда ичса ҳам ҳонис-қасамини бузган бўлади.

ثم المجاز عند أبي حنيفة خلف عن الحقيقة في حق اللفظ وعندهما خلف عن الحقيقة في حق الحكم حتى لو كانت الحقيقة ممكنة في نفسها إلا أنه امتنع العمل بها لمانع يصر إلى المجاز وإلا صار الكلام لغوا

Сўнгра, мажоз Абу Ҳанифага кўра, ҳақиқатдан лафзнинг ҳақида халаф-ўринбосардир. У икки имомларда эса, мажоз ҳақиқатдан ҳукмнинг ҳақида халаф ҳисобланади. Ҳатто, агар ҳақиқат аслида мумкин бўлиб, унга амал қилиш бирор бир монё туфайли тўхтаган бўлсагина мажозга бурилади. Акс ҳолда ушбу калом-гап лағв-бекор бўлади.

وعنده يصر إلى المجاز وإن لم تكن الحقيقة ممكنة في نفسها أمثاله إذا قال لعبدته وهو أكبر سنا منه هذا ابني لا يصر إلى المجاز عندهما لاستحالة الحقيقة وعنده يصر إلى المجاز حتى يعتق العبد

У киши (Абу Ҳанифа) га кўра, аслида ҳақиқатни тасаввур қилиш мумкин бўлмаса ҳам, гапни мажозга бурилади. Бунга мисол: Бир Хожа ўзидан ёши катта бўлган қулига нисбатан бу менинг ўғлимдир деса, уларга кўра, ушбу гап ҳақиқатини тасаввур қилиш мумкин бўлмаганлиги учун уни мажозга буриб бўлмайди. Абу Ҳанифада эса, мажозга бурилади ва унинг қули озод бўлади.

وعلى هذا يخرج الحكم في قوله له علي ألف أو على هذا الجدار وقوله عبدي أو حماري حر

“Унинг менда ёки мана бу деворда минг сўм ҳаққи бор” ёки “Қулим ё эшагим озоддир” деганидаги ҳукмлар ҳам юқоридаги қоидага кўра чиқарилади. (яъни, Абу Ҳанифага кўра, қарздор ўзи ҳамда озод бўлувчи унинг қули бўлади). ولا يلزم على هذا إذا قال لامرأته هذه ابنتي ولها نسب معروف من غيره حيث لا تحرم عليه ولا يجعل ذلك مجازا عن الطلاق سواء كانت المرأة صغرى سنا منه أو كبرى لأن هذا اللفظ لو صح معناه لكان منافيا للنكاح فيكون منافيا لحكمه وهو الطلاق ولا استعارة مع وجود التنافي بخلاف قوله هذا ابني فإن البنية لا تنافي ثبوت الملك للأب بل يثبت الملك له ثم يعتق عليه

Бир киши хотинига “Бу қизимдир” деса ва хотинининг ўзидан бошқасидан маълум насаби бўлса, ушбу гапи билан юқоридаги ҳукмга кўра хотинининг унга ҳаром бўлиши лозим келмайди ва бу гапни талоқдан мажоз қилинмайди. Хотини ўзидан ёшда ҳоҳ кичик, ҳоҳ катта бўлсин талоқ бўлмайди. Чунки бу гапнинг ма’носи агар ҳақиқат бўлганида, никоҳга зид келувчи бўлиб, натижада унинг ҳукми бўлган талоққа ҳам зид келган бўлар эди. Ўзаро зидлик мавжудлигида эса, исти’орага ўрин қолмайди. Қулига “Бу ўғлимдир” деганида эса, бундай эмас. Чунки, ўғил бўлиш отага мулкни собит бўлишини ман’ қилмайди, балки аввал мулк ота учун собит бўлади сўнгра қули шунга кўра, озод бўлади.

الفصل الخامس

فصل في تعريف طريق الاستعارة

Бешинчи фасл Исти’ора йўллари та’рифи

اعلم أن الاستعارة في أحكام الشرع مطردة بطريقتين أحدهما لوجود الاتصال بين العلة والحكم والثاني لوجود الاتصال بين السبب المحض والحكم فالأول منهما يوجب صحة الاستعارة من الطرفين والثاني يوجب صحتها من أحد الطرفين وهو استعارة الأصل للفرع

Билгин: исти’ора шар’ий ҳукмларда икки хил йўл билан жорий бўлади. Биринчиси ‘иллат билан ҳукм орасида ўзаро алоқа борлиги учун, иккинчиси аниқ сабаб билан ҳукм ўртасида боғлиқлик мавжудлиги учун. Уларнинг биринчиси исти’орани ҳар икки тарафдан ҳам вожиб қилади. Иккинчиси эса,

унинг-исти‘оранинг дурустлигини фақат бир томонлама яъни аслнинг фар‘га исти‘ора қилинишига кўра вожиб қилади.

مثال الأول فيما إذا قال إن ملكك عبداً فهو حر فملك نصف العبد فباعه ثم ملك النصف الآخر لم يعتق إذ لم يجتمع في ملكه كل العبد ولو قال إن اشتريت عبداً فهو حر فاشتري نصف العبد فباعه ثم اشتري النصف الآخر عتق النصف الثاني ولو عني بالملك الشراء أو بالشراء الملك صحت نيته بطريق المجاز لأن الشراء علة الملك والملك حكمه فعمت الاستعارة بين العلة والمعلول من الطرفين

Биринчисига мисол: бир киши “Қулга эга бўлсам озод бўлсин” деса ва бир қулни ярмига эга бўлса ва уни сотса сўнг қолган ярмига эга бўлса, ушбу қул озод бўлмайди. Чунки унинг мулкида қулнинг ҳаммаси жам‘ бўлмади.

“Агар қул сотиб олсам озоддир” деса ва бир қулни ярмини сотиб олса сўнг уни сотса ва қолган ярмини сотиб олса иккинчи ярми озод бўлади.

Агар мулк-эга бўлишдан сотиб олишликни ёки аксинча сотиб олишликдан мулк-эга бўлишликни қасд қилган бўлса унинг нияти мажоз йўли билан дуруст бўлади. Чунки сотиб олишлик мулк-эга бўлишга иллат бўлиб, мулк унинг ҳукмидир. Демак ушбу ҳолатда исти‘ора ‘иллат билан ма‘лул-‘иллатланувчи орасини ҳар икки тарафдан эгаллади.

إلا أنه فيما يكون تخفيفاً في حقه لا يصدق في حق القضاء خاصة لمعنى التهمة لا لعدم صحة الاستعارة

Бироқ, ушбу гапидан ўзига енгиллик бўладиган нарсани ният қилганлигини айтса, ҳукм чиқаришда ушбу ҳолатнинг ўзидагина исти‘ора дуруст бўлмагани учун эмас балки ёлғоннинг эҳтимоли борлиги сабабидан унинг гапини тасдиқ қилинмайди.

ومثال الثاني إذا قال لامرأته حررتك ونوى به الطلاق يصح لأن التحرير بحقيقته يوجب زوال ملك البضع بواسطة زوال ملك الرقبة فكان سبباً محضاً لزوال ملك المتعة فجاز أن يستعار عن الطلاق الذي هو مزيل لملك المتعة

Иккинчи исти‘орага мисол: Бир киши хотинига “Сени озод қилдим” деса ва талоқни ният қилган бўлса, унинг нияти дуруст бўлади. Чунки, озод қилдим дейиши ўз ҳақиқати билан аёли фаржигга эга бўлишлигини қулга эгаликни кетказувчи сўз воситаси билан йўққа чиқармоқда. Демак, ушбу сўзи аёлидан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш учун аниқ сабабга айланди ва ушбу эгаликни бекор қилувчи бўлган талоқдан исти‘ора қилиниши жоиз бўлди.

ولا يقال لو جعل مجازاً عن الطلاق لوجب أن يكون الطلاق الواقع به رجعيًا كصريح الطلاق لأننا نقول لا نجعله مجازاً عن الطلاق بل عن المزيل لملك المتعة وذلك في البائن إذ الرجعي لا يزيل ملك المتعة عندنا

Ва агар ушбу ҳолатда бу гап талоқдан мажоз бўлса, ушбу талоқ сариҳ-очиқ талоқ лафзи каби раж‘ий бўлмоғи лозим деб айтилмайди. Чунки биз ушбу гапни талоқ лафзидан исти‘ора қилмаяпмиз балки мут‘а мулки (хотиндан фойдаланиш ҳуқуқи) ни бекор қилишдан мажоз қилдик ва бу нарса боин талоқда бўлади, чунки раж‘ий талоқ бизни мазҳабда мут‘а мулкини бекор қилмайди. (чунки, раж‘ий талоқдан сўнг идда ичида хотинига қайтиши мумкин).

ولو قال لأمته طلقتك ونوى به التحرير لا يصح لأن الأصل جاز أن يثبت به الفرع وأما الفرع فلا يجوز أن يثبت به الأصل

Агар чўрисига “Сени талоқ қилдим” деса ва бу билан уни озод қилишни ният қилган бўлса, дуруст бўлмайди. Чунки, фар‘ (шоҳ) асл (томир) билан собит бўлиши мумкин аммо аслнинг фар‘ билан собит бўлиши эса, жоиз эмас.

وعلى هذا نقول ينعقد النكاح بلفظ الهبة والتمليك والبيع لأن الهبة بحقيقتها توجب ملك الرقبة وملك الرقبة يوجب ملك المتعة في الإماء فكانت الهبة سببا محضا لثبوت ملك المتعة فجاز أن يستعار عن النكاح

Шунга кўра, никоҳ ҳиба-бахшида қилиш, тамлик-эга қилиш ва бай‘-олди-сотди лафзлари билан ҳам боғланаверади, чунки ҳиба-бахшида қилиш ўз ҳақиқати билан қулга эгалик қилишни лозим қилар эди ва бу эгалик ҳуқуқи чўриларда уларнинг фаржларидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳам келтириб чиқарарди. Демак, ҳиба-бахшида қилиш мут‘а мулки-унинг фаржидан фойдаланиш ҳуқуқини собит бўлиши учун аниқ сабабга айланди ва уни никоҳга исти‘ора этиш мумкин бўлди.

وكذلك لفظ التمليك والبيع لا ينعكس حتى لا ينعقد البيع والهبة بلفظ النكاح ثم في كل موضع يكون المحل متعينا لنوع من المجاز لا يحتاج فيه إلى النية

Шунингдек, тамлик-эга бўлиш ва бай‘-олди сотди лафзлари ўзаро бирига зид нарсалар эмасдирлар, яъни бай‘ ва ҳиба никоҳ лафзи билан боғланмайдилар. Сўнгра, қаерда мажознинг бир нав‘и та‘йин топадиган бўлса, ушбу ўринда ниятга муҳтож бўлинмайди.

لا يقال ولما كان إمكان الحقيقة شرطا لصحة المجاز عندهما كيف يصار إلى المجاز في صورة النكاح بلفظ الهبة مع أن تمليك الحرة بالبيع والهبة محال لأننا نقول ذلك ممكن في الجملة بأن ارتدت ولحقت بدار الحرب ثم سببت و صار هذا نظير مس السماء وأخواته

Юқорида икки имом (Абу Юсуф ва Муҳаммад) ларга кўра ҳақиқатнинг тасаввури мажознинг дурустлигига шартдир дейилди. Энди қандай қилиб ҳиба-бахшида қилиш лафзи билан никоҳни собит қилишда мажозга ўтилмоқда ваҳоланки, озод аёлга бай‘ ва ҳиба йўли билан эга бўлиш мумкин эмаску? дейилмайди, чунки бу бўлиши мумкин бўлган нарсадир. Масалан: Озод аёл муртад бўлиши ва кофирлар томонга қочиб кетиши сўнгра асир олиниб, чўрига айланиши мумкин ва бу Осмонни ушлаш ва шу каби камдан-кам бўлсада содир бўлиши мумкин бўлган ишларга ўхшайди. (Бир киши “Осмонни ушлайман” деб қасам ичса, ушбу қасами дуруст бўлади. Чунки, бу ҳаётда бўлиши мумкин).

الفصل السادس

فصل في الصريح والكناية

Олтинчи фасл

Сарих ва Киноя

الصريح لفظ يكون المراد به ظاهرا كقوله بعت واشتريت وأمثاله وحكمه أنه يوجب ثبوت معناه بأي طريق كان من إخبار أو نعت أو نداء ومن حكمه أنه يستغني عن النية

Сарих шундай бир лафзки, ундан кўзланган маъно аниқ-зоҳир бўлади “Сотдим, сотиб олдим” ва шу каби сўзларга ўхшаш. Сарихнинг ҳукми – у ўз ма‘носини ҳар қандай йўл билан собит қилади. Ушбу йўллар ҳоҳ ихбор-хабар бериш, ҳоҳ на‘ат-сифатлаш, ҳоҳ нидо-чақириш йўллари бўлсин. Яна сарих лафз ниятга муҳтож бўлмаслиги ҳам унинг ҳукмидан ҳисобланади.

وعلى هذا قلنا إذا قال لامرأته أنت طالق أو طلقك أو يا طالق يقع الطلاق نوى به الطلاق أو لم ينو

Шунга кўра, хотинига сен талоқсан, сени талоқ қилдим ёки эй талоқ бўлувчи деган гапларни айтса, албатта талоқ тушади, ҳоҳ у талоқни ният қилган бўлсин, ҳоҳ ният қилган бўлмасин.

وكذا لو قال لعبدہ أنت حر أو حررتك أو يا حر

Шунингдек, кулига сен озодсан, сени озод қилдим ёки эй озод деса кули озод бўлади.

وعلى هذا قلنا إن التيمم يفيد الطهارة لأن قوله تعالى ولكن يريد ليطهركم صريح في حصول الطهارة به

Шунга кўра, таяммум ҳам таҳоратни ифода қилади деб айтдик. Чунки, Аллоҳ та‘олонинг “Лекин Аллоҳ сизларни пок қилишликни истайди” ояти³⁹ таяммум билан таҳоратни собит бўлишлигида сариҳ-очикдир.

وللشافعي فيه قولان أحدهما أنه طهارة ضرورية والآخر انه ليس بطهارة بل هو سائر للحدث وعلى هذا يخرج المسائل على المذهبين من جوازه قبل الوقت و أداء الفرضين بتيمم واحد وامامة التيمم للمتوضئين وجوازه بدون خوف تلف النفس أو العضو بالوضوء وجوازه للعبد والجنابة وجوازه بنية الطهارة

Шофе‘ийни ушбу масалада икки хил сўзи бўлиб, биринчисига кўра таяммум зарурий таҳоратдир. Иккинчи сўзига кўра эса, у таҳорат эмас балки ҳадас-бетаҳоратликни тўсувчидир. Мана шунга кўра, ҳар иккала мазҳабда куйидаги масалалар чиқарилади: Таяммумни намоз вақти кирмай туриб жоиз бўлиши, икки фарз намозини бир таяммум билан адо этиш, таяммум қилувчини таҳорат қилувчиларга имомлик қилиши, таҳорат туфайли жонга ёки бирорта а‘зога талофат этиш хавфи бўлмаган ҳолда ҳам, икки ҳайит ва жаноза намозларига таяммумни жоизлиги ҳамда уни-таяммумни таҳорат нияти билан ҳам дуруст бўлиши. (ушбулар бизда жоиз, Шофе‘ийда эса, жоиз эмас).

والكناية هي ما استتر معناه والمجاز قبل أن يصير متعارفا بمنزلة الكناية

Киноя- ма‘носи яширин бўлган сўздир. Мажоз ҳам урфга кирмай туриб киноянинг ҳукмидадир.

وحكم الكناية ثبوت الحكم بها عند وجود النية أو بدلالة الحال إذ لا بد له من دليل يزول به التردد ويترجح به بعض الوجوه ولهذا المعنى سمي لفظ البيونة والتحرим كناية في باب الطلاق لمعنى التردد واستتار المراد لا أنه يعمل عمل الطلاق ويتفرع منه حكم الكنايات في حق عدم ولاية الرجعة

Киноянинг ҳукми- у билан ҳукм қилиш ният ёки ҳолнинг далолати мавжуд бўлган пайтда собит бўлишидир. Чунки, киноя учун тараддудни кетказуши ва унинг баъзи жиҳатларини таржиҳ-устун қилувчи далил бўлмоғи лозим. Ушбу маъно эътибори билан боин-бегона ва таҳрим-ҳаром қилиш лафзлари уларда тараддуд ва ма‘нодаги махфийлик борлиги учун талоқ бобида киноя деб аталдилар. Бу улар талоқни амалга оширувчидирлар дегани эмас. Ушбу ҳукмдан эрни боин талоқдан кейин хотинига бе никоҳ қайтиш ҳуқуқига эга бўлолмаслиги келиб чиқади.

ولوجود معنى التردد في الكناية لا يقام بها العقوبات حتى لو أقر على نفسه في باب الزنا والسرقه لا يقام عليه الحد ما لم يذكر اللفظ الصريح ولهذا المعنى لا يقام الحد على الأخرس بالإشارة ولو قذف رجلا بالزنا فقال الأخر صدقت لا يجب الحد لاحتمال التصديق له في غيره

Кинояда тараддуд ма‘носи борлиги жиҳатидан у билан ‘укубат-жазоларни қоим қилиб бўлмайди. Ҳатто бир киши ўзини зино қилганлиги ёки ўғрилиқ қилганлигига киноя сўзлар билан иқрор бўлса, то сариҳ-очик сўзлар билан айтмагунича унга ҳад-жазо қоим қилинмайди. Шунингдек, соқов-гунг кишига ҳам унинг ишораси билан ҳад қоим қилиб бўлмайди. Бир киши бировга “Зинокорсан” деб тухмат қилса ва бошқа бир киши унга “Рост айтдинг” деса,

³⁹ Моида: 7.

иккинчи кишига ҳад вожиб бўлмайди, чунки бу ерда у бошқа нарсада уни тасдиқ қилган бўлиши эҳтимоли бор.

الفصل السابع في المتقابلات

Еттинчи фасл

Ал-мутақобилот яъни бир-бирига муқобил бўлган нарсалар ҳақида

يعنى بها الظاهر والنص والمفسر والمحكم مع ما يقابلها من الخفي والمشكل والمجمل والمتشابه

Яъни Зоҳир (Аниқ, равшан), Нас (Матн), Муфассар (Тафсир қилинган) ва Муҳкам (Қат‘ий ҳукм қилинган) ҳамда уларнинг муқобиллари бўлмиш Хафий (Махфий), Мушқил, Мужмал ва Муташобих (Ма‘носида шубҳа бор) лар ҳақида.

المبحث الأول: الظاهر و النص

Биринчи баҳс: Зоҳир ва Нас

فالظاهر اسم لكل كلام ظهر المراد به للسامع بنفس السماع من غير تأمل

Зоҳир - гапдаги мақсад тингловчига эшитган заҳоти уни фикрга чорламай туриб дарҳол зоҳир-аниқ бўлган гапнинг исмидир.

والنص ما سيق الكلام لأجله ومثاله في قوله تعالى وأحل الله البيع وحرم الربا فالآية سيقّت لبيان التفرقة بين البيع والربا ردا لما ادعاه الكفار من التسوية بينهما حيث قالوا إنما البيع مثل الربا وقد علم حل البيع وحرمة الربا بنفس السماع فصار ذلك نصا في التفرقة ظاهرا في حل البيع وحرمة الربا

Нас- мақсад учун йўналтирилган матн бўлиб, уларнинг ҳар иккисига ушбу оят мисол бўлади “Аллоҳ бай‘ни ҳалол ва рибо-судхўрликни ҳаром қилди”⁴⁰. Бу ерда ушбу оят бай‘ билан рибо ўртасидаги фарқни баён қилиш учун йўналтирилган. Чунки кофирлар улар ўртасини тенг деб да‘во қилган эдилар ва бай‘ ҳам рибо кабидир деган эдилар. Ушбу оятни эшитишликни ўзи билан бай‘нинг ҳалоллиги ва рибонинг ҳаромлиги эшитувчига ма‘лум бўлади. Шунинг учун, бу оят бай‘ни рибодан ажратишда Нас, бай‘нинг ҳалоллиги ҳамда рибонинг ҳаромлигида эса, Зоҳир ҳисобланади.

وكذلك قوله تعالى فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنى وثلاث ورباع سيق الكلام لبيان العدد وقد علم الإطلاق والإجازة بنفس السماع فصار ذلك ظاهرا في حق الإطلاق نصا في بيان العدد

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Ўзларингизга ёққан аёлларни икки, уч ва тўрттагача никоҳларингизга олинглар” оятида⁴¹ гап ададни баён қилиш мақсадида йўналтирилган. Аммо, ушбу оятдан уйланишнинг мубоҳ ва жоизлиги эшитишнинг ўзи билан ма‘лум бўлади. Демак, оят никоҳни мубоҳ қилиш борасида зоҳир ва ададнинг баёнида эса, нас ҳисобланади.

وكذلك قوله تعالى لا جناح عليكم إن طلقتم النساء ما لم تمسوهن أو تفضوا لهن فريضة نص في حكم من لم يسم لها المهر وظاهر في استبدال الزوج بالطلاق وإشارة إلى أن النكاح بدون ذكر المهر يصح

⁴⁰ Бақара: 275.

⁴¹ Нисо: 3.

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Сизларга хотинларингизни талоқ қилишда модомики улар билан жимо‘ қилмаган ёки уларга маҳр та‘йин қилмаган бўлсаларингиз гуноҳ йўқдир” ояти⁴² маҳри белгиланмаган аёл ҳақида нас, эр хотинини талоқ қилишда мустақил эканлиги ҳақида зоҳир ва маҳр белгиланмаган никоҳнинг дурустлигига ишорадир.

وكذلك قوله عليه السلام من ملك ذا رحم محرم منه عتق عليه نص في استحقاق العتق للقريب وظاهر في ثبوت الملك له

Шунингдек, пайғамбар (а.с.) нинг “Ким ўзининг маҳрам қариндошига хожа бўлса, унинг ушбу маҳрам қули озод бўлади” ҳадислари маҳрам қариндоши озод бўлиш ҳуқуқига эга бўлишида нас, унинг сотиб олувчи қариндоши учун хожаликни собит бўлишида зоҳирдир.

وحكم الظاهر والنص وجوب العمل بهما عامين كانا أو خاصين مع احتمال إرادة الغير وذلك بمنزلة المجاز مع الحقيقة

Зоҳир ва наснинг ҳукми- ҳоҳ улар ом бўлсинлар, ҳоҳ хос бўлсинлар бошқа ма‘нони ирода қилиш эҳтимоли билан уларга амал қилишнинг вожиблигидир. Бу ҳукм мажоз билан ҳақиқатнинг ҳукмлари даражасидадир.

وعلى هذا قلنا إذا اشترى قريبه حتى عتق عليه يكون هو معتقا ويكون الولاء له

Шунга кўра, агар ўз маҳрам қариндошини сотиб олса ва ушбу қул қариндоши шу туфайли озод бўлса, сотиб олган озод қилувчи бўлади ва у валомеросхўр бўлиш ҳуқуқига эга бўлади.

وإنما يظهر التفاوت بينهما عند المقابلة

Зоҳир билан нас ўртасидаги тафовут улар ўзаро муқобил бўлган пайтларида кўринади.

ولهذا لو قال لها طلقي نفسك فقالت أبنت نفسي يقع الطلاق رجعيًا لأن هذا نص في الطلاق وظاهر في البينونة فيترجح العمل بالنص

Шунинг учун, хотинига “Ўзингни талоқ қил” деса ва хотини “Ўзимни боин-бегона қилдим” деса раж‘ий талоқ тушади. Чунки бу гап талоқ қилиш учун нас ва боин-бегона қилиш учун зоҳирдир. Демак, бу ерда нас билан амал қилиш (зоҳир билан амл қилишдан) устун туради.

وكذلك قوله عليه السلام لأهل عرينة (إشربوا من أبوالها وألبانها) نص في بيان سبب الشفاء وظاهر في إجازة شرب البول وقوله عليه السلام (استنزها من البول فإن عامة عذاب القبر منه) نص في وجوب الاحتراز عن البول فيترجح النص على الظاهر لا يحل شرب البول أصلا

Шу каби пайғамбар (а.с.) нинг “Урайна аҳлига айтган “Туяларни сийдик ва сутларидан ичинглар” ҳадислари⁴³ шифонинг сабабини баён этишда нас бўлиб, сийдик ичишга ижозат беришда зоҳирдир. Энди, расулulloҳ (с.а.в.) нинг “Сийдикдан сақланинглар, чунки ‘азоби қабрнинг барчаси у сабабли бўлади” ҳадислари эса, сийдикдан сақланишнинг вожиб бўлишида нас бўлиб, у зоҳирдан устун бўлади. Натижада, сийдик ичиш асло ҳалол бўлмайди.

وقوله عليه السلام (ما سقته السماء ففيه العشر) نص في بيان العشر وقوله عليه السلام ليس (في الخضروات صدقة) مؤول في نفي العشر لأن الصدقة تحتمل وجوها فيترجح الأول على الثاني

⁴² Бақара: 236.

⁴³ Ривоятга кўра, “Урайна деган жойдан бир қанча киши Мадинага яъни расулulloҳ (с.а.в.) ҳузурларига келишиб, ўзларини исломни қабул қилганликларини айтадилар. Орадан бир оз вақт ўтгач улар истисқо касалига чалинишиб, барчаларини қоринлари ишиб кетади. Шунда, расулulloҳ (с.а.в.) уларни Мадина атрофидаги закот учун келтирилган туялар боқилаётган тоғ тепасига чиқиб, мазкур туяларнинг сут ва сийдикларидан ичишликни айтадилар. Улар шу ишни қилишгач дардларига шифо топадилар.

Пайғамбар (а.с.) нинг “Осмон суғорган нарса борки ундан ‘ушр-ўндан бирини бериш вожибдир” ҳадислари ‘ушрнинг баёнида нас бўлиб, у зотнинг “Сабзавотларда садақа йўқ” ҳадислари ‘ушрни йўқ қилишда муаввалдир. Чунки садақа сўзи бир қанча садақаларни ўз ичига олади. Демак, бу ерда аввалги ҳадис иккинчисидан устун туради.

المبحث الثاني: المفسر و المحكم

Иккинчи баҳс: Муфассар ва Муҳкам

وأما المفسر فهو ما ظهر المراد به من اللفظ ببيان من قبل المتكلم بحيث لا يبقى معه احتمال التأويل والتخصيص

Муфассар деб лафздан кўзда тутилган маъно сўзловчи томонидан та’вил ва тахсис-хослашга ўрин қолдирмайдиган даражада баён қилинган гапга айтилади. مثاله في قوله تعالى فسجد الملائكة كلهم أجمعون فاسم الملائكة ظاهر في العموم إلا أن احتمال التخصيص

قائم فانسد باب التخصيص بقوله (كلهم) ثم بقي احتمال التفرقة في السجود فانسد باب التأويل بقوله أجمعون

Бунга мисол: Аллоҳ та’олонинг “Сўнг фаришталарнинг барчалари жам’ бўлганлари ҳолда сажда қилдилар” ояти⁴⁴. Бу ерда фаришталар сўзи кўпликни англатишда зоҳирдир лекин бу ўринда хослаш эҳтимоли ҳам мавжуд (яъни уларнинг баъзилари сажда қилишмагандир? Деган эҳтимол мавжуд). Ушбу хослашлик (ҳаммалари) деган сўз билан тўсилди. Сўнгра уларни сажда қилишдаги бўлинишлари эҳтимоли қолди (яъни уларнинг барчалари бир вақтда сажда қилишмагандир? Деган эҳтимол) ва бу та’вил эса (жам’ бўлганлари ҳолда) сўзи билан бекор бўлди. (демак, мазкур оят билан фаришталарнинг барчалари бир вақтда бирданига Одам а.с. га сажда қилганликлари собит бўлади).

وفي الشرعيات إذا قال تزوجت فلانة شهرا بكذا فقوله تزوجت ظاهر في النكاح إلا أن احتمال المتعة قائم فبقوله شهرا فسر المراد به فقلنا هذا متعة وليس بنكاح

Шар’ий ҳукмларда эса, бир киши “Фалон аёлга бир ой муддатга фалонча маҳр эвазига уйландим” деса унинг “Уйландим” сўзи никоҳ ҳақида зоҳир аммо, бу ерда мут’а⁴⁵ бўлиш эҳтимоли мавжуд. Унинг “Бир ойга” деган сўзи мақсадни ойдинлаштириб берди. Шунга кўра, ушбу ‘ақд никоҳ эмас балки мут’адир деб айтдик.

ولو قال لفلان علي ألف من ثمن هذا العبد أو من ثمن هذا المتاع فقوله علي ألف نص في لزوم الألف إلا أن احتمال التفسير باق فبقوله من ثمن هذا العبد أو من ثمن هذا المتاع بين المراد به فيترجح المفسر على النص حتى لا يلزمه المال إلا عند قبض العبد أو المتاع

Бир киши “Фалончидан мана бу кул ёки ушбу мато’ ҳисобидан минг сўм қарздорман” деса, унинг “Минг сўм қарздорман” сўзи минг сўмни тўлаши лозим бўлиши тўғрисида насдир. Бирок, ушбу гапида тафсир-ойдинлаштириш эҳтимоли бор. Унинг “Мана бу кул ёки ушбу мато’ ҳисобидан” деган сўзи мақсадни равшан қилди. Демак, муфассар насдан таржиҳ топади ва унга пул

⁴⁴ Хиҷр: 30, Сод: 73.

⁴⁵ Мут’а – бир аёлга маълум бир маблағ эвазига вақтинча уйланиш. Ушбу никоҳ мансук қилинган.

تۇلاش ڧاڧاتگينا ۇشا قۇل ەكي ماتو‘ني قۇلغا كيريتگان پايטיداگينا वोжиб бۇлади.

وقوله لڧلان علي ألف ظاهر في الإقرار نص في نقد البلد فإذا قال من نقد بلد كذا يترجح المفسر على النص فلا يلزمه نقد البلد بل نقد بلد كذا وعلى هذا نظائره

Бир одам “Фалончидан минг сўм қарздорман” деса, унинг ушбу гапи қарзнинг иқрорида зоҳир бўлиб, шаҳардаги пул ҳақида насдир. Агар у “Фалон шаҳарнинг пулидан” деганида муфассар насдан таржих топар ва унга ўзи турган шаҳарнинг эмас балки фалон шаҳарнинг пули вожиб бўларди. Қолган қоидаларда ҳам ушбулар каби иккиси бир бирига муқобил бўлган пайтда мақсад жиҳатидан равшанроғи иккинчисидан таржих топаверади.

وأما المحكم فهو ما ازداد قوة على المفسر بحيث لا يجوز خلافه أصلاً مثاله في الكتاب إن الله بكل شيء عليم إن الله لا يظلم الناس شيئاً

Муҳкам қувват жиҳатидан муфассардан ҳам ортиқ бўлиб, унга қарши боришнинг сира имкони қолмайди. Бунга қур’они каримдан мисол: Аллоҳ та’олонинг “Албатта Аллоҳ ҳар бир нарсани билувчидир”⁴⁶, “Албатта Аллоҳ инсонларга бирор нарсада зулм қилмас”⁴⁷ оятларидир.

وفي الحكميات ما قلنا في الإقرار إنه لڧلان علي ألف من ثمن هذا العبد فإن هذا اللفظ محكم في لزومه بدلاً عنه وعلى هذا نظائره

Ҳукмий масалалардан мисол: Юқорида иқрор ҳақида айтиб ўтганимиз: “Фалончидан мана бу қул ҳисобидан қарздорман” деганидир. Чунки ушбу лафз қулнинг эвазидан унга қарзни лозим бўлиши ҳақида муҳкамдир. Қолган мисолларда ҳам ушбу кабидир.

وحكم المفسر والمحكم لزوم العمل بهما لا محالة

Муфассар ва муҳкамнинг ҳукми уларга амал қилмоқнинг шаксиз вожиб бўлишидир.

ثم لهذه الأربعة أربعة أخرى تقابلها فصد الظاهر الخفي وصد النص المشكل وصد المفسر المجمل وصد المحكم المتشابه

Сўнгра, ушбу тўртталасининг тўртта муқобили бордир.

Зоҳирнинг зидди Хафий, Наснинг зидди Мушқил, Муфассарнинг зидди Мужмал, Муҳкамнинг зидди эса, Муташобихдир.

المبحث الثالث: الخفي و المشكل

Учинчи баҳс: Хафий ва Мушқил

فالخفي ما أخفى المراد بها بعارض لا من حيث الصيغة مثاله في قوله تعالى والسارق والسارقة فاقطعوا أيديهما فإنه ظاهر في حق السارق خفي في حق الطرار والنباش

Хафий – ундан кўзланган мақсад ўз сийғасидан бошқа сабаб туфайли махфий бўлган каломдир. Мисол учун: Аллоҳ та’олонинг “Ўғри эркак ва ўғри аёлнинг ҳар иккисин қўлларини кесингиз” ояти⁴⁸ ўғрилариинг ҳақида зоҳир бўлиб, чўнтакесар билан кафан ўғриси ҳақида хафийдир.

وكذلك قوله تعالى الزانية والزاني ظاهر في حق الزاني خفي في حق اللوطي

⁴⁶ Бақара: 231, ҳамда Қур’ондаги жуда кўп ўринларда.

⁴⁷ Юнус: 44.

⁴⁸ Моид: 38.

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Зино қилувчи қиз ва зино қилувчи йигит” ояти⁴⁹ зинокорлар ҳақида зоҳир бўлиб, лўттибоз (бачабоз) лар ҳақида хафийдир⁵⁰.

ولو حلف لا يأكل فاكهة كان ظاهرا فيما يتفكه به خفيا في حق العنب والرمان

Агар “Фокиҳа⁵¹ емайман” деб қасам ичса, унинг ушбу қасами овқатга қўшимча тарзда лаззат учун ейиладиган мевалар ҳақида зоҳир бўлиб, узум билан анор ҳақида хафий бўлади. (Чунки, узум ва анорни қорин тўйғазиш учун ҳам ейилади).

وحكم الخفي وجوب الطلب حتى يزول عنه الخفاء

Хафийнинг ҳукми- ундан махфийлиги кетгунига қадар ҳақиқатни талаб қилишнинг вожиблигидир.

وأما المشكل فهو ما ازداد خفاء على الخفي كأنه بعدما خفي على السامع حقيقته دخل في أشكاله وأمثاله حتى لا ينال المراد إلا بالطلب ثم بالتأمل حتى يتميز عن أمثاله

Мушкил – махфийлиги хафийдан ҳам ортиқ бўлган каломдир. Уни бундай номланишига сабаб, эшитувчига гапнинг ҳақиқати махфий бўлгач, ушбу гап мушкил бўлиб, ундан кўзланган мақсадни фақатгина қидириш, сўнгра чуқур ўйлаш билангина билиш мумкин бўлади. Шундан кейингина мушкилни ўзининг ўхшашларидан ажратиб олиш мумкин бўлади.

ونظيره في الأحكام لو حلف لا يأتمد فإنه ظاهر في الخل والدبس فإنما هو مشكل في اللحم والبيض والجبن حتى يطلب في معنى الانتدام ثم يتأمل أن ذلك المعنى هل يوجد في اللحم والبيض والجبن أولا

Унинг ҳукмлардаги мисоли: “Идом-нонхуруш емайман” деб қасам ичса, ушбу гап сирка ва шинни ҳақида зоҳир бўлиб, гўшт, тухум ва пишлоқ кабиларда мушкилдир. Энди нонхурушни ма‘носи ҳақида изланиб, сўнг ушбу маъно гўшт, тухум ва пишлоқда борми ёки йўқлиги ҳақида ўйлаб кўриш лозим⁵².

المبحث الرابع: المجمل و المتشابه

Тўртинчи баҳс: Мужмал ва Муташибих

ثم فوق المشكل المجمل وهو ما احتمل وجوها فصار بحال لا يوقف على المراد به إلا ببيان من قبل المتكلم

Сўнгра мужмал махфийликда мушкилдан ҳам юқори туради.

Мужмал – бир қанча ма‘нолар эҳтимолини ўз ичига олган сўз бўлиб, у шундай бир ҳолга келганки, ундан кўзланган мақсадни сўзловчи тарафидан баён қилинмагунча англаб бўлмайди.

ونظيره في الشرعيات قوله تعالى وحرم الربا فإن المفهوم من الربا هو الزيادة المطلقة وهي غير مرادة بل المراد الزيادة الخالية عن العوض في بيع المقدورات المتجانسة واللفظ لا دلالة له على هذا فلا ينال المراد بالتأمل

⁴⁹ Нур: 2.

⁵⁰ Шари‘атда ўғри деб сақланаётган молни ўғирлаган кимсага айтилади. Ушбу маъно чўнтаккесарда ҳам мавжуд, аммо кафан ўғрисиди мавжуд эмас. Лекин қабр уй ичида бўлса, у ҳолда мавжуддир. Шунингдек, зино деб аёл билан бе никоҳ жинсий алоқа қилишга айтилиб, ушбу маъно баччабозликда йўқ. Шунинг учун лўттибозларни зино ҳадди билан жазоланмайди, балки уларга бошқа жазо таъйинланган.

⁵¹ Фокиҳа деб овқатга қўшимча тарзда лаззат учун ейиладиган меваларни айтилади.

⁵² Яъни ушбулар ҳақида ўйлаб кўрилса, улар ҳам идом-нонхуруш экани билинади.

Бунга шар‘ий масалалардаги мисол: Аллоҳ та‘олонинг “У рибо-судхўрликни ҳаром қилди” оятидир⁵³. Чунки рибодан тушинилган маъно мутлақ зиёдалиқ⁵⁴ бўлиб, бу ерда кўзланган мақсад у эмас. Балки бу ердаги мурод ҳамжинс ва тарозуда тортилиб сотилувчи нарсалар савдосида эваздан ортиқ бўлган зиёдалиқдир⁵⁵. Лафзнинг ўзи (рибо) эса, ушбу ма‘нога далолат қилмайди ва ушбу мақсадга чуқур ўйлаш билан ҳам етиб бўлмайди.

ثم فوق المجمل في الخفاء المتشابه مثال المتشابه الحروف المقطعات في أوائل السور

Сўнгра, муташобих махфийликда мужмалдан ҳам ортиқдир.

Муташобихга мисол суралар аввалида келган ҳуруфи муқатта‘от (бўлак-бўлак ҳарфлар) дир. (Масалан: Алиф. Лом. Мим каби. Чунки, мазкур ҳарфларнинг маънолари махфийликда юқоридагилардан ҳам кучли бўлиб, бу каби муташобих оятлар маънолари ёлғизгина Аллоҳга маълум).

وحكم المجمل والمتشابه اعتقاد حقيقة المراد به حتى يأتي البيان

Мужмал ва муташобихларнинг ҳукмлари - уларнинг баёни келмагунига қадар улардан кўзланган мақсаднинг ҳақиқат эканлигини э‘тиқод қилмоқликдир. (яъни мана шу э‘тиқоднинг ўзи билан кифояланиб, ундан нарига ўтмаслик)

الفصل الثامن

فصل فيما يترك به حقائق الألفاظ

Саккизинчи фасл

Лафзларнинг ҳақиқий ма‘нолари тарк этилишига сабаб бўлган омиллар ҳақида
وما يترك به حقيقة اللفظ خمسة أنواع

Лафзнинг ҳақиқати қуйидаги беш турли сабабга кўра тарк этилади.
أحدها دلالة العرف وذلك لأن ثبوت الأحكام بالألفاظ إنما كان لدلالة اللفظ على المعنى المراد للمتكلم فإذا كان المعنى متعارفاً بين الناس كان ذلك المعنى المتعارف دليلاً على أنه هو المراد به ظاهراً فيترتب عليه الحكم

Биринчи: Урфнинг далолати бўлиб, бунга сабаб - ҳукмларни лафзлар билан собит бўлиши гапирувчи мақсадига ушбу лафз далолат қилганлиги учунгина амалга ошади.

Агар ушбу лафзнинг одамлар орасидаги урфга киргизилган ма‘носи бўлса, ушбу урфдаги маъно унинг гапидан кўзланган мақсад эканлигига далил бўлади ва ҳукм шунга асосан жорий қилинади.

مثاله لو حلف لا يشتري رأساً فهو على ما تعارفه الناس فلا يحنث برأس العصفور والحمامة

Мисол учун: Бир киши “Калла сотиб олмайман” деб қасам ичса, унинг ушбу қасами урфда одамлар ейдиган каллага бўлиб, чумчуқ, кабутар кабиларнинг калласини сотиб олиши билан ҳонис-қасамини бузган бўлмайди.

وكذلك لو حلف لا يأكل بيضاً كان ذلك على المتعارف فلا يحنث بتناول بيض العصفور والحمامة

⁵³ Бақара: 275.

⁵⁴ Араб тилида рибо деб зиёдалиқни айтилади.

⁵⁵ Ханафий мазхабида ўзаро алмашилаётган икки мол бир жинсда бўлиб, улар тарозуда тортиладиган нарсалар жумласидан бўлсалар ортиқчаси рибо бўлади.

Шунингдек, “Тухум емайман” деб қасам ичган бўлса, урфдаги тухумга бўлади. Демак, чумчуқ ва кабутар тухумини тановул қилиши билан ҳонис бўлмайди.

وبهذا ظهر أن ترك الحقيقة لا يوجب المصير إلى المجاز بل جاز أن تثبت به الحقيقة القاصرة ومثاله تقييد العام بالبعض

Шу билан ма‘лум бўлдики, ҳақиқатни тарк этиш мажозга ўтишни лозим этмайди. Балки, бу ерда ноқис ҳақиқат собит бўлиб, бу ‘ом ни баъз билан қайдлашга ўхшайди.

وكذلك لو نذر حجا أو مشيا إلى بيت الله تعالى أو أن يضرب بثوبه حطيم الكعبة يلزمه الحج بأفعال معلومة لوجود العرف

Шу каби, Ҳажни ёки пиёда Аллоҳнинг уйига юриб боришни ёки кийимини Ка‘ба пойдеворига текказишни назр қилган бўлса, унга ма‘лум амаллар билан қилинадиган шар‘ий ҳаж қилиш лозим бўлади. Чунки, урфда юқоридаги гаплардан шар‘ий ҳажни кўзда тутганлар.

والثاني قد تترك الحقيقة بدلالة في نفس الكلام مثاله إذا قال كل مملوك لي فهو حر يعتق مكاتبه ولا من أعتق بعضه إلا إذا نوى دخولهم

Иккинчи: Гоҳо ҳақиқат каломнинг ўзидаги далолат туфайли ҳам тарк қилинади. Мисол учун: “Менинг ҳар бир мамлук-мулкимадаги қулим озоддир” деса, мукотаб (хожаси билан шартнома қилган қул) ва ярми озод қилинган қуллар агар хожа уларни ҳам ният қилмаган бўлса озод бўлмайдилар.

لأن لفظ المملوك مطلق يتناول المملوك من كل وجه والمكاتب ليس بمملوك من كل وجه ولهذا لم يجز تصرفه فيه ولا يحل له وطء المكاتب ولو تزوج المكاتب بنت مولاه ثم مات المولى وورثته البنت لم يفسد النكاح

Чунки, мамлук лафзи бутунлай унинг мулкидаги қулларни ўз ичига олади. Мукотаб бутунлай унинг қули эмас. Шунинг учун, хожа мукотаб қулини ўзи ҳоҳлаганидек ишлата олмайди ва мукотаба чўрисини ватий-жимо‘ қиллолмайди. Агар мукотаб қул хожасининг қизига уйланса сўнг хожа вафот этса ва унинг қизи удан мерос олса ҳам ушбу никоҳ фосид бўлмайди.

وإذا لم يكن مملوكا من كل وجه لا يدخل تحت لفظ المملوك المطلق وهذا بخلاف المدير وأم الولد فإن الملك فيهما كامل ولذا حل وطء المدبرة وأم الولد وإنما النقصان في الرق من حيث أنه يزول بالموت لا محالة

Агар мукотаб бутунлай қул эмас экан, мутлақ мамлук лафзи остига кирмайди. Бу ҳукм мудаббар (хожаси ўлса озод бўлувчи қул) ва умму валад (хожасидан фарзанд кўрувчи чўри) да эмас. Чунки, хожанинг мулки уларда комилдир. Шунинг учун, мудаббара ва умму валадларни (туғмасидан туриб) ватийси ҳалолдир. Улардаги нуқсон қулликдадир. Чунки, уларнинг қулликлари хожанинг ўлими билан шаксиз тугайди.

وعلى هذا قلنا إذا أعتق المكاتب عن كفارة يمينه أو ظهارها جاز ولا يجوز فيهما إعتاق المدير وأم الولد لأن الواجب هو التحرير وهو إثبات الحرية بإزالة الرق فإذا كان الرق في المكاتب كاملا كان تحريره تحريرا من جميع الوجوه وفي المدير وأم الولد لما كان الرق ناقصا لا يكون التحرير تحريرا من كل الوجوه

Шунга кўра, бир киши қасами ёки зиҳори каффорати учун мукотаб қулни озод қилса бўлади аммо ушбу ишлар учун мудаббар ва умму валадларни озод қилиши жоиз эмас. Чунки, Худо вожиб қилган нарса уни қулликдан озод қилиш эди. Бу эса, уни гарданидан қулликни кетқазиб билан амалга ошади. Демак, қуллик мукотабда комил экан, уни озод этиш ҳар тарафлама уни қулликдан қутқариш бўлади. Мудаббар билан умму валадда қуллик ноқис бўлгач, уларни озод этиш комил ҳисобланмайди.

والتالث قد تترك الحقيقة بدلالة سياق الكلام قال في (السير الكبير) إذا قال المسلم للحربي إنزل فنزل كان
أما

Учинчи: Баъзида ҳақиқат гап йўналишининг далолатига қараб ҳам тарк этилади. "Ас-сияр ал-кабир" китобида: Мусулмон жангчи уруш пайтида кофир ҳарбийга "Пастга туш" деса ва у пастга тушса, Омин-унга омонлик берилган бўлади.

ولو قال إنزل إن كنت رجلا فنزل لا يكون أما

Агар унга "эркак бўлсанг, пастга туш" деса ва тушса, унга омонлик берилган ҳисобланмайди.

ولو قال الحربي الأمان الأمان فقال المسلم الأمان الأمان كان أما

Агар кофир ҳарбий "Омонлик, омонлик" деса ва мусулмон унга жавобан "Омонлик, омонлик" деб жавоб қилса, у омин бўлади.

ولو قال الأمان ستعلم ما تلقى غدا أو لا تعجل حتى ترى فنزل لا يكون أما

Агар мусулмон унга жавобда "Омонлик, тез орада эртага нима бўлишингни билиб оласан" ёки "Сен ҳали шошмай тур" деса ва кофир тушса, омин бўлмайди.

ولو قال اشتر لي جارية لتخدمني فاشترى العمياء أو الشلاء لا يجوز

Агар бир кишига "Менга хизмат учун бир жория сотиб ол" деса ва вакил кўзи кўр ёки оёғи шал жория сотиб олса жоиз эмас.

ولو قال اشتر لي جارية حتى أطأها فاشترى أخته من الرضاع لا يكون عن الموكل

Агар "Менга жимо" учун бир жория сотиб олгин" деса ва вакил унинг эмикдош сингисини сотиб олса, ушбу савдо муваккил томонидан бўлган ҳисобланмайди. (Чунки, ўзини эмикдошини жимо қилиши ҳалол эмас).

و على هذا قلنا في قوله عليه السلام (إذا وقع الذباب في طعام أحدكم فامقلوه ثم انقلوه فإن في إحدى جناحيه داء وفي الأخرى دواء وإنه ليقدم الداء على الدواء) دل سياق الكلام على أن المقل لدفع الأذى عنا لا لأمر تعبدي
حقا للشرع فلا يكون للإيجاب

Шунга кўра, пайғамбар (а.с.) нинг "Биронтангизни идишингизга пашша тушиб қолса, уни бир ботиринглар сўнг уни олиб ташланглар, чунки унинг бир қанотида дард ва иккинчисида даво бўлади ва у дардни даводан олдин кўяди" ҳадисларида гапнинг йўналиши пашшани ботириб олиш бизлардан дардни кетқазिश учун эканлиги, шар'ий бир ҳақ-ибодат эмаслигига далолат қилди. Демак, бу ҳадисдаги буйруқ ийжоб-вожиб қилиш учун эмасдир.

وقوله تعالى إنما الصدقات للفقراء عقيب قوله تعالى ومنهم من يلمزك في الصدقات يدل على أن ذكر

الأصناف لقطع طمعهم من الصدقات ببيان المصارف لها فلا يتوقف الخروج عن العهدة على الأداء إلى الكل

Аллоҳ та'олонинг "Закотлар фақирларга" ояти⁵⁶ унинг "Улар орасида сизни закотлар ҳақида маломат қиладиганлар бордирлар" оятидан⁵⁷ кейиноқ келди. Оятдаги закот берилувчи тоифалар турларини зикр этилиши ушбулардан бошқа расулуллоҳ (с.а.в.) дан закот тама' қилганларнинг умидларини узиш учун эди. Демак, ушбу оят билан оятда зикр этилган масриф (закот берилиши фарз бўлган кимсалар) нинг ҳаммаларига бермагунга қадар закот бўйиндан соқит бўлмайди деб бўлмайди.

⁵⁶ Тавба: 60.

⁵⁷ Тавба: 58.

والرابع قد تترك الحقيقة بدلالة من قبل المتكلم مثاله قوله تعالى فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر وذلك لأن الله تعالى حكيم والكفر قبيح والحكيم لا يأمر به فيترك دلالة اللفظ على الأمر بحكمة الأمر

Тўртинчи: Баъзан ҳақиқатни сўзловчи томонидан бўлган далолат туфайли ҳам тарк қилинади. Бунга мисол: Аллоҳ та‘олонинг “Ким хоҳласа иймон келтирсин ва ким хоҳласа кофир бўлсин” оятидир⁵⁸. Чунки, Аллоҳ та‘оло доно бўлган зотдир ва куфр эса, қабиҳ бўлган бир ишдир. Доно зот қабиҳ ишга буюрмайди. Шунинг учун бу ерда лафзнинг ҳақиқати буйруқ берувчининг донолиги сабабли тарк қилинади.

وعلى هذا قلنا إذا وكل بشراء اللحم فإن كان مسافرا نزل على الطريق فهو على المطبوخ أو على المشوي وإن كان صاحب منزل فهو على النيء

Шунга кўра, бир киши бировни гўшт сотиб олишга вакил қилса, вакил қилувчи йўлда тўхтаган мусофир бўлса, унинг бу гапи пиширилган ёки қовурилган гўштга бўлади. Агар вакил қилувчи уй соҳиби бўлса, бу гап хом гўштга бўлади.

ومن هذا النوع يمين الفور مثاله إذا قال تعال تغد معي فقال والله لا أتغدى ينصرف ذلك إلى الغداء المدعو إليه حتى لو تغدى بعد ذلك في منزله معه أو مع غيره في ذلك اليوم لا يحنث

Дарҳол ичилган қасам ҳам ушбу турга киради. Мисол учун: Бир киши “Кел, мен билан овқат қил” деса ва эшитувчи “Аллоҳга қасамки, овқат қилмайман” деса, унинг ушбу қасами у таклиф этилган овқатга бўлади. Ҳатто, у шундан кейин у билан уйда ёки ундан бошқаси билан ўша куни овқатланадиган бўлса, қасамини бузган бўлмайди.

وكذا إذا قامت المرأة تريد الخروج فقال الزوج إن خرجت فأنت كذا كان الحكم مقصورا على الحال حتى لو خرجت بعد ذلك لا يحنث

Шунингдек, бировнинг хотини уйдан чиқмоқчи бўлиб ўрнидан турса ва шу пайт эри унга “Агар чиқсанг сен фалонсан” деса, ҳукм ушбу ҳолатнинг ўзига хос бўлади. Ҳатто, ушбу аёл мана шу ҳолатдан кейин чиқса, эрнинг гапи воқе‘ бўлмайди.

والخامس وقد تترك الحقيقة بدلالة محل الكلام بأن كان المحل لا يقبل حقيقة اللفظ

Бешинчи: Гоҳида ҳақиқат гапнинг ўрнига қараб ҳам тарк қилинади. Яъни ушбу мақом лафзнинг ҳақиқатини қабул қилмайди.

ومثاله انعقاد نكاح الحرة بلفظ البيع والهبة والتملك والصدقة وقوله لعبدته وهو معروف النسب من غيره هذا إبنه وكذا إذا قال لعبدته وهو أكبر سنا من المولى هذا إبنه كان مجازا عن العتق عند أبي حنيفة رضي الله عنه خلافا لهما بناء على ما ذكرنا أن المجاز خلف عن الحقيقة في حق اللفظ عنده وفي حق الحكم عندهما

Бунга мисол: Озод аёл никоҳининг олди-сотди, ҳиба-бахшида қилиш, тамлик-мулк қилиш ва садақа лафзлари билан боғланиши, бир киши бошқасидан насаби ма‘лум бўлган қулига “Бу ўғлимдир” демоғи, шунингдек ўзидан ёши катта қулига ҳам “Бу ўғлимдир” деса, юқорида Абу Ҳанифа (р.а.) га кўра: “Мажоз лафзнинг тўғрисида ҳақиқатдан ўринбосардир” деб зикр қилганимизга кўра, унинг ушбу гапи қулни озод этишдан мажоздир. У кишининг икки шогирдлари бўлмиш, Абу Юсуф ва Муҳаммад (р.х.) ларга кўра эса, мажоз ҳақиқатнинг ҳукмдаги ўринбосари бўлгани учун бу гап озод қилишдан мажоз бўлмайди.

⁵⁸ Каҳф: 29.

الفصل التاسع
المبحث الأول: في متعلقات النصوص
نعني بها عبارة النص وإشارته ودلالته واقتضائه

Тўққизинчи фасл

Насга та'ллуқли иборалар, Яъни наснинг ибора, ишора, далола ва иқтизолари ҳақида

المبحث الأول: عبارة النص

Биринчи баҳс: Наснинг ибораси

فأما عبارة النص فهو ما سيق الكلام لأجله وأريد به قصدا

Наснинг ибораси – гап у учун йўналтирилган ҳамда у билан қасд қилинган жумладир.

المبحث الثاني: إشارة النص

Иккинчи баҳс: Наснинг ишораси

وأما إشارة النص فهي ما ثبت بنظم النص من غير زيادة وهو غير ظاهر من كل وجه ولا سيق الكلام لأجله

Наснинг ишораси – наснинг назми билан ўзга кўшимчаларсиз собит бўлган жумла бўлиб, у ҳар томондан зоҳир бўлмайди ва гап ҳам у учун йўналтирилган бўлмайди.

مثاله في قوله تعالى للفقراء المهاجرين الذي أخرجوا من ديارهم الآية فإنه سيق لبيان استحقاق الغنيمة فصار نصا في ذلك وقد ثبت فقرهم بنظم النص فكان إشارة إلى أن استيلاء الكافر على مال المسلم سبب لثبوت الملك للكافر إذ لو كانت الأموال باقية على ملكهم لا يثبت فقرهم

Бунга мисол: Аллоҳ та'олонинг “Ўз ҳовли-жойлари ва молу-дунёларидан қувилган қабағал муҳожирлар учун” оятидир⁵⁹. Ушбу оят ғанимат молига эга бўлиш ҳуқуқини баён қилиш учун йўналтирилган. Демак, бу оят ушбу иш ҳақида нас бўлади. Муҳожирларнинг фақирга айланганликлари наснинг назми билан собит бўлди ва бу кофир мусулмонни молига эга бўлса, ўша кофир учун мулк-егалик ҳуқуқи собит бўлишига ишора бўлади. Чунки, агар муҳожирларнинг моллари ўз мулкларида турган бўлганида уларнинг камбағалликлари собит бўлмас эди.

ويخرج منه الحكم في مسألة الاستيلاء وحكم ثبوت الملك للتاجر بالشراء منهم وتصرفاته من البيع والهبة والإعتاق

وحكم ثبوت الاستغنام وثبوت الملك للغازي وعجز المالك عن انتزاعه من يده وتفريعاته

Манашу оятдаги ишорадан кофирлар олиб қўйган моллар масаласида ва улардан савдогарлар ўша молларни сотиб олишлари ҳамда ушбу молларни олди-сотди, хиба ва озод этиш каби ишлардаги тасарруф қилишлари ҳукмлари олинади. (яъни, кофирлар олиб қўйган моларни сотиб олинса, харидорга ҳалол бўлади ва ҳоказо)

Шунингдек, ғанимат молида эгалик ҳуқуқи ғозий-жангчига собит бўлиб, мол эгаси унинг қўлидан молни қайтариб олишдан ожизлиги ҳамда ушбуларга оид барча ҳукмлар ҳам ушбу оятнинг ишораси билан собит бўлади.

⁵⁹ Ҳашр: 8.

وكذلك قوله تعالى أحل لكم ليلة الصيام الرفث إلى قوله تعالى ثم أتموا الصيام إلى الليل فالإمساك في أول الصبح يتحقق مع الجنابة لأن من ضرورة حل المباشرة إلى الصبح أن يكون الجزء الأول من النهار مع وجود الجنابة والإمساك في ذلك الجزء صوم أمر العبد بإتمامه فكان هذا إشارة إلى أن الجنابة لا تنافي الصوم

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Сизларга рамазон кечаларида жимо‘ қилиш ҳалол қилинди” ояти то “Сўнгра рўзани кечаси киргунича давом эттиринглар” оятига⁶⁰ қадар. Ушбу оят ишораси билан субҳнинг аввалидаги рўза жанобат билан ҳам жоиз бўлиши билинди. Чунки, жимо‘ни то субҳга қадар ҳалол бўлишлиги субҳнинг биринчи бўлаги жанобат билан бўлишини тақозо этади. Субҳнинг аввалида оғизни беркитиш эса, банда уни охирига етқизиши буюрилган рўзадир. Демак, бу жанобат рўзага зарар етказмаслигига ишора бўлди.

ولزم من ذلك أن المضمضة والاستنشاق لا ينافي بقاء الصوم

Ва ушбу ишорадан рўзада оғиз ва бурунларни чайқаш рўзани давом эттиришга ҳалакит бермаслиги ҳам лозим келди.

ويتفرع منه أن من ذاق شيئاً بفيه لم يفسد صومه فإنه لو كان الماء مالحة يجد طعمه عند المضمضة لا يفسد به الصوم

Шунга кўра, бир рўзадор оғзи билан бирор нарсани татиб кўрса, рўзаси бузилмайди. Чунки агар сув шўр бўлганида оғиз чайқаш пайти буни сезар ва бу билан унинг рўзаси бузилмас эди.

وعلم منه حكم الاحتلام والاحتجام والادهان لأن الكتاب لما سمي الإمساك اللازم بواسطة الانتهاء عن الأشياء الثلاثة المذكورة في أول الصبح صوما علم أن ركن الصوم يتم بالانتهاء عن الأشياء الثلاثة

Яна ушбу оят ишораси билан эҳтилом бўлиш, қон олдириш ва ёғ суртишларнинг ҳукмлари ҳам ма‘лум бўлди. Чунки китоб бандага лозим бўлган рўзани субҳнинг аввалида зикр қилинган уч ишдан тийилиш воситаси билан амалга ошмоғини билдиргач, рўзанинг рукни анашу уч ишдан сақланмоқ билан тўлиқ адо бўлиши ма‘лум бўлди.

وعلى هذا يخرج الحكم في مسألة التبييت فإن قصد الإتيان بالمأمور به إنما يلزمه عند توجه الأمر والأمر إنما يتوجه بعد الجزء الأول لقوله تعالى ثم أتموا الصيام إلى الليل

Кечаси туриб ният қилишнинг ҳукми ҳам шунга кўра олинади. Чунки буюрилган ишни бажариш ушбу ишга юзланган вақтдагина лозим бўлади. Буйруққа эса, куннинг биринчи қисми (субҳи содик) дан кейин юзма-юз келинади, чунки, Аллоҳ та‘оло “Сўнгра рўзани кечаси киргунига қадар адо этинглар” деди.

المبحث الثالث: دلالة النص

Учинчи баҳс: Наснинг далолати

وأما دلالة النص فهي ما علم علة للحكم المنصوص عليه لغة لا اجتهادا ولا استنباطا

Наснинг далолати – ушбу насдаги ҳукмга иллат бўлиб ижтиҳод ёки истинбот йўли билан эмас, балки луғат жиҳатидан танилган далолатдир.

مثاله في قوله تعالى ولا تقل لهما أف ولا تنهرهما فالعالم بأوضاع اللغة يفهم بأول السماع أن تحريم التأفيف لدفع الأذى عنهما

⁶⁰ Бақара: 187.

Бунга мисол: Аллоҳ та‘олонинг “Уларга (Ота-онангга) уф демагин” ояти⁶¹ бўлиб, бу ерда луғат илмидан хабардор киши биринчи эшитишдаёқ уф калимасини айтишни ҳаром қилиш улардан озорни кетқазиб учун эканлигини яхши билиб олади.

وحكم هذا النوع عموم الحكم المنصوص عليه لعموم علتة ولهذا المعنى قلنا بتحريم الضرب والشتم والاستخدام عن الأب بسبب الإجارة والحبس بسبب الدين والقتل قصاصا

Ушбу нав‘нинг ҳукми наснинг иллоти ‘Ом бўлгани учун унинг ҳукми ҳам ‘Ом бўлишидир. Шу ма‘нода, ота-онани уриш, сўқиш, мардикор сифатида ишлатиш, қарздор сифатида қамаб қўйиш ҳамда қасос учун ўлдириш каби ишлар ҳаром деб ҳукм қилдик.

ثم دلالة النص بمنزلة النص حتى صح إثبات العقوبة بدلالة النص قال أصحابنا وجبت الكفارة بالوقاع بالنص وبالأكل والشرب بدلالة النص

Сўнгра, наснинг далолати наснинг ҳукмида бўлиб, ҳатто жазони наснинг далолати билан ҳам собит қилиш дурустдир. Асҳобларимиз рўза каффорати жимо‘ учун наснинг ўзи билан, еб-ичгани учун эса, наснинг далолати билан вожиб бўлгандир дедилар⁶².

وعلى اعتبار هذا المعنى قبل يدار الحكم على تلك العلة قال الإمام القاضي أبو زيد لو أن قوما يعدون التأفيف كرامة لا يحرم عليهم تأفيف الأبوين

Ушбу маъноэ‘тибори билан айтилди: Ҳукм анашу иллатга кўра юргизилади. Қози Абу Зайд⁶³ дедилар: Фаразан, бир қавм уф демоқликни каромат-улуғлаш санасалар, ушбу қавмга ота-онага уф демоқлик ҳаром қилинмайди. (яъни ушбу оятдан ота-онага фақатгина “Уф” дейиш ҳаромлиги чиқмайди. Балки уларга озор берувчи ҳар қандай ишнинг ҳаромлиги ма‘лум бўлади).

وكذلك قلنا في قوله تعالى يا أيها الذين آمنوا إذا نودي الآية ولو فرضنا بيعة لا يمنع العاقدين عن السعي إلى الجمعة بأن كانا في سفينة تجري إلى الجامع لا يكره البيع

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Ей мў‘минлар жум‘а куни намоз учун азон айтилса” оятида⁶⁴ ҳам фаразан, олди-сотди қилиш жум‘ага боришдан ман‘ қилмаётган бўлса, масалан: Улар Жоме‘га кетаётган бир кемада бўлишса, ушбу бай‘ макруҳ эмасдир деб ҳукм қилдик. (Чунки, ушбу савдо уларни намозга боришдан тўсмаябди).

وعلى هذا قلنا إذا حلف لا يضرب امرأته فمد شعرها أو عضها أو خنقها يحنث إذا كان بوجه الإيلاء

⁶¹ Исро: 23.

⁶² Бир куни пайғамбар а.с. нинг олдиларига бир А‘робий келиб, рамазонда кундузи аёли билан яқинлик қилиб қўйганини айтди. Шунда расулulloҳ с.а.в. унга бир кул озод этишини буюрдилар. У бунга қодир эмаслигини айтди. Шунда, олтмиш кун рўза тутишга буюрдилар. У бундан ҳам ожизлигини билдирди. Ундай бўлса, олтмишта мискинни тўйғазиб лозимлигини айтдилар. Шундан маълум бўладики, рўзадаги жимо‘нинг каффорати шулар экан. Асҳобларимиз шунга қиёсан рамазонда рўзадор қасдан еб-ичса ҳам нас-матннинг далолати билан ушбу каффорат унга лозим бўлишига ҳукм қилдилар.

⁶³ ад-Дабусий, ‘Абдуллоҳ ибн ‘Умар ибн ‘Исо Абу Зайд (ваф.1039 й). У ўз даврининг йирик алломаси бўлиб, “Ҳанафийларнинг шайхи”, “Мовароуннаҳр олими” каби куньялар билан шуҳрат қозонган. У қозилик ҳам қилган. Манба‘ларда уни илм ал-хилоф (мунозара илми) га биринчи бўлиб асос солган шахс сифатида зикр этилади. У Бухоро ва Самарқанд орасидаги Дабусийа қишлоғида туғилган. Машхур асарлари: “Та‘сис ан-назар” ва “Тақвим ал-адилла”. У Бухорода 1039- йили 62 ёшида вафот этган.

⁶⁴ Жум‘а: 9. ушбу оятда Аллоҳ та‘оло “Ей мў‘минлар жум‘а куни жум‘а намозига азон айтилса, намозга шошилингиз ва олди-сотдини тарк этинг” деган.

Шунга кўра, бир киши “Хотинимни урмайман” деб қасам ичиб сўнг уни сочидан тортса ёки уни тишласа ёки уни бўғса қасамини бузган ҳисобланади. Фақат, хотини оғриқни сезиши шарти билан.

ولو وجد صورة الضرب ومد الشعر عند الملاعبة دون الإيلاء لا يحنث

Аммо, уриш ва сочидан тортиш каби ишлар аёли билан ўйнашаётган пайтида содир бўлса ва унга озор бермаса, қасам бузилган бўлмайди.

ومن حلف لا يضرب فلانا فضربه بعد موته لا يحنث لانعدام معنى الضرب وهو الإيلاء

Бир киши “Фалончини урмайман” деб қасам ичса ва уни ўлганидан сўнг урса, қасамини бузган бўлмайди. Чунки, бу ерда уришнинг ма’носи бўлган оғриқ йўқдир.

وكذا لو حلف لا يكلم فلانا فكلمه بعد موته لا يحنث لعدم الإفهام

Ҳудди шу каби, фалончи билан гаплашмайман деса ва унга ўлимидан сўнг гапирса ҳонис бўлмайди. Чунки, бу ерда унга ўз гапини тушунтириш йўқ.

وباعتبار هذا المعنى يقال إذا حلف لا يأكل لحما فأكل لحم السمك والجراد لا يحنث

Ушбу маъноэ‘тибори билан бир киши “Гўшт емайман” деб қасам ичди ва балиқ ёки чигиртка гўштини еди, ҳонис бўлмайди.

ولو أكل لحم الخنزير أو الإنسان يحنث لأن العالم بأول السماع يعلم أن الحامل على هذا اليمين إنما هو الاحتراز عما ينشأ من الدم فيكون الاحتراز عن تناول الدمويات فيدار الحكم على ذلك

Аммо, тўнғиз ёки одам гўштини еса, ҳонис бўлади. Чунки, ушбу қасамни биринчи бор эшитувчи биладика, уни ушбу қасамга мажбур қилган нарса – қондан пайдо бўлувчи нарсалардан парҳез қилиш эди. Демак, унга қонлик ҳайвон гўшларини емаслиги лозим бўлади ва ҳукми шунга қараб жорий этилади.

المبحث الرابع: مقتضى النص

Тўртинчи баҳс: Наснинг муқтазоси

وأما المقتضى فهو زيادة على النص لا يتحقق معنى النص إلا به كأن النص اقتضاه ليصح في نفسه معناه

Наснинг муқтазоси яъни нас тақозоси билан собит бўлган маъно– наса қўшимча бўлиб, наснинг ма’носи фақат у билан тўғри бўлади. Гўё, нас ўз ма’носи тўғри бўлиши учун уни тақозо қилади.

مثاله في الشرعيات قوله أنت طالق فإن هذا نعت المرأة إلا أن النعت يقتضي المصدر فكأن المصدر موجود بطريق الاقتضاء

Бунга шар‘ий масалалардан мисол: Сен талоқсан деган гап. Чунки, бу гап аёлни сифатлаш бўлиб, ушбу сифат масдарни (Бир талоқ бўлишликда) тақозо этади. Масдар эса, тақозо йўли билан мавжуддир.

وإذا قال اعتق عبدك عني بألف درهم فقال اعتقت يقع العتق عن الأمر فيجب عليه الألف

Агар “Қулингни мени ҳисобимдан минг дирҳам эвазига озод эт” деса ва хожа “Озод этдим” деса, ушбу озодлик буюрувчи томонидан воқе‘ бўлади ва унга минг дирҳамни тўлаши вожиб бўлади.

ولو كان الأمر نوى به الكفارة يقع عما نوى وذلك لأن قوله اعتقه عني بألف درهم يقتضي معنى قوله بعه عني بألف ثم كن وكيله بالإعتاق فاعتقه عني فيثبت البيع بطريق الاقتضاء فيثبت القبول كذلك لأنه ركن في باب البيع

Ушбу суратда буйруқ берувчи каффоратни ният қилган бўлса, унинг нияти амалга ошади. Чунки унинг “Кулингни мени ҳисобимдан минг дирҳам эвазига озод эт” деган гапи “Уни менга минг дирҳамга сот сўнг уни озод этишга мени вакилим бўл ва уни мени номимдан озод эт” дегани билан бир хил бўлади. Бу ерда бай‘ тақозо йўли билан собит бўлди. Демак, қабул ҳам ҳудди шундай собит бўлади, чунки қабул бай‘ бобида рукн ҳисобланади.

ولهذا قال أبو يوسف إذا قال اعتق عبدك عني بغير شيء فقال اعتقت يقع العتق عن الأمر ويكون هذا مقتضيا للهبة والتوكيل ولا يحتاج فيه إلى القبض لأنه بمنزلة القبول في باب البيع

Шунинг учун Абу Юсуф дедиларки: Бир киши “Кулингни мен томондан ҳеч нимасиз озод эт” ва қул хожаси “Озод этдим” деса ушбу суратда ҳам озод этиш буйруқ берувчи томондан воқе‘ бўлган ва бу нарса ҳиба ва вакил қилишнинг муқтазоси бўлган ҳисобланади ҳамда ушбу ҳолатда қулни қабз қилишга эҳтиёж бўлмайди. Чунки, ушбу ердаги қабз бай‘ бобидаги қабулнинг ҳукмида бўлади.

ولكننا نقول القبول ركن في باب البيع فإذا أثبتنا البيع اقتضاء أثبتنا القبول ضرورة بخلاف القبض في باب الهبة فإنه ليس بركن في الهبة ليكون الحكم بالهبة بطريق الاقتضاء حكما بالقبض

Лекин, биз айтаемизки:⁶⁵ Қабул қилиш бай‘ бобида рукн бўлиб, агар бай‘ни иқтизо йўли билан собит қилсак, қабулни ҳам заруратан ушбу йўл билан собит қилаемиз. Ҳиба бобидаги қабз эса бунинг хилофидир. Чунки, қабз қилиш ҳибада рукн эмаски⁶⁶, ҳибани иқтизо билан собит қилинганда қабзга ҳам шундай ҳукм қилинса.

وحكم المقتضى أنه يثبت بطريق الضرورة فيقدر بقدر الضرورة

Муқтазонинг ҳукми – у зарурат билан собит бўлиб, зарурат миқдори билан белгиланади.

ولهذا قلنا إذا قال أنت طالق ونوى به الثلاث لا يصح لأن الطلاق يقدر مذكورا بطريق الاقتضاء فيقدر بقدر الضرورة والضرورة ترتفع بالواحد فيقدر مذكورا في حق الواحد

Шунинг учун, Сен талоқсан деб, учтани ният қилса дуруст эмас. Чунки талоқ иқтизо йўли билан зикр қилинган бўлиб, уни зарурат миқдори билан белгиланади. Зарурат эса, битта билан кўтарилади. Демак бу талоқ бир талоқ ҳақида мазкур саналади.

وعلى هذا يخرج الحكم في قوله إن أكلت ونوى به طعاما دون طعام لا يصح لأن الأكل يقتضي طعاما فكان ذلك ثابتا بطريق الاقتضاء بقدر الضرورة والضرورة ترتفع بالفرد المطلق ولا تخصيص في الفرد المطلق لأن التخصيص يعتمد العموم

Шунга кўра, бир киши “Агар есам” деди ва бу билан махсус бир таомни ният қилдим деса дуруст бўлмайди. Чунки емоқлик бирор бир таомни тақозо қилади ва бу иқтизо йўли билан собит бўлмоқда. Иқтизо эса, зарур миқдорни тақозо этади. Зарурат эса, мутлақ бир таом билан кўтарилади ва ушбу мутлақ бир таомни хослаб бўлмайди. Чунки хослаш умумга суянади.

⁶⁵ Бу ердаги “биз” дан Абу ҳанифа ва имом Муҳуммад р.х. лар кўзда тутилган бўлиб, уларга кўра ҳибанинг шарти бўлган қабз тақозо йўли билан собит бўлмайди, чунки муқтазо яъни иқтизо йўли билан собит бўлаётган нарса муқтази-тақозо қилувчининг жинсидан бўлмоғи лозим. Қабз эса ҳиба жинсидан эмас чунки ҳиба қилмоқ сўз билан қабз қилмоқ эса қўл билан амалга ошади. Шунинг учун бу ерда ҳибанинг шарти яъни қабз мавжуд бўлмагани учун қул ўз хожасининг ҳисобидан озод бўлади, буйруқ берувчининг эмас.

⁶⁶ Ҳибада қабз рукн эмас балки шартдир.

ولو قال بعد الدخول اعتدي ونوى به الطلاق فيقع الطلاق اقتضاء لأن الاعتداد يقتضي وجود الطلاق فيقدر الطلاق موجودا ضرورة ولهذا كان الواقع به رجعيًا لأن صفة البيونة زائدة على قدر الضرورة فلا يثبت بطريق الاقتضاء ولا يقع إلا واحد لما ذكرنا

Аёлига духулдан сўнг “Идда ўтиргин” деб, бу билан талоқни ният қилган бўлса талоқ иқтизоан воқе‘ бўлади. Чунки, идда ўтириш талоқнинг мавжудлигини тақозо этади. Демак, бу ерда талоқ заруратан мавжуд деб белгиланади. Шунинг учун ҳам, ушбу талоқ раж‘ий бўлади. Чунки, бу талоққа боинлик сифатини кўшимча қилиш зарурат миқдорига зиёда қилиш ҳисобланади ва иқтизо йўли билан амалга ошмайди. Шунинг учун, бу ерда фақат бир талоқ воқе‘ бўлади.

الفصل العاشر

فصل في الأمر

Ўнинчи фасл

Амр-буйруқ ҳақида

المبحث الأول: نفس الأمر و معناه

Биринчи баҳс: Амр ва унинг ма‘носи

الأمر في اللغة قول القائل لغيره افعل وفي الشرع تصرف إلزام الفعل على الغير

Амр- луғатда бир кимсани бошқасига нисбатан бирор ишни “Қилгин” деб айтмоғидир. Шари‘атда эса, ишни бировнинг зиммасига лозим қилиш тасарруфидир.

وذكر بعض الأئمة أن المراد بالأمر يختص بهذه الصيغة واستحال أن يكون معناه إن حقيقة الأمر يختص بهذه الصيغة

Ба‘зи имомлар амр-буйруқ бериш “Қилгин” деган сийғага хосдир дедилар. Аммо ушбу маънояъни: Амрнинг ҳақиқати ушбу сийғага хосдир деган гап бўлиши мумкин эмас.

فإن الله تعالى متكلم في الأزل عندنا وكلامه أمر ونهي وإخبار واستخبار واستحال وجود هذه الصيغة في الأزل

Чунки, Аллоҳ та‘оло бизни э‘тиқодимизга кўра, азалда ҳам гапирувчи бўлиб, унинг каломи амр-буйруқ, наҳий-та‘қиқ, ихбор-хабар бериш ва истихбор-ғайбдан хабар беришлардан иборатдир. Ушбу “Қилгин” сийғасини азалда бор бўлганлиги эса, нома‘лум.

واستحال أيضا ان يكون معناه أن المراد بالأمر للأمر يختص بهذه الصيغة فإن المراد للشارع بالأمر وجوب الفعل على العبد وهو معنى الابتلاء عندنا

Яна амрдан мурод-кўзланган мақсад айнан ушбу сийғага хос бўлади дейиш ҳам нотўғри. Чунки, Шори‘ (Шари‘атни тузувчи) нинг амр қилишдан мақсади банда зиммасига ушбу амални лозим этиш бўлиб, бизнинг э‘тиқодимизга кўра, бу нарса бандани имтиҳон қилишнинг ма‘носидир.

وقد ثبت الوجوب بدون هذه الصيغة أليس أنه وجب الإيمان على من لم تبلغه الدعوة بدون ورود السمع
Ваҳоланки, бандага бир ишнинг вожиб бўлиши ушбу сийғасиз ҳам собит бўлган. Маслан: Ислом да‘вати етиб бормаган кимсаларга (Аллоҳга иймон келтириш ҳақидаги) амрни эшитишмаган бўлсаларда, Аллоҳга иймон келтиришлари вожиб бўлмадими ? !

قال أبو حنيفة لو لم يبعث الله تعالى رسولا لوجب على العقلاء معرفته بعقولهم

Абу Ҳанифа дедиларки: Гарчи, Аллоҳ та‘оло пайғамбар юбормаган тақдирда ҳам оқил-ақли бор кимсалар учун Аллоҳ та‘олони ўз ақллари ёдамида танимоқлари вожиб бўлар эди.

فيحمل ذلك على أن المراد بالأمر يختص بهذه الصيغة في حق العبد في الشرعيات حتى لا يكون فعل الرسول بمنزلة قوله افعلوا ولا يلزم اعتقاد الوجوب به

Демак, юқоридаги “Амрдан мурод ушбу сийғага хосдир” демоқликни банданинг шар‘ий ишлардаги ҳақиға йўйилади. Ҳатто, пайғамбар а.с.нинг қилган ишлари “Қилинглари” деган гаплари ўрнида бўлмади ва у зот қилган ишларини ўзгалар ҳам қилмоқликлари вожиб деб э‘тиқод қилиш лозим келмайди.

والمتابعة في افعاله عليه السلام إنما تجب عند المواظبة وانتفاء دليل الاختصاص

Пайғамбар а.с.нинг қилган ишларига эргашиш қачонки мувозабат (ўша ишни доимий равишда қилганликлари) далили мавжуд бўлиб, ихтисос (ушбу амални ўзларигагина хос бўлмоқлиги) далили бўлмаган пайтдагина вожиб бўлади.

المبحث الثاني: موجب الأمر المطلق

Иккинчи баҳс: Мутлақ амр вожиб қилган нарса

اختلف الناس في الأمر المطلق أي المجرّد عن القرينة الدالة على اللزوم وعدم اللزوم نحو قوله تعالى وإذا قرأ القرآن فاستمعوا له وأنصتوا لعلكم ترحمون وقوله تعالى ولا تقربا هذه الشجرة فتكونا من الظالمين

Фасл:

Инсонлар мутлақ амр яъни ишни лозим этиш ёки этмаслик қаринасидан холи бўлган мутлақ амр тўғрисида ихтилоф қилганлар. Мутлақ амрга мисол: Аллоҳ та‘олонинг “Сизларга қур’он ўқилган вақтда унга қулоқ солинглари ва жим турунглари. Шояд шунда раҳм қилинсангиз” ва “Ва ушбу дарахтга яқинлашмангизки, оқибатда золимлардан бўлурсизлар” каби оятларидир.

والصحيح من المذهب إن موجبه الوجوب إلا إذا قام الدليل على خلافه لأن ترك الأمر معصية كما أن الائتثار طاعة

Бу борада тўғри йўл шуки: Мутлақ амрнинг муқтазоси унинг хилофига далил мавжуд бўлмаган пайтда вожиблиқдир. Чунки, амрни тарк этиш ма‘сият бўлгани каби амрга бўйсунуш тоа‘тдир.

قال الحماسي ... أطعت لأمريك بصرم حبلني ... مريهم في أحبّتهم بذاك ... فإن هم طأو عوك فطأو عيهم ... وإن عاصوك فاعصي من عصاك

Ҳамосий⁶⁷ шундай ёзади: “Мендан итни узишга буйруқ берувчиларингга итўат этдинг, дўстлари орасида уларга буни кўрсатганинг ҳолда.... Энди улар сенга итўат этсалар сен ҳам уларга итўат эт. Аммо, улар сенга итўатсизлик қилишса, сенда исёнкорларга исён эт”

والعصيان فيما يرجع إلى حق الشرع سبب للعقاب

Шари‘ат ҳақиға оид ишлардаги исён азобга сабабдир.

وتحقيقه أن لزوم الائتثار إنما يكون بقدر ولاية الأمر على المخاطب ولهذا إذا وجهت صيغة الأمر إلى من لا يلزمه طاعتك أصلا لا يكون ذلك موجبا للائتثار

⁶⁷ Ҳамоса деб номланувчи шеърый тўплам соҳиби Абу Таммом Ҳабиб ибн Авс ат-Ту‘ий (788-845).

Бунга аниқлик киргизадиган бўлсак: Бирор буйруққа бўйсуниб буйруқ берувчи кимсанинг буйруқни қабул қилувчи кимсага нисбатан эгалик ҳуқуқига қараб бўлади. Шунинг учун, сизга итўат этиши асло лозим бўлмаган кимсага буйруқ берадиган бўлсангиз, ушбу буйруқ унга бўйсунибни вожиб қилмайди

وإذا وجهتها إلى من يلزمه طاعتك من العبيد لزمه الائتمار لا محالة حتى لو تركه اختيارا يستحق العقاب عرفا وشرعا

Агар бандалар орасидан сизга итўат қилиши лозим бўлганига буйруқ берсангиз, шаксиз унга бўйсуниб лозим бўлади ва ушбу буйруқни қасддан тарк қиладиган бўлса, урфда ҳам шарихатда ҳам жазога лойиқ ҳисобланади.

فعلى هذا عرفنا أن لزوم الائتمار بقدر ولاية الأمر

Шунга кўра, бўйсуниб буйруқ берувчининг эгалиги миқдорига қараб бўлишини билиб олдик.

إذا ثبت هذا فنقول أن الله تعالى ملكا كاملا في كل جزء من أجزاء العالم وله التصرف كيف ما شاء وأراد

Шундай экан, айтамизки: Аллоҳ та‘олони оламдаги ҳар бир нарсанинг ҳар бир бўлагига тўлиқ эгалиги мавжуд бўлиб, у ўзи қандай хоҳласа шундай тасарруф қилади.

وإذا ثبت أن من له الملك القاصر في العبد كان ترك الائتمار سببا للعقاب وما ظنك في ترك أمر من أوجدك من العدم وأدر عليك شأبيب النعم

Агар бандалар орасида ноқис эгалик ҳуқуқига эга бўла туриб, унга итўатсизлик қилиш жазога лойиқ бўлса, сени йўқдан бор қилиб, сенга не‘матларнинг энг аввалги томчиларини ёғдирган зот-парвардигор буйруғини тарк этмоқликка нима деган бўлар эдинг?

المبحث الثالث: الأمر بالفعل لا يفتضي التكرار

Учинчи баҳс: Бир ишга буюриш уни такрор қилишликни тақозо этмайди

ولهذا قلنا لو قال طلق امرأتي فطلقها الوكيل ثم تزوجها الموكل ليس للوكيل أن يطلقها بالأمر الأول ثانيا

Шунинг учун, бир киши бировга “Хотинимни талоқ қил” деса ва у талоқ қилса сўнг талоқ қилдирган эр унга яна уйланса вакил уни хотинини иккинчи бор талоқ қила олмайди.

ولو قال زوجني امرأة لا يتناول هذا تزويجا مرة بعد أخرى

Агар “Мени уйлантириб кўй” деса, бу буйруқ қайта-қайта уйлантиришни ўз ичига олмайди.

ولو قال لعبدته تزوج لا يتناول ذلك إلا مرة واحدة

Агар қулига “Уйлангин” деса, бу бир марта уйланишни ўз ичига олади.

لأن الأمر بالفعل طلب تحقيق الفعل على سبيل الاختصار فإن قوله اضرب مختصر من قوله افعل فعل الضرب والمختصر من الكلام والمطول سواء في الحكم

Чунки бир ишни қилишга буюриш ушбу ишни энг қисқа йўл билан амалга ошишини талаб қилишдир. Маслан: “Ургин” дегани “Уриш ишини амалга ошир” дегани бўлади. Гапнинг қисқа ва узун эса, ҳукмда баробардир.

ثم الأمر بالضرب أمر بجنس تصرف معلوم وحكم اسم الجنس أن يتناول الأدنى عند الإطلاق ويحتمل كل الجنس

Урмоқлика буюриш ма‘лум бир тасарруф жинсига амр қилиш бўлиб, исми жинснинг ҳукми – амр мутлақ қилинган пайтда жинснинг энг оз бўлагини ўз ичига олиб, унинг ҳамма бўлагини ўз ичига олиши эҳтимоли ҳам мавжудлигидир.

وعلى هذا قلنا إذا حلف لا يشرب الماء يحنث بشرب أدنى قطرة منه ولو نوى به جميع مياه العالم صحت نيته

Шунга кўра, “Бир киши “Сув ичмайман” деб қасам ичса, бир томчи сув ичмоқлиги билан ҳам ҳонис бўлади. Аммо оламдаги барча сувларни ният қилган бўлса, ушбу нияти ҳам дуруст бўлади” деб айтдик.

ولهذا قلنا إذا قال لها طلقي نفسك فقالت طلقت يقع الواحدة ولو نوى الثلاث صحت نيته

Ва шунинг учун ҳам, “Бир киши хотинига “Ўзингни талоқ қил” ва хотини “Талоқ қилдим” деса бир талоқ тушади. Аммо, эр уч талоқни ният қилган бўлса нияти ўтади” дедик.

وكذلك لو قال الآخر طلقها يتناول الواحدة عند الإطلاق ولو نوى الثلاث صحت نيته ولو نوى الثلثين لا يصح إلا إذا كانت المنكوحه أمة فإن نية الثلثين في حقها نية بكل الجنس

Шунингдек, бировга “Хотинимни талоқ қил” деб мутлақ қилган бўлса бир талоқни ўз ичига олади. Аммо, уч талоқни ният қилган бўлса нияти ўтади. Агар ушбу ҳолатда икки талоқни ният қилса ўтмайди. Фақатгина аёли чўри бўлса икки талоқни нияти дуруст бўлади. Чунки, жориянинг ҳақида икки талоқни ният қилиш талоқ жинсининг барча бўлагини ният қилиш ҳисобланади.

ولو قال لعبدته تزوج يقع على تزوج امرأة واحدة ولو نوى الثلثين صحت نيته لأن ذلك كل الجنس في حق العبد

Бир хожа қулига “Уйлангин” деса, бир хотинга уйланишга воқе‘ бўлади. Аммо, хожа си икки хотинни ният қилган бўлса дуруст бўлади. Чунки, бу ният қулниг ҳақида жинсинг ҳаммасидир.

ولا يتأتى على هذا فصل تكرار العبادات فإن ذلك لم يثبت بالأمر بل بتكرار أسبابها التي يثبت بها الوجوب والأمر لطلب أداء ما وجب في الذمة بسبب سابق لا لإثبات أصل الوجوب

Ибодатларни такрорланмоқлиги бу қабилдан эмасдир. Чунки, улар амр туфайли эмас балки уларни вожиб қилувчи сабабларига кўра такрорланмоқда. Амр вожибликнинг аслини исбот қилиш учун эмас балки собиқ сабаб билан зиммага вожиб бўлган нарсани адо этишни талаб қилиш учундир.

وهذا بمنزلة قول الرجل أد ثمن المبيع وأد نفقة الزوجة فإذا وجبت العيادة بسببها فتوجه الأمر لأداء ما وجب منها عليه

Бу нарса бир киши “Сотилган молни пулини тўла”, “Аёлингни нафақасини адо эт” деганига ўхшайди. Демак, ибодат ўз сабаби туфайли вожиб бўларкан, амр унга вожиб бўлган нарсани адо этмоқликка бўлади.

ثم الأمر لما كان يتناول الجنس يتناول جنس ما وجب عليه

Сўнгра, амр жинсни ўз ичига олгани учун, унга вожиб бўлган нарса жинсини ўз ичига олади

ومثاله ما يقال إن الواجب في وقت الظهر هو الظهر فتوجه الأمر لأداء ذلك الواجب ثم إذا تكرر الوقت تكرر الواجب فيتناول الأمر ذلك الواجب الآخر ضرورة تناوله كل الجنس الواجب عليه صوماً كان أو صلاة

Бунга мисол: Пешин вақтидаги вожиб нарса пешин намозидир. Демак, амр ушбу вожибни адоси учун юзланади. Сўнгра, ҳар қачон вақт такрорланса, вожиб ҳам такрорланади ва амр анашу кейинги вожибни унга вожиб бўлган нарса жинсини ўз ичига олиши заруратидан қамраб олади. Ҳоҳ у ибодат рўза, ҳоҳ намоз бўлсин.

فكان تكرار العبادات المتكررة بهذا الطريق لا بطريق أن الأمر يقتضي التكرار

Шундай экан, такрорланувчи ибодатни такрор вожиб бўлиши амр такрорни тақозо этади қабилдан эмас балки ушбу йўл билан амалга ошади.

المبحث الرابع: الأمر المطلق و المقيد

Тўртинчи баҳс: Мутлақ ва Муқайяд амрлар

المأمور به نوعان مطلق عن الوقت ومقيد به

Буюрилган иш икки хил: Вақтдан мутлақ ва вақтга муқайяд-боғланган бўлади. وحكم المطلق أن يكون الأداء واجبا على التراخي بشرط أن لا يفوته في العمر وعلى هذا قال محمد في الجمع

لو نذر أن يعتكف شهرا له أن يعتكف أي شهر شاء

Мутлақнинг ҳукми – уни адо этиш умр давомида ўтказиб юбормаслик шarti билан аста секинликка кўра вожиб бўлишидир. Шунга кўра, имом Муҳаммад “ал-Жоми” китобида “Бир киши бир ой э‘тикоф ўтиришни назр қилган бўлса, ҳоҳлаган ойида ўтирса дуруст” деганлар.

ولو نذر أن يصوم شهرا له أن يصوم أي شهر شاء

Агар бир ой рўза тутишни назр илса, қайси ойда ҳам рўза тутса бўлаверади.

وفي الزكاة وصدقة الفطر والعشر المذهب المعلوم أنه لا يصير بالتأخير مفراطا فإنه لو هلك النصاب سقط الواجب

Закот, фитр садақаси ва ушрларда ҳам ма‘лум йўл шуки: Ушбуларни та‘хир қилмоқлиги билан гуноҳкор саналмайди. Чунки, бордию нисоб ҳалок бўлса, вожиб ҳам соқит бўлар эди.

والحائث إذا ذهب ماله وصار فقيرا كفر بالصوم

Ҳонис-қасамини бузган кимсанинг бойлиги кетиб, фақирга айланиб қолса, қасам каффоратини рўза тутиш билан тўлайди.

وعلى هذا لا يجب قضاء الصلوة في الأوقات المكروهة لأنه لما وجب مطلقا وجب كاملا فلا يخرج عن العهدة بأداء الناقص

Шунга кўра, намозни қазосини ўқиш макруҳ вақтларда дуруст эмас. Чунки, намоз мутлақ вожиб бўлгач, комил ҳолатда вожиб бўлади ва ноқис ҳолда адо этилса зиммадан соқит бўлмайди.

فيجوز العصر عند الاحمرار أداء ولا يجوز قضاء

Шунинг учун, аср намозини ўқиш кун қизариб ботаётган пайтда адоан дуруст, қазоан дуруст эмас.

وعن الكرخي رح أن موجب الأمر المطلق الوجوب على الفور والخلاف معه في الوجوب ولا خلاف في أن المسارعة إلى الائتمار مندوب إليها

Кархий⁶⁸дан ривоят қилинишича: Мутлақ амрнинг муқтазоси дарҳол вожиб бўлишидир. Биз билан унинг ўртасидаги ихтилоф амрни дарҳол қилишни вожиб бўлишида бўлиб, буйруққа тезлашмоқни мандуб (уни қилиш савоб, тарқ қилиш эса, гуноҳ бўлмаган иш) эканлигида ихтилоф йўқ.

وأما الموقت فنوعان نوع يكون الوقت ظرفا للفعل حتى لا يشترط استيعاب كل الوقت بالفعل كالصلوة

⁶⁸ Абулҳасан ал-Кархий ‘Абдуллоҳ ёки ‘Убайдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ал-Даллол ибн Дулҳум (260/874 – 340/951) Ироқ муфтийси ҳамда ҳанафий олимларнинг пешвоси бўлган. Унинг усулга оид асари мавжуд.

Вақтга боғлиқ бўлган амр икки хил бўлади. Биринчиси Намозга ўхшаб вақт феълни ўз ичига олувчи бўлиб, ушбу вақтни ҳаммасини қоплашлиги шарт қилинмайди.

ومن حكم هذا النوع أن وجوب الفعل فيه لا ينافي وجوب فعل آخر فيه من جنسه حتى لو نذر أن يصلي كذا وكذا ركعة في وقت الظهر لزمه

Бу турнинг ҳукмидандир – ушбу вақтда бир ишни вожиб этиш анашу ишнинг жинсидан бўлган бошқа ишни вожиб бўлишига қарши бўлмайди. Масалан: Бир киши пешин вақтида фалонча рақ‘ат намоз ўқишни назр қилган бўлса унга ушбу намозларни ўқиб бериш лозим бўлади.

ومن حكمه أن وجوب الصلوة فيه لا ينافي صحة صلوة أخرى فيه حتى لو شغل جميع وقت الظهر لغير الظهر يجوز

Яна унинг ҳукмидандир – бир намозни бир вақтда вожиб бўлмоғи ушбу вақтда бошқа бир намозни дуруст бўлишига зиён қилмайди. Масалан: пешин намози вақтини ҳаммасини пешиндан бошқа намоз билан ўтказса ўқиган намози дуруст бўлаверади.

وحكمه أنه لا يتأدى المأمور به إلا بنية معينة لأن غيره لما كان مشروعاً في الوقت لا يتعين هو بالفعل وإن ضاق الوقت لأن اعتبار النية باعتبار المزاحم وقد بقيت المزاحمة عند ضيق الوقت

Яна унинг ҳукми – манашу каби вақтлик буйруқлар анашу амал та‘йин қилинган ният билангина ҳосил бўлади. Чунки, ушбу вақтда ундан бошқа амал ҳам жоиз бўлса, буюрилган феъл амал қилишни ўзи билан та‘йин топмайди. Агарчи вақт жуда оз қолган бўлса ҳам. Чунки уни ниятга та‘йин қилиш унинг рақиби ҳам мавжудлиги учун лозим бўлар эди. Рақобат эса, вақт жуда оз қолган пайтда ҳам мавжуддир.

والنوع الثاني ما يكون الوقت معياراً له وذلك مثل الصوم فإنه يتقدر بالوقت وهو اليوم

Иккинчи тури – вақт буюрилган ишга ме‘ёр бўлади. Бунга мисол рўза тутиш. Чунки, у вақтга боғлиқ бўлиб, вақт кундир.

ومن حكمه أن الشرع إذا عين له وقتاً لا يجب غيره في ذلك الوقت ولا يجوز أداء غيره فيه حتى أن الصحيح المقيم لو أوقع إمساكه في رمضان عن واجب آخر يقع عن رمضان لا عما نوى

Унинг ҳукми - шари‘ат ушбу ишга бирор вақтни та‘йин қилган бўлса, манашу вақтда ушбу ишдан бошқасини қилиш вожиб ҳам, дуруст ҳам бўлмайди. Масалан: Соғлом ва муқим киши рамазон ойида бошқа бир вожибни ният қилса ҳам унинг рўзаси рамазондан бўлади. Ният қилган нарсасидан эмас.

وإذا اندفع المزاحم في الوقت سقط اشتراط التعيين فإن ذلك لقطع المزاحمة

Вақтли амрда рақобат қилувчи йўқ бўлса, та‘йин қилиш шарти ҳам йўқ бўлади. Чунки, та‘йин қилишга сабаб рақибнинг мавжудлиги эди.

ولا يسقط أصل النية لأن الإمساك لا يصير صوماً إلا بالنية

Аммо асл ният соқит бўлмайди, чунки рўза фақат ният билан амалга ошади.

فإن الصوم شرعاً هو الإمساك عن الأكل والشرب والجماع نهاراً مع النية

Чунки, шари‘атда рўза деб ейиш, ичиш ва жимо‘ қилишдан кундузи ният билан сақланмоқликни айтилади.

وإن لم يعين الشرع له وقتاً فإنه لا يتعين الوقت له بتعيين العبد حتى لو عين العبد أياماً لقضاء رمضان لا تتعين هي للقضاء ويجوز فيها صوم الكفارة والنفل ويجوز قضاء رمضان فيها وغيرها

Шари‘ат бир ишга вақт та‘йин этмаган бўлса, бу ишга банда томонидан вақт белгилаш билан вақт та‘йин топмайди. Масалан: Бир киши рамазон

рўзасидаги қазолари учун маълум бир кунларни таъин этса ҳам ушбу кунлар қазо рўзалари учун таъин топмайди ва ушбу кунларда каффорат, нафл рўзаларни тутиши ҳам, рамазонни қазолари ва бошқа рўзаларни тутиши ҳам дуруст бўлаверади.

ومن حكم هذا النوع أنه يشترط تعيين النية لوجود المزاحم

Аммо, ушбу нав‘ ишларда рақобат қилувчи мавжудлиги учун таъин нияти шарт қилинади.

ثم للعبد أن يوجب شيئاً على نفسه مؤقتاً أو غير مؤقت وليس له تغيير حكم الشرع

Сўнгра банда ўзига вақтли ва вақтсиз бўлган ибодатларни вожиб қилиши мумкин. Аммо, у шари‘ат ҳукмини ўзгартиришга ҳақли эмас.

مثاله إذا نذر أن يصوم يوماً بعينه لزمه ذلك

Масалан: Банда ўзига муайян бир кунда рўза тутишни назр қилса, айнан ўша куни рўза тутиш унга вожиб бўлади.

ولو صامه عن قضاء رمضان أو عن كفارة يمينه جاز

Агар ўша куни рамазондаги қазоси ёки қасамининг каффорати рўзасини тутса ҳам жоиз.

لأن الشرع جعل القضاء مطلقاً فلا يتمكن العبد من تغييره بالتقييد بغير ذلك اليوم

Чунки, шари‘ат қазони вақтдан мутлақ этди ва банда уни ушбу кундан бошқа бир кунга белгилаш билан ўзгартиришга ҳақли эмас.

ولا يلزم على هذا ما إذا صامه عن نفل حيث يقع عن المنذور لا عما نوى لأن النفل حق العبد إذ هو يستبد

بنفسه من تركه وتحقيقه فجاز أن يؤثر فعله فيما هو حقه لافيما هو حق الشرع

Аммо, ушбу кунда нафл рўза тутса, ният қилган рўзасидан эмас балки назр қилган рўзасидан воқе‘ бўлади. Чунки, нафл рўза банданинг ҳақи бўлиб, банда уни тарк этиш ёки бажаришда мустақилдир. Шунинг учун, унинг фе‘ли шари‘атнинг эмас, ўзининг ҳаққи бўлган ишда ўз та‘сирини ўтказувчидир.

وعلى اعتبار هذا المعنى قال مشايخنا إذا شرطاً في الخلع أن لا نفقة لها ولا سكنى سقطت النفقة دون

السكنى حتى لا يتمكن الزوج من اخراجها عن بيت العدة لأن السكنى في بيت العدة حق الشرع فلا يتمكن العبد من إسقاطه بخلاف النفقة

Ушбу ма‘нонинг э‘тибори билан машойихларимиз “Ер ва хотин хул‘ талокда аёлга эр томонидан нафақа ва жой бермасликка келишган бўлсалар, нафақа бериш эрдан соқит бўлади бироқ жой бериш соқит бўлмайди ва эр уни идда ўтирган уйдан чиқариб ташлай олмайди. Чунки, идда ўтириши учун жой билан та‘минлаш шари‘атнинг ҳақи бўлиб, эр уни соқит қила олмайди. Нафақа эса, аёлни ўзига тегишли ҳақдир” дедилар.

المبحث الخامس: الأمر بالشيء يدل على حسن الأمور به إذا كان الأمر حكيماً لأن الأمر لبيان أن الأمور به مما ينبغي أن يوجد فاقتضى ذلك حسنه

Бешинчи баҳс:

Бир ишга буюрмоқ буйруқ берувчи доно бўлса ушбу ишнинг яхши эканлигига далолат қилади. Чунки, амр одатда мавжуд бўлиши лозим бўлган ишни баён қилиш демакдир. Демак, бу нарса уни яхшилигини тақозо этади.

ثم الأمور به في حق الحسن نوعان حسن بنفسه وحسن لغيره فالحسن بنفسه مثل الإيمان بالله تعالى وشكر

المنعم والصدق والعدل والصلوة ونحوها من العبادات الخالصة

Сўнга буюрилаётган иш яхшилиги жиҳатидан икки турли, ўзига кўра ва бошқасига кўра яхши бўлади. Ўзига кўра яхши бўлганга мисол: Аллоҳ та'олога иймон келтириш, унга берган не'матлари учун шукр қилиш, ростгўй бўлиш, одиллик, намоз ўқиш ва шу каби холис ибодатлар.

فحكم هذا النوع أنه إذا وجب على العبد أداءه لا يسقط إلا بالأداء وهذا فيما لا يحتمل السقوط مثل الإيمان بالله تعالى

Бу турнинг ҳукми – агар бандага шундай амаллар вожиб бўлса улар фақатгина адо қилиниш билан соқит бўлади ва бу Аллоҳ та'олога иймон келтиришга ўхшаб соқит бўлиш эҳтимоли асло мавжуд эмас нарсаларда.

وأما ما يحتمل السقوط فهو يسقط بالأداء أو بإسقاط الأمر وعلى هذا قلنا إذا وجبت الصلوة في أول الوقت سقط الواجب بالأداء أو باعتراض الجنون والحيض والنفاس في آخر الوقت باعتبار أن الشرع أسقطها عنه عند هذه العوارض ولا يسقط بضيق الوقت وعدم الماء واللباس ونحوه

Аммо соқит бўлиш эҳтимоли борлари икки иш: ё адо этиш ёки буюрувчининг соқит қилмоғи билан соқит бўлади. Шунга кўра, намоз вожиб бўлса вақтнинг аввалида адо этиш ёки вақтнинг охирида жиннилик, ҳайз ва нифосни пайдо бўлиши билан соқит бўлади дедик. Чунки, ушбу сабаблар бор пайтда шари'ат намозни зиммадан соқит қилди. Лекин намоз вақт зиклиги, сув ва либос йўқлиги ва шу каби ишлар учун соқит бўлмайди.

النوع الثاني ما يكون حسنا بواسطة الغير وذلك مثل السعي إلى الجمعة والوضوء للصلوة فإن السعي حسن بواسطة كونه مفضيا إلى أداء الجمعة والوضوء حسن بواسطة كونه مفتاحا للصلاة

Иккинчи тури - бошқа нарса воситаси билан гўзал саналувчи буйруқлар. Масалан: жум'а намозига бориш ва намоз учун таҳорат қилиш. Чунки, жум'ага бориш жум'а намозини адо этишга сабаб ва таҳорат қилиш намозга калит бўлгани учун гўзал саналдилар.

وحكم هذا النوع أنه يسقط بسقوط تلك الوسطة حتى أن السعي لا يجب على من لا جمعة عليه ولا يجب الوضوء على من لا صلاة عليه

Ушбу нав'нинг ҳукми – унинг сабабчиси соқит бўлиши билан у ҳам соқит бўлади. Масалан: жум'а намози фарз бўлмаган кимсага са'й-боришлик ва намоз фарз бўлмаган кишига таҳорат ҳам фарз эмас.

ولو سعى إلى الجمعة فحمل مكرها إلى موضع آخر قبل إقامة الجمعة يجب عليه السعي ثانيا

Агар бир киши жум'ага борса сўнг намоз ўқилмай туриб уни бошқа жойга мажбуран олиб кетилса унга жум'ага иккинчи бор са'й қилиши-бориши вожиб бўлади.

ولو كان معتكفا في الجامع يكون السعي ساقطا عنه وكذلك لو توضأ فأحدث قبل أداء الصلوة يجب عليه الوضوء ثانيا

Агар жоми' масжидида э'тикоф ўтирган бўлса ундан са'й соқит бўлади. Шунингдек, таҳорат қилди ва намозни ўқимай туриб таҳоратини синдирди унга қайта таҳорат олиши вожиб бўлади.

ولو كان متوضئا عند وجوب الصلوة لا يجب عليه تجديد الوضوء

Агар бир киши намоз кирган вақтда таҳоратлик бўлса унга таҳоратини янгилаши вожиб эмас.

والقريب من هذا النوع الحدود والقصاص والجهاد

Ушбу турга ҳад (шар'ий жазо), қасос ва жиҳодлар ҳам яқин турадилар.

فإن الحد حسن بواسطة الزجر عن الجناية والجهاد حسن بواسطة دفع شر الكفرة وإعلاء كلمة الحق

Чунки, ҳад уриш жиноятдан қайтаргани учун, жиҳод эса кофирларни ёмонликларини даф‘ этиш ҳамда ҳақ калима (Аллоҳни бир деб билиш)ни олий қилиш сабабидан яхши саналдилар.

ولو فرضنا عدم الوساطة لا يبقى ذلك مأمورا به فإنه لولا الجناية لا يجب الحد
ولولا الكفر المفضي إلى الحراب لا يجب عليه الجهاد

Агар ушбу воситаларни йўқлигини фараз қилсак ушбу ишларга ҳам буюрилмайди. Чунки, жиноят бўлмаса ҳад вожиб бўлмайди ва урушга олиб келувчи куфр бўлмаса жиҳод ҳам вожиб бўлмайди.

المبحث السادس: الواجب بحكم الأمر نوعان أداء وقضاء

Олтинчи баҳс:

Амр ҳукми билан вожиб бўлган нарса икки турли бўлади. Адо ва қазо

فالأداء عبارة عن تسليم عين الواجب إلى مستحقه

Адо - вожиб бўлган нарсани айна ўзини ўз эгасига топширмақ.

والقضاء عبارة عن تسليم مثل الواجب إلى مستحقه

Қазо – вожиб бўлган нарса мисли-ўхшашини ўз эгасига топширишдан иборатдир.

ثم الأداء نوعان كامل وقاصر

Сўнгра, адо икки хил Комил ва Қосир (нуқсонли) бўлади.

فالكامل مثل أداء الصلاة في وقتها بالجماعة أو الطواف متوضئا وتسليم المبيع سليما كما اقتضاه العقد إلى

المشتري

وتسليم الغاصب العين المغصوبة كما غصبها

Комил адо – намозни ўз вақтида жам‘оат билан адо этиш ёки тавофни таҳоратли ҳолда қилиш, сотилган молни харидорга бай‘ тақозо қилган шартларга мувофиқ ҳолда топшириш ҳамда ғосиб (бир нарсани зўравонлик билан тортиб олган одам) ғасб қилинган молни асл ҳолича ўз эгасига қайтармоғи каби ҳолатлардир.

وحكم هذا النوع أن يحكم بالخروج عن العهدة به

Ушбу нав‘нинг ҳукми – вожибни тўлалигича адо этганида унинг зиммасидан соқит бўлишидир.

وعلى هذا قلنا الغاصب إذا باع المغصوب من المالك أو رهنه عنده أو وهبه له وسلمه إليه يخرج عن العهدة

ويكون ذلك أداء لحقه ويلغي ما صرح به من البيع والهبة

Шунга кўра, “Ғосиб тортиб олинган молни ўз эгасига сотса ёки унга гаровга берса ё ҳиба-совға қилса ва молни асл ҳолида эгасига топширса ҳаққини адо этган бўлиб, унинг зиммасидан вожиб соқит бўлади ва унинг сотиш ва ҳиба каби гаплари бекор бўлади” деб айтдик.

ولو غصب طعاما فأطعمه مالكة وهو لا يدري أنه طعامه أو غصب ثوبا فألبسه مالكة وهو لا يدري أنه ثوبه

يكون ذلك أداء لحقه

Агар бир таомни ғасб қилган бўлса ва уни билмагани ҳолда таом эгасига едирса ёки бир кийимни тортиб олиб, ўз эгасига кигизса ҳолбуки уни кийимнинг эгаси эканлигини билмаса. Ушбу иккала ҳолатда ҳам зиммасидаги ҳақни адо этган ҳисобланаверади.

والمشتري في البيع الفاسد لو أعار المبيع من البائع أو رهنه عنده أو أجره منه أو باعه منه أو وهبه له وسلمه يكون ذلك أداء لحقه ويلغي ما صرح به من البيع والهبة ونحوه

Бай‘и фосид (ҳаром савдо) да харидор сотиб олинган молни сотувчига ориятга (ишлатиб тургани) берса ёки уни олдига гаров сифатида қўйиб турса ё унга сотса ё сотувчига ҳиба қилса ва молни унга топширса ушбу ҳолатларда ҳам харидор зиммасидаги ҳақни адо этган бўлиб, унинг сотиш, ҳиба қилиш каби сўзлари бекор бўлади.

وأما الأداء القاصر تسليم عين الواجب مع النقصان في صفته

Қосир адо эса, - вожиб бўлган нарсани сифатига нуқсон етказган ҳолда адо этишдир.

نحو الصلوة بدون تعديل الأركان أو الطواف محدثا ورد المبيع مشغولا بالدين أو بالجناية ورد المغصوب مباح الدم بالقتل أو مشغولا بالدين أو الجناية بسبب عند الغاصب وأداء الزيوف مكان الجياد إذا لم يعلم الدائن ذلك

Мисол учун: Та‘дили аркон (намоз рукнларидаги хотиржам‘лик) сиз намоз ўқиш ёки бе таҳорат ҳолда тавоф қилиш, сотилган қулни харидорга қарз ёки жиноятга машғул ҳолда топшириш, ғасб қилинган қулни қасддан одам ўлдиргани учун қони ҳалол ҳолида ўз эгасига қайтариш, ёки ушбу қулни ғосиб олдида содир этган қарздорлиги ёки жинояти билан қайтармоқ ҳамда қарз олишда яхши тангаларни олиб, қайтаришда эски чақаларни ҳақдорга билдирмасдан бермоқ каби ишлар.

وحكم هذا النوع أنه إن أمكن جبر النقصان بالمثل يجبر به وإلا يسقط حكم النقصان إلا في الإثم

Бу нав‘нинг ҳукми – агар мазкур ҳолатларда нуқсонни мисли-ўз баробари билан тўлаш имкони бўлса шу билан тўланади. Акс ҳолда Яъни нуқсон мисли мавжуд бўлмаса уни тўлаш ҳукми соқит бўлади. Аммо гуноҳи қолади.

وعلى هذا إذا ترك تعديل الأركان في باب الصلوة لا يمكن تداركه بالمثل إذ لا مثل له عند العبد فسقط

Шунга кўра, намоз бобида та‘дили аркон (намоз рукнлари орасида ором олиш) ни тарк қилса уни мислини топишни иложи йўқ. Чунки, банда олдида унинг мисли мавжуд эмас. Шунинг учун уни тўлдириш соқит бўлади.

ولو ترك الصلوة في أيام التشريق فقضاها في غير أيام التشريق لا يكبر لأنه ليس له التكبير بالجهر شرعا

Агар, намозни ташриқ кунларида тарк қилиб, қазосини ташриқ кунларидан бошқа кунда ўқимоқчи бўлса такбири ташриқни айтмайди. Чунки, бошқа кунларда жаҳран такбир айтиш шар‘ан жоиз эмасдир.

وقلنا في ترك قراءة الفاتحة والقنوت والتشهد وتكبيرات العيدين أنه يجبر بالسهو

Намозда фотиҳа сураси, кунут дуоси, ташаҳхуд ва икки ийд такбирларини тарк этса улар саҳв саждаси билан тўлатилади деб айтдик.

ولو طاف طواف الفرض محدثا يجبر ذلك بالدم وهو مثل له شرعا

Агар ҳаж қилувчи кимса фарз бўлган тавофни бе таҳорат қилса буни қон чиқариш билан тўлайди. Чунки, ушбу қон унга шар‘ан мислдир.

وعلى هذا لو أدى زيفا مكان جيد فهلك عند القابض لا شيء له على المديون عند أبي حنيفة لانه لا مثل

لصفة الجودة منفردة حتى يمكن جبرها بالمثل

Ва шунга кўра, яхши пуллар ўрнига эски чақаларни берса ва бу пуллар эгасининг қўлида йўқолса Абу Ҳанифага кўра, қарздорга ҳеч нима вожиб бўлмайди. Чунки, бир нарсани, шунингдек пулларни ҳам яхши ва янгилик сифати учун алоҳида мисл йўқки, ушбу мисл билан тўлашни иложи бўлса.

ولو سلم العبد مباح الدم بجناية عند الغاصب وعند البائع بعد المبيع فان هلك عند المالك أو المشتري قبل

الدفع لزمه الثمن وبرئ الغاصب باعتبار أصل الأداء

Агар бир қулни ғосиб ўз олдидаги жинояти туфайли қони мубоҳ ҳолда унинг эгасига қайтарса ёки бир қул сотилиб, сотувчи олдидаги жинояти туфайли қони мубоҳ қилиб харидорга топширилса ва қул эгаси ёки харидор ҳузурида ҳали пули берилмай туриб ҳалок бўлса, харидорга уни пулини тўлаш вожиб бўлаверади ҳамда ғосиб ғасбдан қутилган ҳисобланади. Чунки, улар адонинг аслини амалга оширган ҳисобландилар.

وان قتل بتلك الجناية استند الهلاك الى أول سببه فصار كأنه لم يوجد الاداء عند أبي حنيفة

Агар ушбу суратда қул жинояти туфайли ўлдирилса, ўлим аввалги сабабга суянади. Демак, ушбу ҳолатда Абу Ҳанифага кўра адо топилмаган деб ҳисобланади.

والمغصوبة إذا ردت حاملا بفعل عند الغاصب فماتت بالولادة عند المالك لا يبرأ الغاصب عن الضمان عند أبي حنيفة

Ғасб қилинган жория ғосиб ҳузуридаги зино сабабидан ҳомиладор ҳолда эгасига қайтарилса сўнг хожаси олдида ушбу ҳомилани туғиш туфайли ҳалок бўлса Абу Ҳанифага кўра, уни ғасб қилган киши қарзидан қутилган бўлмайди.

ثم الأصل في هذا الباب هو الأداء كاملا كان أو ناقصا وإنما يصر الى القضاء عند تعذر الأداء ولهذا يتعين المال في الوديعة والوكالة والغصب

Сўнгра, ушбу бобдаги асл қоида – ҳар бир ишда ҳам аввал ҳоҳ комил ҳоҳ ноқис ҳолда бўлсин адо лозим бўлади. Қазога эса, адо узрли бўлган пайтдагина ўтилади. Шунинг учун ҳам вади‘а (омонатга берилган мол), ваколат ва ғасбларда мол та‘йин топади.

ولو أراد المودع والوكيل والغاصب أن يمسك العين ويدفع ما يماثله ليس له ذلك

Яъни омонатдор, вакил ва ғосиблар молни айнини ўзларида олиб қолиб, унинг мислини тўламоқлари мумкин эмасдир.

ولو باع شيئا وسلمه فظهر به عيب كان المشتري بالخيار بين الأخذ والتترك فيه

Бир нарсани сотиб, харидорга топширса сўнг унда бирор айб борлиги зоҳир бўлса, ушбу ҳолатда харидор молни олиш билан олмасдан тарк этиш ўртасида ихтиёрлик бўлади.

وباعتبار أن الأصل هو الأداء يقول الشافعي الواجب على الغاصب رد العين المغصوبة وان تغيرت في يد الغاصب تغيرا فاحشا ويجب الأرش بسبب النقصان

Адо асл бўлгани учун ҳам имом Шофе‘ий шундай дейди: Ғосибга ғасб қилинган мол ғосибнинг қўлида ортиқча даражада ўзгариб кетган бўлса ҳам ушбу молни айнини ўзини қайтариш вожиб бўлади. Етказилган нуқсонни эса, қийматини тўлаши вожиб бўлади.

وعلى هذا لو غصب حنطة فطحنها أو ساجة فبنى عليها دارا أو شاة فذبحها وشواها أو عنبا فعصرها أو حنطة فزرعها ونبت الزرع كان ذلك ملكا للمالك عنده

Шунга кўра, бир киши буғдой ғасб қилиб, уни ун қилиб юборган ёки ёғоч устунни тортиб олиб, унинг устига иморат қурган ё кўй ғасб қилиб, уни пишириб юборган ёки узумни тортиб олиб, уни сиқиб чиқарган ё буғдойни ғасб қилиб, уни эккан ва ушбу буғдой униб чиққан бўлса, ушбу суратларнинг барчасида Шофе‘ийга кўра, ғасб қилинган мол ўз эгасининг мулкида турган ҳисобланади.

وقلنا جميعها للغاصب ويجب عليه رد القيمة

Биз эса, мазкур ҳолатларнинг барчасида ғасб қилинган мол ғосибга бўлиб, унга молнинг қийматини тўлаш вожиб бўлади деб айтамыз.

ولو غصب فضة فضرربها دراهم أو تبرا فاتخذها دنائيرا أو شاة فذبحها لا ينقطع حق المالك في ظاهر الرواية

Аммо, кумуш ёки олтинни ғасб қилиб, улардан дирҳам-кумуш танга ва диноор-тилла тангалар зарб эттирса ёки бир қўйни тортиб олиб, уни сўйган бўлса зоҳир ривоятга кўра, мол эгасининг ҳақи узилмайди. (чунки ушбу ҳолатларда тортиб олинган молга ортиқча ўзгариш киргани йўқ).

وكذلك لو غصب قطنا فغزله أو غزلا فنسجه لا ينقطع حق المالك في ظاهر الرواية

Шуниндек, бир киши пахта ғасб қилиб, уни ип қилиб йигирса ёки ип ғасб қилиб, ундан кийим тўқиса ушбу ҳолатларда ҳам зоҳир ривоятга кўра мол эгасининг ҳақи узилган ҳисобланмайди.

ويتفرع من هذا مسألة المضمونات

Тўланиши лозим бўлган молларнинг масаласи ҳам шунга қараб чиқарилади.

ولذا قال لو ظهر العبد المغصوب بعدما أخذ المالك ضمانه من الغاصب كان العبد ملكا للمالك والواجب على المالك رد ما أخذ من قيمة العبد

Шунинг учун, бир қул ғасб қилиниб, эгаси ғосибдан қул пулини тўлатиб олса сўнг ушбу қул топилса эгасига қайтарилиши ва хожа эса, ғосибдан олган пулларни унга қайтариб бериши лозим бўлади.

وأما القضاء فنوعان كامل وقاصر

Қазо ҳам икки хил: комил ва ноқис бўлади.

فالكامل منه تسليم مثل الواجب صورة ومعنى كمن غصب قفيز حنطة فاستهلكها ضمن قفيز حنطة ويكون المؤدي مثلا للأول صورة ومعنى وكذلك الحكم في جميع المثليات

Комил қазо – вожиб бўлган нарсанинг суратда ҳам ма‘нода ҳам мисли бўлган нарсани топширишдир. Масалан: Бир киши бир қоп буғдой ғасб қилиб, уларни тугатса бир қоп буғдой тўлаши лозим бўлиб, ушбу кейинги бир қоп буғдой аввалгисига сурат ва маъножihatидан мисл ҳисобланади. Ўзга мислий нарсаларда ҳам ҳукм шудир.

وأما القاصر فهو ما لا يماثل الواجب صورة ويمائل معنى

Ноқис қазо – вожибга суратда эмас балки ма‘нода мисл бўлади.

كمن غصب شاة فهلكت ضمن قيمتها والقيمة مثل الشاة من حيث المعنى لا من حيث الصورة

Маслан: Бир киши бир қўйни ғасб қилди ва ушбу қўй ҳалок бўлди. Ғосиб қўйни эгасига уни пулини тўлайди. Қўйнинг қиймати унга суратда эмас балки ма‘нода мисл ҳисобланади.

والأصل في القضاء الكامل

Қазо ҳам аслида комил бўлмоғи лозим.

وعلى هذا قال أبي حنيفة إذا غصب مثليا فهلك في يده و انقطع ذلك عن أيدي الناس ضمن قيمته يوم الخصومة لأن العجز عن تسليم المثل الكامل إنما يظهر عند الخصومة فأما قبل الخصومة فلا تصور لحصول المثل من كل وجه

Шунга кўра, Абу Ҳанифа дедиларки: Бир киши мислий бўлган молни ғасб қилса сўнг унинг қўлида ушбу мол ишлаб кетиб, одамлар қўлларидан ҳам шу мол узилиб қолса. Ушбу суратда мол эгасига унинг хусумат кунидаги нархини тўлайди. Чунки, ғосиб молни комил бўлган мислини тўлашдан хусумат куни ожиз қолмоқда. Жанжалдан олдин эса, мислни ҳосил қилишни ҳеч бир жиҳатдан тасаввур қилиб бўлмайди.

فأما ما لا مثل له لا صورة ولا معنى لا يمكن إيجاب القضاء فيه بالمثل

Аммо, суратда ҳам ма‘нода ҳам мисли мавжуд бўлмаган нарсаларда қазони вожиб қилиб бўлмайди.

ولهذا المعنى قلنا إن المنافع لا تضمن بالإتلاف لأن إيجاب الضمان بالمثل متعذر

Ушбу ма‘нога кўра, манфа‘тлар ҳалок қилинганда тўлатилмайди деб айтдик. Чунки, манфа‘тларни мисл билан тўлаш вожиб деб бўлмайди.

وإيجابه بالعين كذلك لأن العين لا تماثل المنفعة لا صورة ولا معنى

Шунингдек, уларни айнини тўлаш вожиб деб ҳам бўлмайди. Чунки, манфа‘тни на суратан ва на ма‘нан айна бўлмайди.

كما إذا غصب عبدا فاستخدمه شهرا أو دارا فسكن فيها شهرا ثم رد المغصوب إلى المالك لا يجب عليه ضمان المنافع

Масалан: Бир қулни ғасб қилиб, уни бир ой давомида ишлатган ёки бир ҳовлини тортиб олиб, унда бир ой яшаган бўлса, сўнг ғасб қилинган молларни ўз эгасига қайтарса унга улардан олган манфа‘тларини тўлаш вожиб бўлмайди.

خلافاً للشافعي فبقي الإثم حكماً له وانتقل جزاؤه إلى دار الآخرة

Аммо, Шофе‘ий бунга қаршидир. Бизда эса, юқоридаги ҳолатда ғосиб бировни молидан бе ижозат манфа‘тлангани учун гуноҳкор ҳисобланиб, унга берилажак жазо охиратга қолади.

ولهذا المعنى قلنا لا تضمن منافع البضع بالشهادة الباطلة على الطلاق ولا بقتل منكوحة الغير ولا بالوطء حتى لو وطئ زوجة إنسان لا يضمن للزوج شيئاً

Ушбу ма‘нога кўра, бир эрни хотинини талоқ қилди деб ёлғондан гувоҳлик берилса сўнг қози ушбу гувоҳликка асосланиб уни хотинидан ажратиб юборса сўнг гувоҳлар ўзлари ёлғондан гувоҳлик берганларига иқроор бўлсалар ва хотин яна эрига қайтариб берилса, ўтган муддат ичида мазкур эр хотинидан фойдаланмагани учун гувоҳлар унга ҳеч нарса тўламайдилар. (чунки, бу нарсани ҳеч нима билан баҳолаб бўлмайди). Шу каби бировни хотинини ўлдириб қўйса ёки ватий қилиб қўйса ҳам уни эрига ҳеч нима тўламайди. (мазкур ҳолатларда унга шар‘ий жазо қўлланади. Акс ҳолда унинг гуноҳи охиратга қолади).

إلا إذا ورد الشرع بالمثل مع أنه لا يماثله صورة ومعنى فيكون مثلاً له شرعاً فيجب قضاؤه بالمثل الشرعي

Аммо, шар‘ат бир ишга мисл белгилаган бўлса, ушбу мисл унга суратда ва ма‘нода мос келмаса ҳам шар‘ий мисл ҳисобланади ва унга ушбу шар‘ий мислнинг қазоси вожиб бўлади.

ونظيره ما قلنا أن الفدية في حق الشيخ الفاني مثل الصوم والدية في القتل خطأ مثل النفس مع أنه لا مشابهة بينهما

Бунга мисол: Фидя тўлаш⁶⁹ шайхи фоний (ёши ўтиб қолган қария) ҳақида рўзага мисл ҳамда билмасдан хато қилиб одам ўлдирган киши учун дия-хун тўлаш мислдир. Ҳол буки, улар ўрталарида ўзаро ўхшашлик бўлмаса ҳам шар‘ат мисл қилиб белгилаган нарса мисли шар‘ий ҳисобланав‘еради.

الفصل الحادي عشر في النهي

Ўн биринчи фасл Наҳий-та‘қиқ

⁶⁹ Фидя рўза тутишдан ожиз киши тарафидан камбағалларга берилажак маблағ.

والنهي نوعان نهي عن الأفعال الحسية كالزنا وشرب الخمر والكذب والظلم ونهي عن التصرفات الشرعية كالنهي عن الصوم في يوم النحر والصلوة في الأوقات المكروهة وبيع الدرهم بالدرهمين

Наҳий икки хил бўлади. Зино, ароқ ичиш, ёлғон сўзлаш ва зулм қилиш каби ҳиссий амаллардан қайтариш ҳамда шар‘ий тасарруфлардан қайтармоқ. Масалан: ийд куни рўза тутиш, макруҳ вақтларда намоз ўқиш ва бир дирҳамни икки дирҳамга алмашиш каби ишлардан наҳий қилиш.

وحكم النوع الأول أن يكون المنهى عنه هو عين ما ورد عليه النهي فيكون عينه قبيحا فلا يكون مشروعا أصلا

Биринчи наҳийнинг ҳукми – қайтарилган иш наҳий келган нарсанинг айна ўзи бўлиб, унинг айна қабих бўлишидир. Демак, айна қабих бўлган иш асло машру‘ бўлмайди.

وحكم النوع الثاني أن يكون المنهى عنه غير ما أضيف إليه النهي فيكون هو حسنا بنفسه قبيحا لغيره ويكون المباشر مرتكبا للحرام لغيره لا لنفسه

Иккинчи нав‘ наҳийнинг ҳукми – қайтарилган иш наҳий келган нарсанинг ўзи бўлмайди. Шунинг учун, ушбу иш асли чиройли аммо ўзидан бошқа сабаб туфайли қабих ҳисобланиб, шу каби ҳаром ишни қилган киши “Ҳаромун ли ғойрих” яъни “Бошқасига кўра ҳаром бўлган иш” ни қилган бўлади.

وعلى هذا قال أصحابنا النهي عن التصرفات الشرعية يقتضي تقريرها

Шунга кўра, Асҳобларимиз шар‘ий ишлардан наҳий қилмоқ уларни қарор топтирмоқни тақозо қилади.

ويراد بذلك أن التصرف بعد النهي يبقى مشروعا كما كان لأنه لو لم يبق مشروعا كان العبد عاجزا عن تحصيل المشروع وحينئذ كان ذلك نهيا للعاجز وذلك من الشارع محال

Бундан мақсад шар‘ий ишдаги тасарруф наҳийдан кейин ҳам ўз асли-шар‘ийлигича қолаверади. Чунки, агар унинг шар‘ийлиги қолмаса банда шар‘ий ишни ҳосил қилишдан ожиз қолган бўлади ва бу ожизни наҳий қилмоққа айланади. Бу иш эса, шори‘дан содир бўлмайди.

وبه فارق الأفعال الحسية لأنه لو كان عينها قبيحا لا يؤدي ذلك إلى نهى العاجز لأنه بهذا الوصف لا يعجز عن الفعل الحسي

Шар‘ий амаллардан наҳий қилиш ушбу сифати билан ҳиссий амаллардан қайтаришдан фарқ қилади. Чунки, шар‘ий амаллар ҳам айна қабих бўлганида бу нарса ожизни наҳий қилишга кирмас эди. Чунки, банда ушбу сифат (айни қабихлик) билан ҳиссий амални қилишдан ожиз қолмайди.

ويتفرع من هذا حكم البيع الفاسد والإجارة الفاسدة والنذر بصوم يوم النحر وجميع صور التصرفات الشرعية مع ورود النهي عنها

Бай‘и фосид (ҳаром савдо), фосид ижара, ийд куни рўза тутишга назр қилиш ҳамда барча шар‘ий тасарруф кўринишлари, улардан наҳий қилинган бўлишига қарамасдан мазкур ҳукмга кўра шар‘ийлигича қолаверадилар.

فقلنا البيع الفاسد يفيد الملك عند القبض باعتبار أنه بيع ويجب نقضه باعتبار كونه حراما لغيره

Шунинг учун, ҳаром савдо харидор молни қўлига олган ҳолатда мулкни яъни уни ушбу молга эга бўлганлигини ифода қилади. Чунки у ҳам савдодир. Аммо, уни ҳаромун ли ғойрих бўлгани учун бузиш вожиб бўлади.

وهذا بخلاف نكاح الشركات ومنكوحة الأب ومعتدة الغير ومنكوحته ونكاح المحارم والنكاح بغير شهود

Мушрик аёллар, ўз отасини никоҳидаги, бошқа эрнинг иддасидаги ва бошқа эрнинг никоҳидаги аёлларга ҳамда ўз маҳрамларига уйланиш ва гувоҳларсиз уйланишнинг ҳукми бунга хилофдир.

لأن موجب النكاح حل التصرف وموجب النهي حرمة التصرف فاستحال الجمع بينهما فيحمل النهي على
النفي

Чунки, никоҳнинг мужаби (вожиб қилган нарсаси) фойдаланишни ҳалоллиги ва наҳий мужаби эса, фойдаланмоқни ҳаромлигидир. Демак, улар орасини жам‘лаб бўлмайди. Шунинг учун мазкур ишлардаги наҳийни нафий (умуман жоиз эмаслиги) га бурилади.

فأما موجب البيع ثبوت الملك وموجب النهي حرمة التصرف وقد أمكن الجمع بينهما بان يثبت الملك ويحرم
التصرف

Аммо, бай‘нинг мужаби (вожиб қилган нарсаси) харидор учун мулкни (эгалликни) собит бўлиши ва наҳийнинг мужаби эса, сотиб олинган молдан фойдаланишни ҳаром қилишдир. Бу ерда улар орасини жам‘лашнинг иложиси бор Яъни мулк харидор учун собит бўлади аммо ундан фойдаланиш ҳаром қилинади.

أليس أنه لو تخمر العصير في ملك المسلم يبقى ملكه فيها ويحرم التصرف

Масалан: бир мусулмон кўлидаги узумнинг суви ароққа айланса унинг ароқдаги мулки қолаверади Яъни мулкдан чиқиб қолмайди аммо ундан фойдаланмоғи ҳаром бўлади.

وعلى هذا قال أصحابنا إذا نذر بصوم يوم النحر أيام التشريق يصح نذره لأنه نذر بصوم مشروع

Шунга кўра, Асҳобларимиз бир киши наҳр ва ташриқ кунларида⁷⁰ рўза тутишни назр қилган бўлса унинг ушбу назри дуруст бўлади. Чунки, у шар‘ий бўлган рўзага назр қилди. (аммо ўша кунлари тутмай, кейин бошқа кунларда тутиб беради).

وكذلك لو نذر بالصلوة في الأوقات المكروهة يصح لأنه نذر بعبادة مشروعة لما ذكرنا أن النهي
يوجب بقاء التصرف مشروعاً

Шу каби, макруҳ вақтлар (куёш чиқаётган, қиёмга келган ва ботаётган вақтлар) да намоз ўқишга назр қилса ҳам дуруст. Чунки, у шар‘ий бир амалга назр қилаябди ва юқорида зикр қилганимиздек, шар‘ий ишлардаги наҳий ушбу амалларни шар‘ийлиги қолишини вожиб қилади.

ولهذا قلنا لو شرع في النفل في هذه الأوقات لزمه بالشرع وارتكاب الحرام ليس بلازم للزوم الاتمام فانه لو
صبر حتى حلت الصلوة بارتفاع الشمس وغروبها ودلوها أمكنه الاتمام بدون الكراهة

Шунинг учун ҳам, бир киши ушбу вақтларда нафл намоз бошласа, унга бошқа вақтлардаги каби ушбу нафл намоз вожибга айланади деб айтдик. Чунки, бир ҳаром ишга киришмоқ уни ўша заҳоти охирига етказмоқни лозим қилмайди. Чунки, ушбу киши куёшни кўтарилиши, ботиши ёки заволга келишини кутиб сабр қилса унга бе кароҳатлик билан ушбу нафл намозини охирига етказиш мумкин бўлар эди.

وبه فارق صوم يوم العيد فانه لو شرع فيه لا يلزمه عند أبي حنيفة ومحمد لان الاتمام لا ينفك عن ارتكاب
الحرام

Ушбу иш ийд куни рўза тутишдан фарқ қилади. Чунки, бир киши ийд куни рўза тутса, Абу Ҳанифа ва имом Муҳаммадларга кўра ушбу рўзани охирига

⁷⁰ Наҳр ва ташриқ кунлари Зулҳижжа ойининг 10,11,12,13-кунлари.

етқазиш лозим бўлмайди. Чунки, уни охирига етқазиш ҳаром ишни қилишдан то кечгача холи бўлмайди.

ومن هذا النوع وطء الحائض فان النهي عن قربانها باعتبار الأذى لقوله تعالى يسئلونك عن المحيض قل هو أذى فاعتزلوا النساء في المحيض ولا تقربوهن حتى يطهرن

Ушбу нав“га ҳайз кўрган аёлни ватий қилиш ҳам киради. Чунки, унга яқинлик қилишдан наҳий қилиш ундан пайдо бўлажак касаллик сабабли эди. Чунки, Аллоҳ та‘оло “Сиздан ҳайз ҳақида сўрйдилар. Айтинг у бир касаллик бўлиб, аёлларингиздан ҳайз пайтида ўзингизни йироқ тутинг ва уларга ҳайздаликларидан яқинлик қилмангиз то улар пок бўлмагунларига қадар” деди. ولهذا قلنا يترتب الأحكام على هذا الوطء فيثبت به إحصان الواطئ وتحل المرأة للزوج الأول ويثبت به حكم المهر والعدة والنفقة

Шунинг учун ҳайздаги ватийнинг ҳукмлари ҳам ушбу тартибда жорий бўлади. Яъни ушбу ватий туфайли вотий (ватий қилган киши) муҳсанга айланади, агар ушбу аёл талоқ қилинганидан кейин бошқа эрга тегса ва кейинги эри уни ҳайзда ватий қилса сўнг талоқ қилса ушбу аёл аввалги эрига ҳалол бўлади. Ҳамда ушбу ватий туфайли маҳр ва нафақа уни эрига ҳамда идда ўтириш ушбу хотинга вожиб бўлади.

ولو امتنعت عن التمكين لأجل الصداق كانت ناشزة عندهما فلا تستحق النفقة

Агар ушбу суратда аёл маҳрни олиш учун ўзига эрни яқинлаштирмаса ношиза (нафақа ва жойдан маҳрум) бўлади ва Абу Ҳанифа ва имом Муҳаммадларга кўра нафақа олмайди. (чунки, уни бундай қилишга ҳақи йўқ эди)

وحرمة الفعل لا تنافي ترتب الأحكام

Бир ишни ҳаромлиги унинг устида шар‘ий ҳукмларни жорий бўлишига тўсқинлик қилмайди.

كطلاق الحائض والوضوء بالمياه المغصوبة والإصطياد بقوس مغصوبة والذبح بسكين مغصوبة والصلوة في الأرض المغصوبة والبيع في وقت النداء

Масалан: ҳайз кўрган хотинни талоқ қилиш, ғасб қилинган сувлар билан таҳорат қилиш, ғасб қилинган камон билан ов қилиш, ғасб бўлган пичоқ билан бир ҳайвонни сўйиш, ғасб бўлган ерда намоз ўқиш ҳамда жум‘а азони пайтида савдо қилиш каби.

فانه يترتب الحكم على هذه التصرفات مع اشتغالها على الحرمة

Чунки, мазкур ҳолатларда ушбу ишлар ҳаром нарсани ўз ичига олса ҳам улар билан собит бўлажак ҳукмлар собит бўлаверади.

وباعتبار هذا الأصل قلنا في قوله تعالى ولا تقبلوا لهم شهادة أبدا ان الفاسق من أهل الشهادة

Шу асл-қоида э‘тибори билан Аллоҳ та‘олонинг “Тухмат қилганлари сабабидан ҳад урилганлар гувоҳликларини асло қабул этмангиз” ояти ҳақида фосиқ ҳам шаҳодат аҳлидан деб айтдик.

فينعقد النكاح بشهادة الفاسق لان النهي عن قبول الشهادة بدون الشهادة محال وانما لم تقبل شهادتهم لفساد في الأداء لا لعدم الشهادة أصلا

Демак, никоҳ фосиқлар гувоҳлиги билан ҳам боғланаверади. Чунки, бир киши гувоҳлигини қабул қилишдан қайтариш ундаги гувоҳлик мавжудлигисиз мумкин эмас. Уларни гувоҳликлари уни адо этишдаги бузуқлик (ёлғон) туфайли қабул қилинмади. Бу дегани уларда асло гувоҳлик қолмайди дегани эмас.

وعلى هذا لا يجب عليهم اللعان لان ذلك أداء الشهادة ولا أداء مع الفسق

Шунинг учун, уларга ли‘он⁷¹ вожиб бўлмайди. Чунки, ли‘он шаҳодат-гувоҳликни адо қилишдир. Шаҳодат эса, фиқс билан адо топмайди.

الفصل الثاني عشر
فصل في تعريف طريق المراد بالنصوص

Ўн иккинчи фасл Нас (матн) лардан кўзда тутилган ма‘нолар йўллари билиш

المبحث الأول: الطرق القوية

Биринчи баҳс: кучли йўллар

اعلم ان لمعرفة المراد بالنصوص طرقا منها

Билгин: Наслардан кўзда тутилган ма‘ноларни билиш йўллари бир қанча бўлиб, улар қуйидагилардир.

1 - ان اللفظ اذا كان حقيقة لمعنى ومجازا لآخر فالحقيقة أولى مثاله ما قال علماءنا البنيت المخلوقة من ماء الزنا يحرم على الزاني نكاحها

1- Агар бир лафзни ҳам ҳақиқий, ҳам мажозий ма‘носи бўлса, ҳақиқий ма‘носини ишлатиш авлодир. Мисол учун: уламоларимизга кўра, зино сувидан пайдо бўлган қизни зинокор отасига никоҳлаш ҳаромдир.

وقال الشافعي رح يحل

Имоми Шофе‘ий р.х. ушбу никоҳ ҳалол деди. (чунки, унга кўра бу қиз ҳақиқий қиз бўлмай, балки мажозий қиздир)

والصحيح ما قلنا لأنها بنته حقيقة فتدخل تحت قوله تعالى حرمت عليكم أمهاتكم وبناتكم

Саҳиҳ-тўғри ҳукм эса, бизни айтганимиздир. Чунки, ушбу қиз зинокорнинг ҳақиқий қизи бўлиб, Аллоҳ та‘олонинг “Сизларга оналарингиз ва қизларингиз ҳаром қилинди” ояти⁷² ҳукми остига дохил бўлади.

ويتفرع منه الأحكام على المذهبين من حل الوطء ووجوب المهر ولزوم النفقة وجريان التوارث وولاية المنع عن الخروج والبروز

Ушбу никоҳга оид ҳукмлар ҳам ҳар икки мазҳабга кўра шундай чиқарилади: Имоми Шофе‘ийга кўра, унинг ватийси ҳалол, унга маҳр ва нафақа бериш лозим, улар эр ва хотин бўлишганда ўзаро бир бирларидан мерос олишлари жоиз ҳамда эр уни ўз уйи ва ҳовлисидан ташқари чиқишдан ман‘ этиши лозим (ушбу ишларнинг барчаси биз ханафийларда мумкин эмас)

2 - ومنها أن أحد المحملين إذا أوجب تخصيصا في النص دون الآخر فالحمل على ما لا يستلزم التخصيص أولى

2- Бир лафз икки ма‘нога далолат қилган пайтда, уларнинг бири хослашни ифода этиб, иккинчиси ифода этмаса, иккинчи маънояъни хослашни ифода қилмаган ма‘нони олиш авлодир.

⁷¹ Ли‘он – бир киши хотинига сен зинокорсан деса ва хотин бундан тонса ва эрни бунга гувоҳлари бўлмаса қози унга ли‘он қилдиради Яъни у тўрт марта мен қилаётган да‘войимда ҳақман деб Аллоҳ номи билан қасам ичади ва бешинчисда агар ёлғон айтаётган бўлсам менга Аллоҳнинг ла‘нати бўлсин дейди.

⁷² Нисо: 23.

مثاله في قوله تعالى أو لامستم النساء فاللامسة لو حملت على الوقاع كان النص معمولا به في جميع صور وجوده

Бунга мисол: Аллоҳ та‘олонинг “Ёки аёллар билан муломаса”⁷³ қилсаларингиз” ояти⁷⁴ даги муломаса лафзини жимо‘га ҳамл қилинса, насга унинг барча суратларида амал қилинган бўлинади. (чунки, қайси аёл билан жимо‘ қилинса ҳам таҳорат кетган бўлади).

ولو حملت على المس باليد كان النص مخصوصا به في كثير من الصور فان مس المحارم والطفلة الصغيرة جدا غير ناقض للوضوء في أصح قولي الشافعي

Агар, муломасани қўл билан ушлашга ҳамл қилинса, насни кўп кўринишларини хослаб қўйилган бўлинади. Чунки, Шофе‘ийнинг тўғрироқ фатвосига кўра, ўз маҳрамларини ҳамда жуда кичик бўлган қизни ушлаш таҳоратни синдирмайди.

ويتفرع منه الأحكام على المذهبيين من إباحتهم الصلاة ومس المصحف ودخول المسجد وصحة الإمامة ولزوم التيمم عند عدم الماء وتذكر المس في أثناء الصلاة

Ушбу ҳолатнинг ҳукми ҳам қуйидаги кўринишларда ҳар икки мазҳабга кўра турлича чиқарилади. Яъни: аёлларни ушлагандан сўнг намоз ўқиш, мушафни ушлаш, масжидга кириш ҳамда имомлик қилиш бизда жоиз, уларда жоиз эмас. Имом Шофе‘ий мазҳабида эса, намоз орасида аёл кишини ушлагани эсига тушиб қолса ва сув бўлмаса, ушбу кишига таяммум қилиши лозимдир

3 - ومنها أن النص إذا قرئ بقرأتين أو روي بروايتين كان العمل به على وجه يكون عملا بالوجهين أولى

3- Бир нас икки хил қироат билан ўқилган ёки икки хил ривоят қилинган бўлса, ҳар икки йўналишга ҳам мос келган ҳолда амал қилишлик авлодир.

مثاله في قوله تعالى وأرجلكم قرئ بالنصب عطا على المغسول وبالخفض عطا على الممسوح

Мисол учун: Аллоҳ та‘олонинг “Ва аёқларингизни ҳам ювингиз” ояти⁷⁵ ювилиши лозим бўлган а‘золарга атф қилинган ҳолда насб (фатҳа) билан ва маш торилиши лозим а‘зога атф қилинган ҳолда жар (қасра) билан ҳам ўқилган. *فحملت قراءة الخفض على حالة التخفيف وقراءة النصب على حالة عدم التخفيف وباعتبار هذا المعنى قال البعض جواز المسح ثبت بالكتاب*

Шунинг учун, жар ўқилганда маш кийилган ҳолатга ва насб ўқилган пайтда эса, маш кийилмаган ҳолатга ҳамл қилинди.

Ба‘зилар ушбу ма‘нони э‘тиборга олиб, маҳсига маш тортишнинг жоизлиги китоб билан собит бўлгандир дедилар.

وكذلك قوله تعالى حتى يطهرن قرئ بالتشديد والتخفيف

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Аёлларингизга ҳатто пок бўлгунларича яқинлик қилмангиз” ояти⁷⁶ ташдид билан ҳам тахфиф билан ҳам (ташдидсиз) ўқилди.

فيعمل بقراءة التخفيف فيما إذا كان أيامها عشرة وبقراءة التشديد فيما إذا كان أيامها دون العشرة

Демак, тахфиф (ташдидсиз) қироатни ўн кун ҳайз кўрган ва ташдид қироатини эса, ўн кундан оз ҳайз кўрган аёл ҳақида татбиқ қилинади.

⁷³ Муломаса сўзи араб тилида жимо‘ билан ушлаш ма‘нолари ўртасида муштаракдир.

⁷⁴ Нисо: 43, Моида: 6.

⁷⁵ Моида: 6.

⁷⁶ Бақара: 222.

وعلى هذا قال أصحابنا اذا انقطع دم الحيض لأقل من عشرة أيام لم يجز وطء الحائض حتى تغتسل لأن كمال الطهارة يثبت بالإغتسال

Асҳобларимиз шунга асосланиб, ҳайз қони ўн кундан олдин тўхтаса ҳайз кўрган аёли билан ҳатто ғусл қилмагунича ватий жоиз эмас. Чунки, поклик ғусл билан комил бўлади дедилар.

ولو انقطع دمها لعشرة أيام جاز وطئها قبل الغسل لأن مطلق الطهارة ثبت بانقطاع الدم

Агар аёлининг ҳайз қони ўн кундан кейин тўхтаса, уни ғуслдан олдин ватий қилиш ҳам жоиздир. Чунки, мутлақ поклик қонни тўхташи билан собит бўлди. (чунки, ҳайзни энг кўп муддати ўн кундир).

ولهذا قلنا اذا انقطع دم الحيض لعشرة أيام في آخر وقت الصلوة تلزمها فريضة الوقت وان لم يبق من الوقت مقدار ما تغتسل به

Шунинг учун ҳам, ҳайз қони ўн кундан кейин намозни охири вақтига келиб тўхтаса, ушбу намозни ўқиш фарз бўлади. Гарчи намоздан ғусл қилиш сиғадиған миқдордаги вақт қолмаган бўлса ҳам.

ولو انقطع دمها لأقل من عشرة أيام في آخر وقت الصلوة إن بقي من الوقت مقدار ما تغتسل فيه وتحرم للصلوة لزمها الفريضة وإلا فلا

Аммо, қон ўн кундан оз муддатда, намозни охири вақтига келиб тўхтаса, ушбу намоздан ғусл қилиб, намоз учун такбири таҳрима айтадиған миқдор вақт қолган бўлса ушбу намоз унга фарз, акс ҳолда эса фарз бўлмайди.

المبحث الثاني: الطرق الضعيفة

Иккинчи баҳс: заиф йўллар

ثم نذكر طرقا من التمسكات الضعيفة ليكون ذلك تنبيهها على موضع الخلل في هذا النوع

Энди, бир қанча заиф далилларни ҳам зикр қилиб ўтамиз токи ушбу турдаги но тўғри ўринларга танбиҳ бўлсин.

منها ان التمسك بما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم (أنه قاء فلم يتوضأ) لاثبات أن القيء غير ناقض ضعيف

Ана шундай заиф далиллардан бири: пайғамбар а.с.дан ривоят қилинган “У зот қайт қилиб, сўнгра таҳорат қилмадилар” ҳадиси қайт қилиш таҳоратни синдирмаслигини исботлаш учундир деб далил қилиш заифдир.

لان الأثر يدل على ان القيء لا يوجب الوضوء في الحال ولا خلاف فيه وانما الخلاف في كونه ناقضا

Чунки, ушбу ҳадис қайт қилиш дарҳол таҳорат қилишни вожиб қилмаслигига далолат қилмоқда ва бунга ҳеч кимни қаршилиги йўқ. Мужтаҳидларнинг ихтилофлари эса, қайт қилиш таҳоратни синдирувчи эканлигидадир. (Бу ҳадис эса, унга хужжат бўлолмайди).

وكذلك التمسك بقوله تعالى حرمت عليكم الميتة لاثبات فساد الماء بموت الذباب ضعيف

Шунингдек, Аллоҳ та‘олонинг “Сизларга ўлимтик ҳаром қилинди” ояти⁷⁷ билан сувга пашша тушиб, ўлса ушбу сувни нажосат қилади дейиш заифдир.

لان النص يثبت حرمة الميتة ولا خلاف فيه وانما الخلاف في فساد الماء

Чунки, ушбу нас ўлимтикни ҳаромлигини исбот қилиш учун келган бўлиб, бу тўғрида ихтилоф йўқдир. Ихтилоф сувни нажосат бўлишидадир.

⁷⁷ Моид: 3.

وكذلك التمسك بقوله عليه السلام (حتىه ثم اقرصيه ثم اغسله بالماء) لإثبات أن الخل لا يزيل النجس
ضعيف

Худди шу каби, пайғамбар а.с.нинг (Қонни ишқала сўнг қоқиб ташла сўнг уни сув билан ювгин) ҳадислари сирка нажосатни кетқазолмаслигини исботи учун дейиш заифдир.

لأن الخير يقتضي وجوب غسل الدم بالماء فيتقيد بحال وجود الدم على المحل ولا خلاف فيه وإنما الخلاف في طهارة المحل بعد زوال الدم بالخل

Чунки, ушбу ҳадис қонни сув билан ювиш вожиблигини тақозо этмоқда. Демак, бу нарса (сув билан ювиш) қон ўз ўрнида турган пайтига боғлиқ бўлиб, бу ҳақида хилоф йўқ. Ихтилоф эса, қонни сирка билан кетқазилган пайтда ўша ерни тоза бўлишидадир.

وكذلك التمسك بقوله عليه السلام (في اربعين شاة شاة) لإثبات عدم جواز دفع القيمة ضعيف لأنه يقتضي وجوب الشاة ولا خلاف فيه وإنما الخلاف في سقوط الواجب بأداء القيمة

Шунингдек, пайғамбар а.с.нинг (қирқта кўйга битта кўй вожибдир) ҳадислари кўйни қийматини бериб бўлмаслиги учун ҳужжатдир дейиш заифдир. Чунки, ушбу ҳадис битта кўй вожиб бўлишини тақозо этмоқда ва бунга ҳеч ким қарши эмас. Ўзаро хилоф кўйнинг қийматини бериш билан вожиб соқит бўлишидадир

وكذلك التمسك بقوله تعالى وأتموا الحج والعمرة لله لإثبات وجوب العمرة ابتداء ضعيف

Шу каби, Аллоҳ та‘олонинг “Ҳаж ва Умрани Аллоҳ учун тамомига етқазингиз” ояти⁷⁸ умрани аввал бошдан вожиблигига далил бўлади дейиш заифдир.

لأن النص يقتضي وجوب الإتمام وذلك إنما يكون بعد الشروع ولا خلاف فيه وإنما الخلاف في وجوبها ابتداء

Чунки, нас умра ва ҳажни тамомига етқазини вожиблигини тақозо қилмоқда. Бу эса, уларни қилишга киришилгандан кейин бўлади ва бунда хилоф йўқ. Хилоф унинг аввал бошдан вожиб бўлишидадир.

وكذلك التمسك بقوله عليه السلام (لا تبيعوا الدرهم بالدرهمين ولا الصاع بالصاعين) لإثبات أن البيع الفاسد لا يفيد الملك ضعيف

Шу каби, пайғамбар а.с.нинг (Бир дирҳамни икки дирҳамга ва бир сўни икки сўга сотманглар) ҳадислари бай‘и фосид-ҳаром савдо мулкни ифода қилмаслигини исботи учундир дейиш заифдир.

لأن النص يقتضي تحريم البيع الفاسد ولا خلاف فيه وإنما الخلاف في ثبوت الملك وعدمه

Чунки, нас бай‘и фосидни ҳаромлигини тақозо этмоқда ва бунда хилоф йўқ. Хилоф эса, мулкнинг собит бўлиш ва бўлмаслигидадир.

وكذلك التمسك بقوله عليه السلام (ألا لا تصوموا في هذه الأيام فإنها أيام أكل وشرب وبعال) لإثبات أن النذر بصوم يوم النحر لا يصح ضعيف

Шунингдек, пайғамбар а.с.нинг (Огоҳ бўлинглар. Ушбу кунлар яъни ийд кунларида рўза тутманглар. Чунки, бу кунлар ейиш, ичиш ва жимо‘ қилиш кунларидир) ҳадислари ийд кунларида рўзага назр қилиш дуруст бўлмаслиги исботи учундир дейиш заифдир.

لأن النص يقتضي حرمة الفعل ولا خلاف في كونه حراما وإنما الخلاف في إفادة الأحكام مع كونه حراما وحرمة الفعل لا تنافي ترتب الأحكام فإن الأب لو استولد جارية ابنه يكون حراما ويثبت به الملك للأب

⁷⁸ Бақара: 196.

Чунки, ушбу нас фе‘л яъни рўза тутиш ҳаромлигини тақозо қилмоқда ва бу борада хилоф йўқ. Хилоф эса, бир иш ҳаром бўлишига қарамай унга шар‘ий ҳукмлар жорий бўлишидадир. Бир ишни ҳаромлиги унга шар‘ий ҳукмларни жорий бўлишини ман‘ қилмайди. Чунки, бир ота ўғлининг жориясидан фарзанд кўрса бу иш унга ҳаром қилинган бўлса ҳам ушбу болага эгалик унга собит бўлади. (натижада, ушбу бола ҳам, онаси ҳам озод бўладилар)

ولو ذبح شاة بسكين مغسوبة يكون حراما ويحل المذبوح

Бир қўйни ғасб қилинган пичоқ билан сўйиш ҳаром аммо сўйилган қўй ҳалол.

ولو غسل الثوب النجس بماء مغسوب يكون حراما ويطهر به الثوب

Нажас кийимни ғасб қилинган сув билан ювиш ҳаром бироқ ушбу кийим тоза ва пок бўлаверади.

ولو وطىء امرأة في حالة الحيض يكون حراما ويثبت به إحصان الواطىء ويثبت الحل للزوج الأول

Хотин кишини ҳайз пайтида ватий қилиш ҳаром бўлади аммо ватий қилса ватий қилувчи киши муҳсанга айланади ва биринчи эрига ушбу аёл ҳалол бўлаверади.

الفصل الثالث عشر حروف المعاني

Ўн учинчи фасл

Маъно англатувчи ҳарфлар

المبحث الأول: الواو

Биринчи баҳс: Вов ҳарфи

الواو للجمع المطلق وقيل أن الشافعي جعله للترتيب وعلى هذا الواجب الترتيب في باب الوضوء

Вов ҳарфи мутлақ жам‘лаш учундир. Айтишларича: имоми Шофе‘ий вовни тартиб учун қилди ва шунга кўра, таҳоратда тартибни вожиб деди.

قال علماءنا رح إذا قال لامرأته ان كلمت زيدا و عمرا فأنت طالق فكلمت عمرا ثم زيدا طلقت ولا يشترط

فيه معنى الترتيب والمقارنة

Уламоларимиз р.х. бир киши хотинига агар Зайд ва Амрга гапирсанг, сен талоқсан деса, сўнг хотини аввал Амрга кейин Зайдга гапирса ҳам талоқ бўлади ва бу ерда тартиб ва кетма кетлик шарт қилинмайди дейишган.

ولو قال إن دخلت هذه الدار وهذه الدار فأنت طالق فدخلت الثانية ثم دخلت الأول طلقت

Хотинига агар ушбу ҳовлига ва бу ҳовлига кирсанг талоқсан деса ва хотини аввал иккинчи зикр қилинган ҳовлига кириб, сўнг аввалгисига кирса ҳам талоқ қилинади.

قال محمد رح إذا قال ان دخلت الدار وأنت طالق تطلق في الحال ولو اقتضى ذلك ترتيبا لترتب الطلاق به

على الدخول ويكون ذلك تعليقا لا تنجيذا

Имом Муҳаммада р.х. дедилар: хотинига “Агар ҳовлига кирсанг ва талоқсан” деса дарҳол талоқ тушади. Агар вов ҳарфи Шофе‘ий айтганидек: тартибни тақозо қилганида, ушбу ҳолатда талоқ уни киришига боғланар ва бу танжиз (нақд талоқ) бўлмай, балки та‘лиқ (талоқни бир ишга боғлаш) бўлар эди. (аслида эса, Шофе‘ийда ҳам буни аксидир).

وقد يكون الواو للحال فتجمع بين الحال وذو الحال وحينئذ تفيد معنى الشرط

Гоҳида вов ҳарфи ҳол учун бўлади. Ушбу пайтда ҳол билан эгаси орасини жам“ланади ва вов ҳарфи ушбу ҳолда шарт ма‘носини ифода қилади.

مثاله ما قال في المأذون إذا قال لعبده أد إلي ألفا وأنت حر يكون الأداء شرطاً للحرية

Бунга мисол: имом Муҳаммад ма‘зун (ишлаш учун рухсат берилган кул) ҳақида дедилар: бир киши қулига “менга минг сўм олиб кел ва сен озодсан” деса ушбу кул минг сўмни адо қилиши уни озод бўлиши учун шарт бўлади.

وقال محمد في السير الكبير إذا قال الإمام للكفار افتحوا الباب وأنتم آمنون لا يأمنون بدون الفتح

Яна имом Муҳаммад “ас-Сияр ал-Кабир” китобида дедиларки: Подшоҳ кофирларга қарата “Ешикни очингиз ва сизлар омондадирсизлар” деса, улар эшикни очмай туриб омонда бўлмайдилар.

ولو قال للحربي أنزل وأنت آمن لا يأمن بدون النزول

Агар урушда душманига “Отдан туш ва сен омондасан” деса, отдан тушмай туриб омонда бўлмайди.

وإنما تحمل الواو على الحال بطريق المجاز فلا بد من احتمال اللفظ ذلك وقيام الدلالة على ثبوته

Вов ҳарфини ҳол-ҳозирги зомонга ҳамл қилиниши мажоз йўли билангина амалага ошади. Бунинг учун эса, лафзда ҳолнинг эҳтимоли ҳамда ушбу маънособитлиги учун далил мавжуд бўлмоғи лозим.

كما في قول المولى لعبده أد إلي ألفا وأنت حر فإن الحرية تتحقق حال الأداء وقامت الدلالة على ذلك فإن

المولى لا يستوجب على عبده مالا مع قيام الرق فيه وقد صح التعليق به فحمل عليه

Масалан: Хожа қулига “Менга минг сўм олиб кел ва озодсан” деган гапни олсак. Ушбу гапда қулнинг озодлиги пулни олиб келган пайти рўёбга ошади. Бунга эса, далил мавжуд. Чунки, хожа ўз қулига қуллик ҳолида ма‘лум бир молни вожиб қила олмайди. Аммо, молни олиб келишга уни озод бўлишини та‘лиқ қилиши мумкин. Шунинг учун, бу ерда шунга ҳамл қилинади.

ولو قال أنت طالق وأنت مريضة أو مصلية تطلق في الحال

Агар хотинига “Сен талоқсан ва сен касалсан ёки намоз ўқувчисан” деса, ўша заҳоти талоқ бўлади.

ولو نوى التعليق صحته نيته فيما بينه وبين الله تعالى لأن اللفظ وإن كان يحتمل معنى الحال إلا أن الظاهر

خلافه وإذا تأيد ذلك بقصده ثبت

Аммо, ушбу гапидан та‘лиқни яъни хотинини касал ёки намоз ўқувчи пайтида талоқ бўлишини ният қилганини айтса, унинг ушбу нияти ўзи билан Аллоҳ ўртасида дуруст бўлади. Чунки, ушбу лафзни агарчи ҳозирги зомон ма‘носига эҳтимоли бўлсада, ҳолат унинг зиддини тақозо этмоқда. Ҳолатнинг зидди унинг нияти билан қувват топиши мумкин.

ولو قال خذ هذه الألف مضاربة واعمل بها في البز لا يتقيد العمل في البز ويكون المضاربة عامة لأن العمل

في البز لا يصلح حالاً لأخذ الألف مضاربة فلا يتقيد صدر الكلام به

Агар бир киши бошқасига “Ушбу мингни музораба (тенг шериклик) га ол ва уни бўз тўқитишга ишлат” деса, пулни бўз тўқитишга ишлатиши лозим бўлиб қолмайди ва музораба умумий бўлаверади. Чунки, бўз ишини қилиши мингни музорабага олиши учун дарҳол дуруст эмас эди. Демак, гапни боши ҳам унга боғланиб қолмайди.

وعلى هذا قال أبو حنيفة إذا قالت لزوجها (طلقني ولك ألف) فطلقها لا يجب له عليها شيء

Шунга кўра, Абу Ҳанифа дедиларки: Бир кишига хотини (Мени талоқ қилинг ва сизга минг бор) деса ва эр уни талоқ қилса хотин учун эрига ҳеч нарса тўлаш вожиб бўлмайди.

لأن قولها (ولك ألف) لا يفيد حال وجوب الألف عليها وقولها (طلقني) مفيد بنفسه فلا يترك العمل به بدون الدليل

Чунки, хотиннинг (Ва сизга минг бор) деган гапи мингни унга дарҳол вожиб бўлишини ифода қилмайди. Унинг (Мени талоқ қилинг) дегани эса, дарҳолликни ифода қилиб турибди. Демак, унга амал қилишни далилсиз тарк қилинмайди.

بخلاف قوله احمل هذا المتاع ولك درهم لأن دلالة الإجارة يمنع العمل بحقيقة اللفظ

Аммо, бир киши “Ушбу нарсамни кўтариб олгин ва сенга бир дирҳам бор” деса, бу юқоридаги гапга хилофдир. (яъни бу ерда кўтарувчига бир дирҳам бериш вожиб бўлади). чунки, бу ерда ушбу гапни ижарага далолат қилиши лафзнинг ҳақиқатига амал қилишдан тўсади.

المبحث الثاني: الفاء

Иккинчи баҳс: Фо ҳарфи

الفاء للتعقيب مع الوصل ولهذا تستعمل في الأجزية لما أنها تتعقب الشرط

Фо ҳарфи боғлаш билан бирга, кетма-кетликни ифода қилиш учун келади.

У шунинг учун ҳам шартларга эргашиб, уларнинг жавобларида исте‘мол қилинади.

قال أصحابنا رح إذا قال بعت منك هذا العبد بألف فقال الآخر فهو حر يكون ذلك قبولا للبيع اقتضاء ويثبت العتق منه عقيب البيع

Асҳобларимиз р.х. дедилар: бир киши “Мен сизга ушбу қулни мингга сотдим” ва иккинчи киши “Бас, у озоддир” деса, ушбу сўзи иқтизоан бай‘ни қабул қилиш бўлади ва ушбу савдо сўнгиданоқ қулга озодлик собит бўлади.

بخلاف ما لو قال وهو حر أو هو حر فإنه يكون ردا للبيع

Аммо, иккинчи киши “Ва у озоддир ёки у озоддир” деса, бундай бўлмайди. Чунки, бу сўз бай‘ни рад қилиш ҳисобланади.

وإذا قال للخياط انظر إلى هذا الثوب أيكفيني قميصا فنظر فقال نعم فقال صاحب الثوب فاقطعه فقطعه فإذا هو لا يكفيه كان الخياط ضامنا لأنه إنما أمره بالقطع عقيب الكفاية

Агар бир киши чеварга қараб: “Мана бу матўни кўрингчи, менга кўйлак учун етадими?” дегач, ушбу чевар уни кўриб, “Ҳа, етади” деса. Сўнг матў эгаси унга “Ундай бўлса, шуни пичинг” деса ва чевар уни пичса кейин ушбу матў кўйлак учун етмаса, ушбу суратда чевар зомин бўлади (яъни матў пулини тўлайди). Чунки, матў эгаси унга “Ҳа, етади” деган гапидан кейиноқ пичишни буюрган эди.

بخلاف ما لو قال اقطعه أو واقطعه فقطعه فإنه لا يكون الخياط ضامنا

Аммо, матў эгаси унга “Пичинг” ёки “Ва пичинг” деса, сўнг чевар пичган бўлса ва кифоя қилмай қолса, чевар зомин бўлмайди.

ولو قال بعت منك هذا الثوب بعشرة فاقطعه فقطعه ولم يقل شيئا كان البيع تاما

Бир киши матў сотувчига “Бу матўни сендан ўн дирҳамга сотиб олдим, бас уни қирқи” деса ва сотувчи уни қирқиб берса, аммо ҳеч нарса демаса, бай‘ тўлиқ бўлаверади. (яъни ийжоб ва қабул бўлмаса ҳам)

ولو قال إن دخلت هذه الدار فهذه الدار فأنت طالق فالشرط دخول الثانية عقيب دخول الأولى متصلا به حتى لو دخلت الثانية أولا أو آخرًا لكنه بعد مدة لا يقع الطلاق

Бир киши хотинига “Агар мана бу ҳовлига бас бу ҳовлига кирсанг, бас сен талоқсан” деса, талоқ тушиши шарти унинг иккинчи ҳовлига биринчисига кирганидан кейиноқ муттасил равишда (орага бошқа иш аралаштирмасдан) киришидир. Ҳатто, аввал иккинчи ҳовлига кирса ёки биринчисидан бир муддат кейин кирган бўлса, ушбу ҳар иккала суратда ҳам талоқ тушмайди.

وقد تكون الفاء لبيان العلة

Гоҳида фо ҳарфи иллатни баён қилиш учун ҳам келади.

مثاله إذا قال لعبد أد إلي ألفا فأنت حر كان العبد حرا في الحال وإن لم يؤد شيئا

Бунга мисол: Бир киши қулига “Менга мингни олиб кел, бас сен озодсан” деса, қул ҳеч нима олиб келмаса ҳам, ўша заҳоти озод бўлади. (Аммо, мингни тўлаш унга қарз бўлиб қолади)

ولو قال للحربي إنزل فأنت آمن كان آمنا وإن لم ينزل

Бир ҳарбий кофирга “Пастга туш, бас сен омондасан” деса, ушбу ҳарбий тушмаса ҳам, омонда бўлади.

وفي الجامع ما إذا قال أمر امرأتي ببيدك فطلقها فطلقها في المجلس طلقت تطليقة بائنة

“Ал-Жоми‘ ал-кабир” да келтирилишича, бир киши бировга “Хотинимни иши сени қўлингда, бас, уни талоқ қил” деса ва у ўтирган ерида, ўша заҳоти талоқ қилса, хотини бир боин талоқ бўлади.

ولا يكون الثاني توكيلا بطلاق غير الأول فصار كأنه قال طلقها بسبب أن أمرها ببيدك

Ушбу суратда унинг иккинчи гапи (бас, уни талоқ қил) дегани аввалгидан бошқа талоқ учун вакил қилиш ҳисобланмайди. Демак, бу ерда гўёки у “Хотинимнинг иши сени қўлингда бўлгани учун уни талоқ қил” дегандай бўлади.

ولو قال طلقها فجعلت أمرها ببيدك فطلقها في المجلس طلقت تطليقة رجعية

Агар унга “Уни талоқ қил, бас, уни ишини сени қўлингга топширдим” деса ва ўша заҳоти, ўша ўтирган ерида уни талоқ қилса, хотин бир раж‘ий талоқ бўлади. (чунки, уни талоқ қил сўзини олдин айтди)

ولو قال طلقها وجعلت أمرها ببيدك وطلقها في المجلس طلقت تطليقتين

Агар, “Хотинимни талоқ қил ва уни ишини сени қўлингга топширдим” деса ва ўша мажлисда талоқ қилса, икки талоқ тушади. (чунки, ва ҳарфи билан айтди)

وكذلك لو قال طلقها وأبناها وأبناها وطلقها فطلقها في المجلس وقعت تطليقتان

Шунингдек, “Уни талоқ қил ва боин қил” ёки “Уни боин қил ва талоқ қил” деса ва ўша заҳоти талоқ қилса, ушбу ҳолатда ҳам икки боин талоқ тушади.

وعلى هذا قال أصحابنا إذا أعتقت الأمة المنكوحة ثبت لها الخيار سواء كان زوجها عبدا أو حرا

Шунга кўра, Асҳобларимиз дедилар: Бировни никоҳида бўлган чўри озод қилинса, эри ҳоҳ озод, ҳоҳ қул бўлсин, у билан яшаш ихтиёри ўзида бўлади.

لأن قوله عليه السلام لبريدة حين أعتقت (ملكت بضعتك فاختراري)

Чунки, пайғамбар а.с. Бурайда исмли чўри озод қилинган пайтда унга “Сен ўз фаржингга ўзинг эга бўлдинг, бас энди эринг билан яшашни ўзинг танла” дедилар.

أثبت الخيار لها بسبب ملكها بضعتها بالعتق وهذا المعنى لا يتفاوت بين كون الزوج عبدا أو حرا

Пайғамбар а.с. Бурайда озод бўлгани туфайли ўз фаржигга эга бўлгани ҳамда шу сабабдан ихтиёр ўзида эканлигини тақидладилар. Бу маъноэса, эрининг озод ёки кул бўлиши орасида тафовут қилмайди.

ويتفرع منه مسألة اعتبار الطلاق بالنساء فإن بضع الأمة المنكوحة ملك الزوج ولم يزل عن ملكه بعقتها فدعت الضرورة إلى القول بازدياد الملك بعقتها حتى يثبت له الملك في الزيادة

Юқоридаги ҳукмдан талоқ аёлларга қараб белгиланиши масъаласи олинади. Чунки, никоҳланган чўрининг фаржи эрининг мулки бўлиб, чўри озод қилинганда, ушбу мулк зоил бўлмайди. Демак, бу ерда озодлик туфайли уни мулки зиёда бўлди дейиш зарурати туғилди. Токи, чўрининг эри учун мулкдаги зиёдаликка эга бўлиш собит бўлсин.

ويكون ذلك سببا لثبوت الخيار لها

Мулкнинг зиёда бўлиши эса, чўри учун ихтиёрни собит бўлишига сабаб бўлади.

وازدیاد ملك البضع بعقتها معنى مسألة اعتبار الطلاق بالنساء

Уни озодлик туфайли ўз фаржигга эгаллигини зиёда бўлиши – талоқни аёлларга қараб эътибор қилиниши масъаласидир.

فیدار حكم مالکية الثلاث على عتق الزوجة دون عتق الزوج كما هو مذهب الشافعي رح

Демак, уч талоққа эга бўлишнинг ҳукми Шофеъий р.х. нинг мазҳабидаги каби эрнинг эмас, балки хотиннинг озод бўлишига қараб татбиқ қилинади. (яъни, эр озод бўлгани билан хотини чўри бўлса, уни талоқи иккита. Акси бўлмиш, эр кул бўлиб, хотини озод бўлса, уни талоқи учта бўлади)

المبحث الثالث: ثم للتراخي

Тўртинчи баҳс:

“Сўнгра” сўзи бироз кейинни ифода қилиш учундир

لكنه عند أبي حنيفة يفيد التراخي في اللفظ والحكم وعندهما يفيد التراخي في الحكم

Лекин, у Абу Ҳанифага кўра, лафз ва маънонинг ҳар иккисиди, имомайнга кўра эса, ҳукмнинг ўзидагина бироз кейинлик учун келади.

وبيانه فيما إذا قال لغير المدخول بها إن دخلت الدار فأنت طالق ثم طالق ثم طالق فعنده يتعلق الأولى بالدخول وتقع الثانية في الحال ولغت الثالثة

Бунинг баёни: Бир киши духул қилинмаган (ҳеч бир монедан сиз ватий микдорича эри билан холи қолмаган) аёлига “Агар ҳовлига кирсанг, бас сен талоқсан сўнгра талоқсан, сўнгра талоқсан” деса, Абу Ҳанифага кўра, биринчи талоқ ҳовлига киришга боғлиқ бўлади ва иккинчиси дарҳол тушади ҳамда учинчиси ботил бўлади.

وعندهما يتعلق الكل بالدخول ثم عند الدخول يظهر الترتيب فلا يقع إلا واحدة

Икки имомларга кўра, уччала талоқ ҳам ҳовлига киришга боғланади. Кирганидан кейин эса, тартиб жорий бўлади ва фақат бир талоқ тушади.

ولو قال أنت طالق ثم طالق ثم طالق إن دخلت الدار فعند أبي حنيفة وقعت الأولى في الحال ولغت الثانية والثالثة

Агар “Сен талоқсан сўнгра талоқсан сўнгра талоқсан агар уйга кирсанг” деб шартни кейин айтса, Абу Ҳанифага кўра, биринчи талоқ дарҳол тушади ва иккинчи ва учинчи талоқлар бекор бўлади.

وعندهما يقع الواحدة عند الدخول لما ذكرنا

Уларга кўра, кирган пайти юқорида зикр қилганимиз туфайли бир талоқ тушади.

وإن كانت المرأة مدخولا بها فإن قدم الشرط تعلقت الأولى بالدخول ويقع ثنتان في الحال عند أبي حنيفة

Агар хотин духул қилинган бўлса, шарт (Агар ҳовлига кирсанг) ни биринчи айтса, Абу Ҳанифага кўра, биринчи талоқ киришга боғлиқ бўлади ва икки талоқ дарҳол тушади.

وإن أخرج الشرط وقع ثنتان في الحال وتعلقت الثالثة بالدخول

Агар шартни кейин айтган бўлса, икки талоқ дарҳол тушиб, учинчиси киришга боғланади.

وعندهما يتعلق الكل بالدخول في الفصلين

Икки имомга кўра эса, ҳар икки ҳолатда ҳам барча талоқлар киришга боғлиқ бўлади.

المبحث الرابع: بل لتدارك الغلط بإقامة الثاني مقام الأول

Тўртинчи баҳс:

“Бал” ҳарфи иккинчи гапни биринчиси ўрнига қўйиш йўли билан хатони тузатиш учун келади.

فإذا قال لغير المدخول بها أنت طالق واحدة لا بل ثنتين وقعت واحدة لأن قوله لا بل ثنتين رجوع عن الأول بإقامة الثاني مقام الأول ولم يصح رجوعه فيقع الأول فلا يبقى المحل عند قوله ثنتين

Бир киши ҳали духул қилинмаган хотинига “Сен бир талоқ, йўқ балки икки талоқсан” деса, бир талоқ тушади. Чунки, унинг “Йўқ балки икки талоқсан” дегани биринчи гапидан қайтиш бўлиб, иккинчи гапни биринчиси ўрнига қўйишдир. Ҳол буки, эр ўз гапидан қайта олмайди, шунинг учун бир талоқ тушади ва уни кейинги гапига ўрин қолмайди.

ولو كانت مدخولا بها يقع الثلاث

Агар, ушбу сурада аёл духул қилинган бўлса, уч талоқ тушади.

وهذا بخلاف ما لو قال لفلان علي ألف لا بل ألفان حيث لا يجب ثلاثة آلاف عندنا

Бу ҳукм бир киши “Мени фалончидан минг, йўқ балки икки минг қарзим бор” деганда юқоридагига хилоф бўлади. Яъни, бизга кўра, ушбу гапи билан унга уч минг вожиб бўлмайди.

وقال زفر يجب ثلاثة آلاف لأن حقيقة اللفظ لتدارك الغلط بإثبات الثاني مقام الأول ولم يصح عنه إبطال الأول فيجب تصحيح الثاني مع بقاء الأول وذلك بطريق زيادة الألف على الألف الأول

Аммо, имом Зуфар⁷⁹ деди: Унга уч минг вожиб бўлади. Чунки, лафзнинг ҳақиқати иккинчини биринчини ўрнига қўйиш йўли билан хатони тузатиш эди. Шу билан бирга унга биринчи гапини бекор қилиш жоиз эмасдир⁸⁰. Демак, унинг иккинчи гапини аввалгисини қолдирган ҳолда тўғирлаш мумкин. Бу эса, биринчи мингга иккинчи мингни қўшиш йўли билан амалга ошади.

بخلاف قوله أنت طالق واحدة لا بل ثنتين لأن هذا إنشاء وذلك إخبار والغلط إنما يكون في الإخبار دون

الإشياء

⁷⁹ Зуфар ибн Ҳузайл (110/728-158/775) Абу Ҳанифа ҳазратларининг йирик ва мужтаҳид шогирдларидан.

⁸⁰ Шари‘атда бир киши айтган гапидан қайтиши мумкин эмас.

Лекин, юқоридаги “Сен бир талоқ, йўқ балки икки талоқсан” деганда бундай эмасдир. Чунки, бу гап иншў (пайдо қилиш) кейинги гап эса, ихбор (хабар бериш) дир. Хато қилиш иншўда эмас балки ихборда бўлади.

فأمكن تصحيح اللفظ بتدارك الغلط في الإقرار دون الطلاق

Демак, лафзнинг хатосини талоқ қилишликда эмас балки қарзга иқроп бўлишда тузатиш мумкин.

حتى لو كان الطلاق بطريق الإخبار بأن قال كنت طلقته أمس واحدة لا بل ثنتين يقع ثنتان لما ذكرنا

Ҳатто, агар талоқ ихбор йўли билан бўлса, яъни “Мен сени кеча бир талоқ қилган эдим йўқ, балки икки талоқ қилганман” деса, айтганимизга кўра, икки талоқ тушади.

المبحث الخامس: لكن للاستدراك بعد النفي

Бешинчи баҳс:

“Локинна” (йўқ, лекин) ҳарфи нафий (инкор) дан кейинги тузатиш учундир.

فيكون موجه إثبات ما بعده فأما نفي ما قبله فتأبت بدليله

Демак, унинг ҳукми – ўзидан кейинги гапни исботлаш учундир. Ўзидан олдинги гапни нафий қилиши эса, ўзидаги далил билан собитдир.

والعطف بهذه الكلمة إنما يتحقق عند اتساق الكلام

Ушбу калима (локинна) билан атф қилиш (гапни бир- бирига боғлаш) қачонки, гапда интизом бўлсагина амалга ошади.

فإن كان الكلام متسقا يتعلق النفي بالإثبات الذي بعده وإلا فهو مستأنف

Агар, гап тартибли бўлса, нафий “локинна” дан кейин келган исбот билан боғланади. Акс ҳолда эса, ушбу жумла янгидан бошланган ҳисобланади.

مثاله ما ذكره محمد في الجامع إذا قال لفلان علي ألف قرض فقال فلان لا ولكنه غصب لزمه المال

Бунга мисол: Имом Муҳаммад “ал-Жоми‘ ал-кабир” да шундай деди: Бир киши “Мени фалончидан минг сўм қарзим бор” ва фалончи “Йўқ, лекин у ғасб эди” деса, унга ушбу мингни тўлаш вожиб бўлади.

لأن الكلام متسق فظهر أن النفي كان في السبب دون نفس المال

Чунки, ушбу гап тартиблидир. Демак, бу ерда нафий молнинг ўзида эмас балки сабабда эканлиги аён бўлди.

وكذلك لو قال لفلان علي ألف من ثمن هذه الجارية فقال فلان لا الجارية جاريته ولكن لي عليك ألفا يلزمه المال

Шу каби “Мени фалончидан мана бу жорияни пулидан минг сўм қарзим бор” ва фалончи “Йўқ, жория ўзиники, лекин мени сенда минг сўм ҳақим бор” деса ҳам, унга минг сўмни тўлаш вожиб бўлади.

فظهر أن النفي كان في السبب لا في أصل المال

Бу ерда ҳам, нафий молнинг ўзида эмас балки сабабда экани ошкор бўлди.

ولو كان في يده عبد فقال هذا لفلان فقال فلان ما كان لي قط ولكنه لفلان آخر

Агар, бир кишини қўлида қул бўлиб, “Бу қул фалончини” ва фалончи “Бу қул асло меники бўлмаган, лекин у бошқасиники” деса

فإن وصل الكلام كان العبد للمقر له الثاني لأن النفي يتعلق بالإثبات

Ушбу суратда, агар гапни узмай гапирса. Ушбу қул кейинги одамга бўлади. Чунки, нафий исбот билан боғланмоқда.

وإن فصل كان العبد للمقر الأول فيكون قول المقر له مردا للإقرار

Аммо, гапни узиб гапирса, кул биринчи иқрор бўлувчига бўлади ва фалончининг гапи иқрорни рад қилиш саналади (яъни, кул ўзида қолади).

ولو أن أمة زوجت نفسها بغير إذن مولاهما بمائة درهم فقال المولى لا أجزى العقد بمائة درهم ولكن أجزه بمائة وخمسين بطل العقد

Агар, бир чўри хожасидан бе ижозат юз дирҳамга эрга тегиб олган бўлса ва хожаси буни билгач, “Ушбу никоҳни минг дирҳам маҳрга унамайман, лекин уни юз эллик дирҳам маҳр эвазига унайман” деса, ушбу никоҳ ботил бўлади.

لأن الكلام غير متسق فإن نفي الإجازة وإثباتها بعينها لا يتحقق فكان قوله (لكن أجزه) إثباته بعد رد العقد

Чунки, ушбу гап тартибли эмас. Негаки, розиликни инкор қилиш ва уни қайтадан исботлаш амалга ошмайди. Демак, унинг (Лекин унайман) дегани никоҳ ақдини қайтарилгандан кейинги исботлашдир.

وكذلك لو قال لا أجزه ولكن أجزه إن زدتي خمسين على المائة يكون فسحا للنكاح لعدم احتمال البيان لأن من شرطه الاتساق ولا اتساق

Шунингдек, агар “Йўқ рози эмасман, лекин юзга яна эллик қўшсанг, рози бўламан” деса ҳам, ушбу никоҳни фасх қилган (бузган) бўлади. Чунки, бу ерда ҳам баённи эҳтимоли йўқ. Негаки, баён шартларидан бири гапдаги тартибдир. Бу ерда эса, тартиб мавжуд эмас.

المبحث السادس (أو) لتناول أحد المذكورين

Олтинчи баҳс:

(Ав) ҳарфи икки зикр қилинган нарсадан биттасини ўз ичига олиш учундир.

ولهذا لو قال هذا حر أو هذا كان بمنزلة قوله أحدهما حر حتى كان له ولاية البيان

Шунинг учун, бир киши “Бу қулим озод ёки буниси” деса, унинг ушбу гапи “Улардан биттаси озоддир” деганига тенг бўлади. Шунга кўра, улардан қайсиниси эканлигини баён қилиш ихтиёри хожага берилади.

ولو قال وكلت ببيع هذا العبد هذا أو هذا كان الوكيل أحدهما وبياح البيع لكل واحد منهما

Агар, “Ушбу қулимни сотишга бу ёки у кишини вакил қилдим” деса, вакил улардан бири бўлади. Аммо, уларнинг иккисига ҳам сотиш мувоҳаб бўлади.

ولو باع أحدهما ثم عاد العبد إلى ملك الموكل لا يكون للأخر أن يبيعه

Агар, улардан бири қулни сотса сўнг кул муваккил (вакил қилган хожа) мулкига қайтса, иккинчи вакил уни сотиб юборишга ҳақли бўлмайди.

ولو قال لثلاث نسوة له هذه طالق أو هذه وهذه طلقت أحد الأوليين وطلقت الثالثة في الحال لانعطافها على

المطلقة منهما ويكون الخيار للزوج في بيان المطلقة منهما بمنزلة ما لو قال احداكما طالق وهذه

Агар, учта хотинига қараб “Бу талоқ ёки бу ва бу” деса, авалги иккисидан бири ҳамда учинчиси дарҳол талоқ бўлади. Чунки, учинчиси аввалги талоқ қилинган иккисидан бирига ма’туф (боғланган) бўлмоқда. Улардан қайси бири талоқ қилинганлиги ҳақида ихтиёрни эрга топширилади. Яъни, унинг мазкур гапи “Иккингиздан бирингиз ва бу ҳам талоқдир” деганига тенг бўлади.

وعلى هذا قال زفر إذا قال لا أكلم هذا أو هذا و هذا كان بمنزلة قوله لا أكلم أحد هذين وهذا فلا يحنت مالم

يكلم أحد الأولين والثالث

Шунга кўра, имом Зуфар деди: Агар, “Бу ёки бу ва манабу кишига гапирмайман” деб қасам ичса, ушбу қасами “Ушбу иккисидан бири ва бунга гапирмайман” деганига тенг бўлади. Демак, аввалги иккисидан бири ва учинчи кишига гапирмаса ҳонис бўлмайди.

وعدنا لو كلم الأول وحده يحنث ولو كلم أحد الآخرين لا يحنث ما لم يكلمهما

Бизда эса, аввалгининг ўзига гапирса ҳам ҳонис бўлади. Аммо, кейинги иккисидан бирига гапирса, уларнинг ҳар иккисига гапирмагунига қадар ҳонис бўлмайди.

ولو قال بع هذا العبد أو هذا كان له أن يبيع أحدهما أيهما شاء

Агар, “Ушбу ёки бу қулни сот” деса, вакил улардан ўзи ҳоҳлаган қайсинисини сотса ҳам ҳақлидир.

ولو دخل أوفى المهر بأن تزوجها على هذا أو على هذا يحكم مهر المثل عند أبي حنيفة لأن اللفظ يتناول أحدهما والموجب الأصلي مهر المثل فيترجح ما يشابهه

Агар, “Ав” ҳарфи маҳрга кирса, яъни бир аёлга ушбу ёки бу нарса эвазига уйланса, Абу Ҳанифага кўра, маҳр мисл вожиб бўлади. Чунки, лафз улардан бирини ўз ичига олмоқда. Аслида вожиб қилинган нарса маҳр мисл эди. Демак, унга яқин нарса таржих топади.

وعلى هذا قلنا التشهد ليس بركن في الصلوة لأن قوله عليه السلام (إذا قلت هذا أو فعلت هذا فقد تمت صلوتك)

Шунга кўра, ташаҳҳудни ўқиш намоздаги рукн эмас. Чунки, пайғамбар а.с.нинг (Агар, ушбунини айтсанг ёки қилсанг яъни ташаҳҳудни ўқисанг ёки ташаҳҳуд миқдорича ўтирсанг) намозинг тугаган бўлади ҳадисларида

علق الأتمام بإحدهما فلا يشترط كل واحد منهما وقد شرطت القعدة بالاتفاق فلا يشترط قراءة التشهد

Намозни тугагини улардан бирига боғладилар. Демак, уларнинг ҳар иккиси ҳам шарт қилинмайди. Албатта охирги қа’да иттифоқлик билан шарт қилинган. Демак, ташаҳҳуд ўқишни шарт қилиб бўлмайди.

ثم هذه الكلمة في مقام النفي يوجب نفي كل واحد من المذكورين حتى لو قال لا أكلم هذا أو هذا يحنث إذا كلم أحدهما

Сўнгра, ушбу калима (ав) нафий ҳолатида зикр қилинган икки нарсанинг ҳар иккисини нафий бўлишини вожиб қилади. Масалан: “Ушбу ёки бу кишига гапирмайман” деса, улардан биттасига гапирса ҳам ҳонис бўлади.

وفي الإثبات يتناول أحدهما مع صفة التخيير كقولهم خذ هذا أو ذلك

Исботда эса, икки нарсдан бирини танлаш шarti билан ўз ичига олади. Маслан: “Ол ушбу ёки манабуни” деганларидек.

ومن ضرورة التخيير عموم الإباحة

Танлаш эса, ибoҳатни умумий бўлишини зарур қилади.

قال الله تعالى فكفارتة إطعام عشرة مساكين من أوسط ما تطعمون أهليكم أو كسوتهم أو تحرير رقبة

Аллоҳ та’оло деди: “Қасамнинг каффорати ўн мискинни ўзларингиз оилангизга едираётган таомларнинг ўртаси билан тўйдириш ёки уларни кийинтириш ёки бир қулни озод этишингиздир” (демак, ҳонис ушбу уч ишда ихтиёрлидир).

وقد يكون (أو) بمعنى (حتى) قال الله تعالى ليس لك من الأمر شيء أو يتوب عليهم قيل معناه حتى يتوب عليهم

Гоҳида, (ав) ҳарфи (ҳатто) ма’носида ҳам келади. Аллоҳ та’оло деди: “Сизга бирор иш қилишингиз мумкин эмасдир ёки Аллоҳ уларни мағфират қилур” оятида “ёки” сўзи “ҳатто” ма’носида яъни “Ҳатто уларни Аллоҳ мағфират қилмагунича” дейилган.

قال أصحابنا لو قال لا أدخل هذه الدار أو أدخل هذه الدار يكون (أو) بمعنى حتى حتى لو دخل الأولى أو لا
حين

ولو دخل الثانية أولا بر في يمينه

Асҳобларимиз дедиларки: Бир киши “Ушбу уйга кирмайман ёки бу уйга кираман” деса, (ёки) сўзи (ҳатто) ма’носида бўлади. Яъни, биринчисига аввал кирса, ҳонис бўлади.

Агар, иккинчисига биринчи кирса, қасамини оқлаган бўлади.

وبمثله لو قال لا أفارقك (أو) تقضي ديني يكون بمعنى (حتى) تقضي ديني

Шу каби, бир киши “Мен сени олдиндан кетмайман ёки қарзимни тўлайсан” деса, (ёки) сўзи ҳатто ма’носида яъни “Ҳатто қарзимни тўламагунингга қадар” дегани бўлади.

المبحث السابع: حتى للغاية كإلى

Еттинчи баҳс:

“Ҳатто” ҳарфи “Ило” (гача) каби ғоя (чегара) ни белгилаш учундир.

فإذا كان ما قبلها قابلا للامتداد وما بعدها يصلح غاية له كانت الكلمة عاملة بحقيقتها

Агар, “ҳатто” дан олдинги нарса чўзилмоқни қабул қилувчи бўлиб, ундан кейинги нарса унинг чегарасини белгилаш учун лаёқатли бўлса, ушбу (ҳатто) калимаси ўз ҳақиқати билан амал қилган ҳисобланади.

مثاله ما قال محمد إذا قال عبدي حر إن لم أضربك حتى يشفع فلان أو حتى تصيح أو حتى تشتكي بين يدي أو حتى يدخل الليل كانت الكلمة عاملة بحقيقتها لأن الضرب بالترار يحتمل الامتداد وشفاعة فلان وأمثالها تصلح غاية للضرب

Мисол учун: Имом Муҳаммад р.х. дедилар: Бир киши “Қулим озод бўлсин, агар сени ҳатто биров қутқариб олмагунга қадар ёки ҳатто бақирмагунингча, ёки олдимда ялинмагунингча, ёки қоронғу кирмагунига қадар урмасам” деса, ушбу калима (ҳатто) ўз ҳақиқати билан амал қилувчи бўлади. Чунки, бировни уриш такрор туфайли чўзилиши мумкин бир ишдир. Бировни қутқариб олиши ва қолган ишлар эса, уриш учун чегара бўлишга яроқлидирлар.

فلو امتنع عن الضرب قبل الغاية حنث

Ушбу суратда, уни уришдан ғоядан олдин (яъни, айтилган ишлар бўлмайд туриб) тўхтаса, ҳонис бўлади.

ولو حلف لا يفارق غريمه حتى يقضيه دينه ففارق قبل قضاء الدين حنث

Бир киши қарздори олдиндан қарзини тўламайд туриб кетмайман деб қасам ичган бўлса ва қарзини тўламайд туриб кетиб қолса, қасамини бузган бўлади.

فإذا تعذر العمل بالحقيقة لمانع كالعرف كما لو حلف أن يضربه حتى يموت أو حتى يقتله حمل على الضرب الشديد باعتبار العرف

Агар, ҳақиқат билан амал қилиш урф каби монед туфайли узрли бўлса, масалан: Бир киши “Уни ўлгунига қадар ураман” ёки “Ўлдиргунимча ураман” деб қасам ичса, ушбу уришни урфнинг э’тибори билан қаттиқ уришга ҳамл қилинади.

وإن لم يكن الأول قابلا للامتداد والآخر صالحا للغاية وصلح الأول سببا والآخر جزء يحمل على الجزء

Агар, биринчи нарса (ҳаттонинг олди) чўзилишни қабул қилмаса ва иккинчиси (ҳаттонинг кейини) ғоя (чегара) учун яроқли бўлса ҳамда аввалгиси сабаб ва иккинчиси унга жазо бўлишга яраса, уни жазо (жавоб) га ҳамл қилинади.

مثاله ما قال محمد رح إذا قال لغيره عبدي حر إن لم أتك حتى تغدني فاتاه فلم يغده لا يحنث

Бунга мисол: Имом Муҳаммад р.х. дедилар: Бир киши бошқасига қараб, “Қулим озоддир, агар сени олдинга бормасам ҳатто мени овқатлантирасан” деса ва уникига келсаю, у уни овқатлантирмаса, ҳонис бўлмайди (қули озод бўлмайди).

لأن التغذية لا تصلح غاية للاتيان بل هي داع الى زيادة الاتيان وصلح جزاء فيحمل على الجزاء

Чунки, уни овқатлантириш уни келиши учун ғоя бўлмайди балки келишни зиёда қилиш учун сабаб бўлади. Аммо, келиш учун жазо бўлишга ярайди. Шунинг учун, уни (овқатлантириш) ни жазога ҳамл қилинади.

فيكون بمعنى لام كي فصار كما لو قال إن لم أتك إتيانا جزاؤه التغذية

Демак, “ҳатто” ҳарфи “ломи кай” ма‘носида бўлади. Демак, унинг мазкур гапи “Агар сени олдинга бормасам бир боришликдаки, унинг жазоси мени овқатлантириш эди” дегани билан тенг бўлади.

وإذا تعذر هذا بان لا يصلح الآخر جزاء للأول حمل على العطف المحض

Агар, бу нарса узрли бўлса, яъни иккинчиси биринчиси учун жазо бўлишга ярамаса, уни очик атфга ҳамл қилинади.

مثاله ما قال محمد رح إذا قال عبدي حر إن لم أتك حتى أتغدى عندك اليوم أو إن لم تأتني حتى تغدى عندي

اليوم فأناه فلم يتغد عنده في ذلك اليوم حنث

Мисол учун: Имом Муҳаммад р.х. дедилар: Бир киши “Қулим озоддир, агар сени олдинга бормасам ҳатто сени олдинда бугун овқатланмасам” ёки “Ҳатто мени олдимда бугун овқатланмасанг” деса ва у келса аммо уни олдида ўша куни овқатланмаса, ҳонис (қули озод) бўлади.

وذلك لأنه لما أضيف كل واحد من الفعلين إلى ذات واحد لا يصلح ان يكون فعله جزاء لفعله فيحمل على

العطف المحض فيكون المجموع شرطا للبر

Бунга сабаб шуки ушбу икки ишнинг ҳар бири битта нарсага изофа қилинган, унинг бир фе‘ли бошқа бирига жазо бўлиш учун ярамайди. Демак, уни очик атфга ҳамл қилинади ва мазкур ишлар мажму‘си қасамини оқлаши учун шарт қилинади.

المبحث الثامن: إلى لانتهاء الغاية

Саккизинчи баҳс:

“Ило” (гача) ҳарфи ғоя (чегара) тугаганини билдириш учундир.

ثم هو في بعض الصور يفيد معنى امتداد الحكم وفي بعض الصور يفيد معنى الإسقاط

Сўнгра, у ба‘зида ҳукми чўзилганини ва ба‘зан эса, соқит қилиш ма‘носини ифода этади.

فإن أفاد الامتداد لا تدخل الغاية في الحكم وإن أفاد الإسقاط تدخل

Агар, чўзилишни ифода қилса, ғоя (чегара) ҳукм остига кирмайди. Агар, соқит қилишни ифода қилса, қиради.

نظير الأول اشتريت هذا المكان إلى هذا الحائط لا يدخل الحائط في البيع

Биринчисига мисол: “Бу жойни ушбу деворгача сотиб олдим” деса, девор бай‘ (савдо) га кирмайди.

ونظير الثاني باع بشرط الخيار إلى ثلاثة أيام

Иккинчисига мисол: Бир киши уч кунгача танлаш ихтиёри билан бир нарсани сотса, учинчи кун ҳам унинг ихтиёрига қиради.

وبمثله لو حلف لا أكلم فلانا إلى شهر كان الشهر داخلا في الحكم وقد أفاد فائدة الإسقاط ههنا

Шу каби, бир киши “Фалончи билан бир ойгача гаплашмайман” деб қасам ичса, бир ой тўлиқлигича ҳукм остига киради ва бу ерда “ило” (гача) сўзи бир ойдан кейинги муддатни соқит қилишни ифода этмоқда.

وعلى هذا قلنا المرفق والكعب داخلان تحت حكم الغسل في قوله تعالى إلى المرافق لأن كلمة إلى ههنا للإسقاط فإنه لولاها لاستوعبت الوظيفة جميع اليد

Шунга кўра, Аллоҳ та‘олонинг “Қўлларингизни тирсакларингизгача ва оёқларингизни ошиқларингизгача ювингиз” оятида тирсак ва ошиқлар ювиш ҳукми остига киради деб айтдик. Чунки, “ило” (гача) сўзи бу ерда ўзидан кейинги бўлакни соқит қилиш учундир. Чунки, агар у бўлмаганида, вазифа (ювиш) қўлнинг ҳаммасини ўз ичига олган бўлар эди.

ولهذا قلنا الركبة من العورة لأن كلمة إلى في قوله عليه السلام (عورة الرجل ما تحت السرة إلى الركبة) تفيد فائدة الإسقاط فتدخل الركبة في الحكم

Шунга кўра, пайғамбар а.с.нинг (Эркак кишининг оврати киндиги остидан тиззаси остигачадир) деган ҳадисларида тизза овраг саналади дедик. Чунки, “ило” сўзи соқит қилишни ифода қилади ва тизза ҳукм остига киради.

وقد تفيد كلمة إلى تأخير الحكم إلى الغاية

Гоҳида, “ило” калимаси ҳукмни ғояга қадар чўзилишини ифода қилади.

ولهذا قلنا إذا قال لامرأته أنت طالق إلى شهر ولا نية له لا يقع الطلاق في الحال عندنا خلافا لزفر

Шунинг учун ҳам, дедик: Бир киши хотинига ният қилмаган ҳолда “Сен бир ойгача талоқсан” деса, бизга кўра, дарҳол талоқ тушмайди. Аммо, имом Зуфарга кўра, бунинг хилофидир.

لأن ذكر الشهر يصلح لمد الحكم والإسقاط شرعا والطلاق يحتمل التأخير بالتعليق فيحمل عليه

Чунки, бизга кўра, бир ойни зикр этиш ҳукмни чўзилиши учун яроқли бўлади ва соқит қилиш ҳам шар‘ан мумкин нарса. Талоқ эса, та‘лиқ билан та‘хир бўлиши мумкин. Демак, уни шунга яъни та‘хирга ҳамл қилинади ва бир ойгача талоқ тушмайди.

المبحث التاسع: كلمة على للإلزام

Тўққизинчи баҳс:

“Ало” (зиммасига) калимаси бир ишни лозим этиш учун келади.

وأصله لإفادة معنى التفوق والتعليق

Аслида, у устунлик ва олийлик ма‘ноларини ифода этиш учун келади.

ولهذا لو قال لفلان علي ألف يحمل على الدين بخلاف ما لو قال عندني أو معي أو قبلي

Шунинг учун, бир киши “Фалончини мени зиммамда минг сўми бор” дейилганда, ушбу гапни қарзга йўйилади. Аммо, “Менда, мен билан ёки мени олдимда” сўзларини ишлатса, ундай эмас.

وعلى هذا قال في السير الكبير إذا قال رأس الحصن أمنوني على عشرة من أهل الحصن ففعلنا فالعشرة سواء وخيار التعيين له

Шунга кўра, “ас-Сияр ал-Кабир” китобида имом Муҳаммад р.х. дедилар: Бир кўрғон қамал қилиб турилган пайтда кўрғон раиси “Менга кўрғон ахлидан ўн кишига омонлик беринглар” деса ва биз шундай қилсак (омонлик берсак) ундан ташқари яна ўн киши омонда бўлиб, уларни танлаш ихтиёри унга берилади.

ولو قال آمنوني وعشرة أو فعشرة أو ثم عشرة ففعلنا فكذلك وخيار التعيين للأمن

Агар, “Менга ва ўн кишига ёки бас ўн кишига ёки сўнгра ўн кишига” деса ва шундай қилсак, ушбу суратда ҳам юқоридаги каби бўлиб, танлаш ихтиёри яна омонлик сўровчига берилади.

وقد تكون على بمعنى (الباء) مجازا حتى لو قال بعثك هذا على ألف تكون (على) بمعنى (الباء) لقيام دلالة المعوضة

Гоҳида “Ало” ҳарфи (Бе) ҳарфи ма‘носида ҳам келади. Масалан: Бир киши “Мен сенга буни мингга сотдим” деса, (‘Ало) (Бе) ма‘носидадир. Чунки, бу ерда эвазлашмоқлик шунга далолат қилмоқда.

وقد يكون (على) بمعنى (الشرط) قال الله تعالى يبايعنك على أن لا يشركن بالله شيئا (

Гоҳида эса, (‘Ало) шарт ма‘носида ҳам келади. Аллоҳ та‘оло деди: “Сизга мў‘мина аёллар Аллоҳга ҳеч нимани шерик қилмасликка бай‘ат бергани келсалар” оятидаги каби.⁸¹

ولهذا قال أبو حنيفة إذا قالت لزوجها طلقني ثلاثا على ألف فطلقها واحدة لا يجب المال لأن الكلمة ههنا تفيد معنى الشرط فيكون الثلاث شرطا للزوم المال

Шунинг учун, Абу Ҳанифа р.х. дедилар: Бир аёл эрига “Мени минг сўмга уч талоқ қилинг” деса, ва эри уни бир талоқ қилса, ҳеч нима тўлаш вожиб бўлмайди. Чунки, бу ерда (га) калимаси шарт ма‘носини ифода қилмоқда ва мол вожиб бўлиши учун уч талоқ айтилиши шартдир.

المبحث العاشر: كلمة (في) للظرف

Ўнинчи баҳс:

“Фи” (да, ичида) калимаси зарф-ичида эканлигини билдириш учундир.

وباعتبار هذا الأصل قال أصحابنا إذا قال غصبت ثوبا (في) منديل أو تمرا (في) قوصرة (وعاء) لزماء جميعا

Ушбу қоидага кўра, Асҳобларимиз дедилар: Бир киши “Дастромол ичидаги кийимни ғасб қилдим” ёки “Идишдаги хурмони олдим” деса, унга ҳар иккисини тўлаш вожиб бўлади.

ثم هذه الكلمة تستعمل في الزمان والمكان والفعل

Ушбу калима замон, макон ва фе‘лларда ишлатилади.

أما إذا استعملت في الزمان بأن يقول أنت طالق غدا فقال أبو يوسف ومحمد يستوي في ذلك حذفها أو إظهارها حتى لو قال أنت طالق في غد كان بمنزلة قوله أنت طالق غدا يقع الطلاق كما طلع الفجر في الصورتين جميعا

Агар, замонга ишлатилса масалан: “Сен эртага талоқсан” деса, Абу Юсуф ва Муҳаммадлар дедилар: Ушбу ҳолатда (замонга ишлатилганда) “Фи” ҳарфини тушириб қолдириш ҳам изҳор қилиш ҳам баробардир. Яъни, бир кишининг “Сен эртада талоқсан” дегани “Сен эртага талоқсан” дейиши билан бир хил бўлади. Ушбу ҳар иккала суратда ҳам эртаси тонг отиши ҳамон талоқ воқе‘ бўлади.

وذهب أبو حنيفة رح إلى أنها إذا حذف يقع الطلاق كما طلع الفجر

Абу Ҳанифа р.х. га кўра эса, “Фи” тушиб қолганда талоқ тонг кириши билан тушади.

⁸¹ Мумтахана: 12.

وإذا أظهرت كان المراد وقوع الطلاق في جزء من الغد على سبيل الإبهام فلولا وجود النية يقع الطلاق بأول الجزء لعدم المزاحم له

Агар “Фи” ҳарфини зоҳир қилинса, мубҳамлик йўли билан эртанги куннинг бир бўлагида талоқ тушиши кўзда тутилган бўлади. Ушбу суратда эрдан ният топилмаса, талоқ эртанги куннинг аввалги бўлагида воқе‘ бўлади. Чунки, унинг рақиби мавжуд эмас.

ولو نوى آخر النهار صحت نيته

Агар эр эртанги куннинг охирини ният қилган бўлса, ушбу нияти амалга ошади.

ومثال ذلك في قول الرجل إن صمت الشهر فأنت كذا فإنه يقع على صوم الشهر ولو قال إن صمت في الشهر فأنت كذا يقع ذلك على الإمساك ساعة في الشهر

Бу шунга ўхшайди: Бир киши “Агар бир ой рўза тутсанг сен фалонсан” деса, ушбу гапи бир ой рўза тутишга бўлади. Аммо, “Агар ой ичида рўза тутсанг, сен фалонсан” деса, бир ой ичида бир лаҳза рўза тутиши ҳам назарда тутилган бўлади.

وأما في المكان فمثل قوله أنت طالق في الدار أو في مكة يكون ذلك طلاقاً على الإطلاق في جميع الأماكن

“Фи” (да) ҳарфи маконга ишлатилса, масалан: “Сен ҳовлида ёки Макка шаҳрида талоқсан” деса, мутлақ барча маконларда талоқ ҳисобланади (яъни ўша заҳоти талоқ тушади).

وباعتبار معنى الظرفية قلنا إذا حلف على فعل وأضافه إلى زمان أو مكان فإن كان الفعل مما يتم بالفاعل يشترط كون الفاعل في ذلك الزمان أو المكان وإن كان الفعل يتعدى إلى محل يشترط كون المحل في ذلك الزمان والمكان لأن الفعل إنما يتحقق بأثره وأثره في المحل

“Фи” ҳарфида зарфият ма‘носи борлиги э‘тибори сабабидан шундай дедик: Бир киши бирор ишга қасам ичиб, уни замон ёки маконга боғласа, ушбу иш эгаси билан тамомига етадиган бўлса, ишни бажарувчи ўша замон ёки маконда ҳозир бўлиши шарт қилинади. Агар ушбу иш бирор жойга боғланса, ўша замон ва маконда ушбу жойни ҳам бор бўлиши шартдир. Чунки, ушбу иш ўз та‘сири билан рўёбга ошади. Унинг асари эса, жойда билинади.

قال محمد في الجامع الكبير إذا قال إن شتمتك في المسجد فكذا فثتمه وهو في المسجد والمشتوم خارج المسجد يحنث

Имом Муҳаммад р.х. “ал-Жоми‘ ал-Кабир” да шундай деди:

Бир киши “Агар мен сени масжидда сўксам, фалон бўлай” деб, уни масжидда туриб сўкса ва сўкилувчи эса, масжид ташқарисида бўлса, айтгани бўлади. (чунки, уни масжидда туриб сўкди).

ولو كان الشاتم خارج المسجد والمشتوم في المسجد لا يحنث

Агар сўкувчи масжид ташқарисида ва сўкиш эшитувчи эса, масжид ичида бўлса, айтгани бўлмайди.

ولو قال إن ضربتك أو شجبتك في المسجد فكذا يشترط كون المضروب والمشجوع في المسجد ولا يشترط كون الضارب والشاح فيه

Агар, “Мен сени масжидда урсам ёки бошинги ёрсам фалон бўлай” деса, урилувчи ёки боши ёрилувчи кишини масжидда бўлиши шарт бўлиб, урувчи ёки бошни ёрувчини унда бўлиши шарт эмас.

ولو قال إن قتلتك في يوم الخميس فكذا فجرحه قبل يوم الخميس ومات يوم الخميس يحنث

Агар, “Сени пайшанба куни ўлдирсам, фалон бўлай” деса ва уни пайшанба кунидан олдин жароҳатласа ҳамда мажруҳ пайшанба куни ўлса, айтгани бўлади.

ولو جرحه يوم الخميس ومات يوم الجمعة لا يحنث

Аммо, уни пайшанба куни жароҳатласа ва жума куни ўлса, айтгани бўлмайди.

ولو دخلت الكلمة في الفعل تفيد معنى الشرط

“Фи” ҳарфи фе‘лга кирса, шарт ма‘носини ифода қилади.

قال محمد رح إذا قال أنت طالق في دخولك الدار فهو بمعنى الشرط فلا يقع الطلاق قبل دخول الدار

Муҳаммад р.х. дедилар: Бир киши “Сен ҳовлига киришингда талоқсан” деса, (да) ҳарфи шарт ма‘носида бўлади ва ушбу хотин ҳовлига кирмай туриб унга талоқ тушмайди.

ولو قال أنت طالق في حيضتك إن كانت في الحيض وقع الطلاق في الحال وإلا يتعلق الطلاق بالحيض

Агар, “Сен ҳайзингда талоқсан” деса, хотини ҳайзда бўлса, талоқ дарҳол тушади. Акс ҳолда, талоқни тушиши ҳайз кўришига боғлиқ бўлади.

وفي الجامع لو قال أنت طالق في مجيء يوم لم تطلق حتى يطلع الفجر

“ал-Жоми” китобида айтилишича: “Сен кун келишида талоқсан” деса, тонг кирмай туриб талоқ тушмайди.

ولو قال في مضي يوم إن كان ذلك في الليل وقع الطلاق عند غروب الشمس من الغد لوجود الشرط وإن كان

في اليوم تطلق حين تجيء من الغد تلك الساعة

Агар, “Сен кунни кетишида талоқсан” деса, ушбу гапини кечаси айтган бўлса, талоқ эртаси куни куёш ботаётган пайтда тушади. Чунки, бу ерда шарт мавжуд.

Агар, ушбу гапни кундузи айтган бўлса, эртасига ушбу соат келган пайтда талоқ тушади.

وفي الزيادات لو قال أنت طالق في مشيئة الله تعالى أو في إرادة الله تعالى كان ذلك بمعنى الشرط حتى لا

تطلق

“аз-Зиёdot” китобида имом Муҳаммад р.х. дедилар: “Сен Аллоҳ та‘олонинг ҳоҳишида ёки Аллоҳ та‘олонинг иродасида талоқсан” деса, ушбу гап шарт ма‘носида бўлиб, талоқ тушмайди.

البحث الحادي عشر: حرف الباء للإصاق في وضع اللغة

Ўн биринчи баҳс:

“Бо” (билан) ҳарфи луғат қоидасида жипслаштириш учун келади.

ولهذا تصحب الأثمان

Шунинг учун ҳам у нархларда ишлатилади.

وتحقيق هذا أن المبيع أصل في البيع والثمن شرط فيه ولهذا المعنى هلاك المبيع يوجب ارتفاع البيع دون

هلاك الثمن

Бунинг ҳақиқати шуки – сотилган мол савдода асл нарса бўлиб, унинг пули эса, ундаги шартдир. Шу ма‘нога кўра, пулнинг эмас балки сотилган молнинг ҳалок бўлиши савдони тугагини вожиб қилади.

إذا ثبت هذا فنقول الأصل أن يكون التبع ملصقا بالأصل لا أن يكون الأصل ملصقا بالتبع

Шундай экан, айтамикки: Асл қоидага кўра, асл ўз тобе‘сига эмас балки тобе‘ ўз аслига жипсланган бўлиши лозим.

فإذا دخل حرف الباء في البذل في باب البيع دل ذلك على أنه تبع ملصق بالأصل فلا يكون مبيعا فيكون ثمننا
 Демак, агар “бо” ҳарфи садо бобида молнинг бадалига кирса, бу ушбу бадалнинг ўз асли бўлмиш молга тобе‘ эканига далолат қилади. Демак, бадал сотилаётган нарса бўлмайди балки унинг пули бўлади.

و على هذا قلنا إذا قال بعت منك هذا العبد بكر من الحنطة ووصفها يكون العبد مبيعا والكر ثمننا فيجوز الاستبدال قبل القبض

Шунга кўра, бир киши “Мен сендан ушбу қулни бир қур⁸² буғдой билан сотиб олдим” деса ва буғдойни сифатини баён қилса, ушбу қул сотилган ҳисобланиб, бир қур буғдой эса, уни пули ҳисобланади. Демак, ушбу суратда олди-берди қилиш ҳали пулни тўламай туриб ҳам жоиз бўлади.

ولو قال بعت منك كرا من الحنطة ووصفها بهذا العبد يكون العبد ثمننا والكر مبيعا ويكون العقد سلما لا يصح إلا مؤجلا

Агар, “Сендан бир қур буғдойни ушбу қул билан сотиб олдим” деб, буғдойни қандйлигини айтса, бир қур буғдой мол бўлиб, қул эса, уни пули саналади ва ушбу савдо “Бай‘ салам” бўлади, яъни бу савдо насия ҳолатидагина дуруст саналади.

وقال علماؤنا رح إذا قال لعبده إن أخبرتني بقدم فلان فأنت حر فذلك على الخبر الصادق ليكون الخبر ملصقا بالقدم

Олимларимиз р.х. дедилар: Бир киши қулига “Агар менга фалончини келгани билан хабар берсанг, сен озоддирсан” деса, унинг ушбу гапи фақат рост хабарга боғланади. Чунки, хабар унинг келишига боғланган бўлади.

فلو أخبر كاذبا لا يعتق

Агар, ушбу суратда ёлғон хабар берса, қули озод бўлмайди.

ولو قال إن أخبرتني أن فلانا قدم فأنت حر فذلك على مطلق الخبر فلو أخبره كاذبا عتق

Агар хожа “Менга фалончи келди деб хабар берсанг сен озодсан” деса, бу гап мутлақ хабарга бўлади. Яъни, ушбу суратда ёлғон хабар берса ҳам қули озод бўлади.

ولو قال لامرأته إن خرجت من الدار إلا بإذني فأنت كذا تحتاج إلى الإذن كل مرة إذ المستثنى خروج ملصق بالإذن

Агар бир киши ўз хотинига “Агар ҳовлидан чиқсанг магар мени изним билан сен фалонсан” деса, хотини ҳар бир чиқиши учун изн сўрашга мухтождир. Чунки, бу ерда истисно қилинган нарса изн сўрашга боғланган чиқишдир.

فلو خرجت في المرة الثانية بدون الإذن طلقت

Агар, хотини иккинчи мартасида бе изн чиқса, талоқ бўлади.

ولو قال إن خرجت من الدار إلا أن أذن لك فذلك على الإذن مرة حتى لو خرجت مرة أخرى بدون الإذن لا تطلق

Агар, “Ҳовлидан чиқсанг магар мен сенга изн берганимдан кейин фалонсан” деса, бу гап бир марта изн сўрашга бўлади. Яъни, хотини кейинги чиқишида бе изн чиқса, талоқ тушмайди.

وفي الزيادات إذا قال أنت طالق بمشيئة الله تعالى أو بإرادة الله تعالى أو بحكمه لم تطلق

⁸² Кур қумсимон моддалар учун ўлчов бирлиги.

“аз-Зиёdot” китобида зикр қилинишича: “Сен Аллоҳ та‘олонинг ҳоҳиши билан ёки унинг иродаси билан ё унинг ҳукми билан талоқсан” деса, талоқ тушмайди.

الفصل الرابع عشر في وجوه البيان

Ўн тўртинчи фасл Баён этиш йўллари

وجوه البيان على سبعة أنواع بيان تقرير وبيان تفسير وبيان تغيير وبيان ضرورة وبيان حال وبيان عطف وبيان تبديل

Бир сўзни баён қилиш йўллари етти хил бўлади. Улар тақрир (та‘кид), тафсир, тағйир (ўзгартириш), зарурат, ҳол, атф (боғлаш) ва табдил (алмаштириш) баёнлари.

المبحث الأول: بيان التقرير

Биринчи баҳс: Тақриқ-та‘кид баёни

أما الأول فهو أن يكون معنى اللفظ ظاهراً لكنه يحتمل غيره فبين المراد بما هو الظاهر فيتقرر حكم الظاهر ببيانه

Биринчи: Лафзнинг ма‘носи равшан бўлгани билан бошқа ма‘нога ҳам эҳтимоли бўлади ва ушбу лафздан англашилажак ма‘нони кейинги баён та‘кидлаб келади.

ومثاله إذا قال لفلان علي قفيز حنطة بقفيز البلد أو ألف من نقد البلد فإنه يكون بيان تقرير

Бунга мисол: Бир киши “Фалончидан мени шаҳар қопида бир қоп қарзим бор” ёки “Шаҳар пулида минг сўм қарзим бор” деса, унинг “Шаҳар қопида” ва “Шаҳар пулида” деган гаплари баёни тақрир бўлади.

لأن المطلق كان محمولاً على قفيز البلد ونقده مع احتمال إرادة الغير فإذا بين ذلك فقد قرره ببيانه

Чунки, унинг гапи мутлақ ҳолида ҳам шаҳар қопи ва пулига ҳам қилинар эди. Аммо, бу ерда бошқа шаҳарни ирода қилганлиги эҳтимоли ҳам йўқ эмасиди. У кейинги баёни билан ўз гапининг ма‘носини та‘кидлади.

وكذلك لو قال لفلان عندي ألف وديعة فإن كلمة عندي كانت بإطلاقها تفيد الأمانة مع احتمال إرادة الغير فإذا قال وديعة فقد قرر حكم الظاهر ببيانه

Ҳудди шундай, бир киши “Фалончини менда минг сўм омонат пули бор” деса, ушбу гапи ўз мутлақлигича ҳам омонат ма‘носини ифода қилади. Аммо, бошқа ма‘нони ҳам эҳтимоли мавжуд. Агар, “омонат” сўзини айтса, гапнинг асл ма‘носини та‘кидлаган бўлади.

المبحث الثاني: بيان التفسير

Иккинчи баҳс Тафсир баёни

وأما بيان التفسير فهو ما إذا كان اللفظ غير مكشوف المراد فكشفه ببيانه

Тафсир баёни – лафзнинг ма‘носи аниқ бўлмаган жумлани тафсирлаб келади.

مثاله إذا قال لفلان علي شيء ثم فسر الشيء بثوب أو قال علي عشرة دراهم ونيف ثم فسر النيف أو قال علي دراهم وفسرها بعشرة مثلا

Мисол учун: “Фалончидан мени бир нарса қарзим бор” деса, сўнг ушбу нарсани кийим билан тафсир қилса (кийим эканини айтса) ёки “Мени ўн ва яна бир неча дирҳам қарзим бор” деса ва бир нечани масалан ўн дирҳам билан тафсирласа, шуларни “Тафсир баёни” дейилади.

وحكم هذين النوعين من البيان أن يصح موصولا ومفصولا

Юқоридаги ҳар иккала баён турларининг ҳукмлари - уларнинг ўзларидан олдинги жумлага уланган ёки ажратилган ҳолларида келишлари жоиз бўлишидир.

المبحث الثالث: بيان التغيير

Учинчи баҳс Тағйир баёни

وأما بيان التغيير فهو أن يتغير ببيانه معنى كلامه ونظيره التعليق والاستثناء

Тағйир баёни – у туфайли гапнинг ма‘носи тағйир топган калом бўлиб, бунга та‘лиқ (шарт қўйиш) ва истисно (ажратиш) лар мисолдирлар.

وقد اختلف الفقهاء في الفصلين فقال أصحابنا المعلق بالشرط سبب عند وجود الشرط لا قبله

Фақиҳлар мазкур икки нарса (та‘лиқ ва истисно) да ихтилоф қилдилар. Асҳоблаоимиз (ханафий олимлар) шартга муаллақ қилинган иш ушбу шарт топилишидан олдин эмас, балки шарт топилган вақтда мазкур ишнинг амалга ошиши учун сабаб бўлади дедилар.

وقال الشافعي رح التعليق سبب في الحال إلا أن عدم الشرط مانع من حكمه

Имом Шофе‘ий р.х. дедик: Та‘лиқ (шарт қилиш) ўша вақтнинг ўзидаёқ сабаб бўлади бироқ шартнинг мавжуд эмаслиги ҳукми амалга ошишига моне‘лик қилади.

وفائدة الخلاف تظهر فيما إذا قال لأجنبية إن تزوجتك فأنت طالق أو قال لعبد الغير إن ملكتك فأنت حر يكون التعليق باطلا عنده

Мазкур ихтилофнинг самараси ушбу мисолда кўринади: Бир киши бегона аёлга “Агар сенга уйлансам, сен талоқсан” ёки бировни кулига “Агар сенга хожа бўлсам, сен озоддирсан” деса, Шофе‘ийга кўра, та‘лиқ (шарт) ботил ҳисобланади.

لأن حكم التعليق انعقاد صدر الكلام علة والطلاق والعناق ههنا لم ينعقد علة لعدم إضافته إلى المحل فبطل حكم التعليق فلا يصح التعليق

Чунки, та‘лиқнинг ҳукми – гапнинг боши иллат (сабаб) бўлгани ҳолда кейинги гап билан боғланмоғи эди. Талоқ ва қул озод қилишлар эса, бу мисолда ўз ўрнига изофа қилинмаётганлари учун иллат бўлиб боғлана олмайдилар. Демак, бу ерда та‘лиқнинг ҳукми ботил бўлиб, у дуруст бўлмайди.

وعندنا كان التعليق صحيحا حتى لو تزوجها يقع الطلاق

Бизда (ханафийларда) эса, мазкур ҳолатлардаги та‘лиқ (шарт қилиш) дуруст ҳисобланади. Яъни ушбу эркак ўша аёлга уйланса, талоқ тушади.

لأن كلامه إنما ينعقد علة عند وجود الشرط والملك ثابت عند وجود الشرط فيصح التعليق

Чунки, унинг каломи ушбу шарт топилган пайтда иллат бўлиб боғланади. Мулк (яъни унга эга бўлиш) ҳам мазкур шарт топилган вақтда собит бўлади. Демак, та'лиқ дуруст бўлади.

ولهذا المعنى قلنا شرط صحة التعليق للوقوع في صورة عدم الملك أن يكون مضافا إلى الملك أو إلى سبب الملك

Ушбу маъносабабидан шундай ҳукм қилдик: Мулк (эғалик) мавжуд бўлмаган суратда бир ишни амалга ошиши учун та'лиқни дуруст бўлиши шартни – мазкур шарт қилинган иш мулк (эга бўлиш) ёки мулкнинг бирор-бир сабабига изофа қилинган (боғланган) бўлмоғидир.

حتى لو قال لأجنبية إن دخلت الدار فأنت طالق ثم تزوجها ووجد الشرط لا يقع الطلاق

Масалан: Бир киши бегона аёлга “Агар ҳовлига кирсанг, сен талоқсан” деса сўнг ушбу аёлга уйланса ва шарт (ҳовлига кириш) топилса, талоқ тушмайди (чунки, шарт мулк ёки унинг сабабига боғланмаган эди).

وكذلك طول الحرة يمنع جواز نكاح الأمة عنده لأن الكتاب علق نكاح الأمة بعدم الطول

Шунингдек, Шофе'ийга кўра, озод аёлга уйланишга қодир бўлиш чўрига уйланишдан ман' этади. Чунки, китоб (қур'они карим) чўриларга уйланиш учун озод аёллар никоҳига қодир бўлмасликни шарт қилган.⁸³

فعند وجود الطول كان الشرط عدما وعدم الشرط مانع من الحكم فلا يجوز

Демак, озод аёллар никоҳига қодир бўлишлик мавжуд бўлса, шарт топилмаган ҳисобланади. Шартни мавжуд эмаслиги эса, ҳукмни амалга ошишидан ман' этади ва чўрининг никоҳи дуруст бўлмайди.

وكذلك قال الشافعي لا نفقة للمبتوتة إلا إذا كانت حاملا

Шунингдек, имом Шофе'ий боин талоқ қилинган аёл ҳомиладор бўлмаса эрига уни нафақа билан та'минлаш вожиб бўлмайди деди.

لأن الكتاب علق الإنفاق بالحمل لقوله تعالى وإن كن أولات حمل فأنفقوا عليهن حتى يضعن حملهن

Чунки, китоб уларга нафақа қилмоқликни ҳомиладор бўлишларига боғлади. Яъни, Аллоҳ та'оло “Агар улар (боин талоқ қилинган аёллар) ҳомиладор бўлсалар, уларга то ҳомидаларини туққунларига қадар нафақа қилингиз” деди.⁸⁴

فعند عدم الحمل كان الشرط عدما وعدم الشرط مانع من الحكم عنده

Шофе'ийга кўра, бу ерда ҳомиладорлик мавжуд бўлмаса, шарт топилмаган бўлади ва шартни топилмаслиги ҳукмдан ман' этади.

وعندنا لما لم يكن عدم الشرط مانعا من الحكم جاز أن لا يثبت الحكم بدليله فيجوز نكاح الأمة ويجب الإنفاق بالعمومات

Бизга кўра эса, шартни топилмаслиги ҳукмдан ман' этмас экан, ҳукм унинг далили билан собит бўлмаслиги керак. Демак, чўрига уйланишнинг жоизлиги ҳамда боин талоқ қилинган аёлларга нафақа қилишнинг вожиблиги умумий нас (матн) лар билан собит бўлади.

ومن توابع هذا النوع ترتب الحكم على الاسم الموصوف بصفة فإنه بمنزلة تعليق الحكم بذلك الوصف عنده

Ушбу турнинг тобе'ларига ҳукмни бир сифат билан сифатланган исмга кўра жорий бўлиши ҳам киради. Чунки, у Шофе'ийга кўра, ҳукмни мазкур сифатга боғлаш ҳисобланади.

⁸³ Нисо сураси 25 оятда “Ким сизлардан озод хотинларга уйланишга қодир бўлмаса, бас мў'мина чўриларга уйлансин” дейилган. Бу ерда ушбу оятга ишора қилинмоқда.

⁸⁴ Талоқ: 6.

وعلى هذا قال الشافعي رح لا يجوز نكاح الأمة الكتابية لأن النص رتب الحكم على أمة مؤمنة لقوله تعالى من فتياتكم المؤمنات فيتقيد بالمؤمنة فيمتنع الحكم عند عدم الوصف فلا يجوز نكاح الأمة الكتابية

Шунинг учун Шофе‘ий р.х. га кўра, китобий чўрини никоҳлаш дуруст эмас. Чунки қур‘он матни чўрига уйланиш ҳақидаги ҳукми мў‘мина чўрига жорий қилди. Аллоҳ та‘оло деди: “Агар бирортангиз озод аёлларга уйланишга қодир бўлмаса, у ҳолда мў‘мина чўриларингизга уйлانسин”⁸⁵. Демак, ҳукм фақат мў‘минага оид бўлади ва сифат (мў‘миналик) топилмаган пайтда бекор бўлади. Шунинг учун ҳам китобий чўрининг никоҳи Шофе‘ий мазҳабида дуруст эмасдир.

ومن صور بيان التغيير الاستثناء

Баёни тағйир кўринишларига “Истисно” (ажратиш) ҳам киради.

ذهب أصحابنا إلى أن الاستثناء تكلم بالباقي بعد الثنيا كأنه لم يتكلم إلا بما بقى

Асҳобларимиз “Истисно ажратилган қисмдан кейинги жумлани сўзлаш бўлиб, сўзловчи гўё фақат гапнинг қолган қисминигина гапирган бўлади” дедилар.

وعنده صدر الكلام يعقد علة لوجوب الكل إلا أن الاستثناء يمنعها من العمل بمنزلة عدم الشرط في باب

التعليق

Шофе‘ийда эса, гапнинг аввали унинг барча қисмини вожиб бўлиши учун сабаб бўлгани ҳолда тузилган бўлади, лекин гапдаги истисно уни амалдан тўхтатади. Бу эса, та‘лиқ (шарт қўйиш) бобида шартнинг топилмаганига ўхшайди.

ومثال هذا في قوله عليه السلام لا تتبعوا الطعام بالطعام إلا سواء بسواء فعند الشافعي رح صدر الكلام انعقد

علة لحرمة بيع

الطعام بالطعام على الإطلاق

Бунга мисол: Пайғамбар а.с.нинг “Таомни бошқа бир таомга алмашманглар, фақатгина ҳар иккаласи ҳам тенг бўлгани ҳолда” ҳадислари бўлиб, Шофе‘ийга р.х. кўра, ушбу гапнинг аввали ҳар-бир таомни мутлақо бир-бирига алмашиш ҳаром бўлиши учун сабаб бўлгани ҳолида тузилган. هذه الجملة صورة المساواة بالاستثناء فبقي الباقي تحت حكم الصدر ونتيجة هذا حرمة بيع الحفنة من الطعام بحفنتين منه

Бироқ, ушбу қисмдан истисно билан бўлган тенглик кўриниши ажраб чиқди. Демак, истиснодан қоланлари гапнинг аввалидаги ҳукм остида қолдилар. Бунинг натижаси бир ҳовуч таомни ўзининг жинсидан бўлган икки ҳовучга алмашиш ҳаром бўлишидир.

وعندنا بيع الحفنة لا يدخل تحت النص لأن المراد بالمنهي يتقيد بصورة بيع يتمكن العبد من إثبات التساوي

والتفاضل فيه كيلا يؤدي إلى نهى العاجز

Бизда эса, бир ҳовучни сотиш юқоридаги ҳадис остига кирмайди. Чунки, мазкур та‘қиқидан кўзланган мақсад бир киши савдода сотилаётган мол орасида тенглик ва ортиқликни амалга ошириши мумкин бўлган ҳолатгагина тегишлидир. Шунда бу нарса ожизни қайтаришга олиб келмайди.⁸⁶

فما لا يدخل تحت المعيار المسوى كان خارجا عن قضية الحديث

⁸⁵ Нисо: 25.

⁸⁶ Шари‘атда бир ишни амалга оширишдан ожиз бўлган кимсани ўша ишдан қайтариш ожизни қайтариш хисобланади ва бу жоиз эмас.

Демак, тенгланган ме‘ёр остига кирмагани мазкур ҳадис ҳукмидан ташқари ҳисобланади.

ومن صور بيان التغيير ما إذا قال لفلان علي ألف وديعة فقوله علي يفيد الوجوب وهو بقوله وديعة غيره إلى الحفظ

Баёни тағйир кўринишларига бир кишининг “Фалончининг менда минг сўми бор, омонат” деган гапи ҳам киради. Чунки, унинг “Менда” дегани зиммасига минг сўми вожиб бўлишини ифода қилади. Унинг “Омонат” дегани эса, ушбу вожибликни сақлашга нисбатан бўлишига ўзгартириб юборди.

وقوله اعطيتني أو أسلفتني ألفا فلم أقبضها من جملة بيان التغيير وكذا لو قال لفلان علي ألف زيوف

Бир кишини “Менга минг сўм бериб юбоиган экансан” ёки “минг сўм силм савдоси учун берган экансан, бироқ мен уларни олган эмасман” шунингдек “Фалончидан мени минг чақа қарзим бор” деганлари ҳам баёни тағйир жумласидан саналади.

وحكم بيان التغيير أنه يصح موصولا ولا يصح مفصولا

Баёни тағйирнинг ҳукми – у жумланинг аввалига уланган ҳолатдагина дуруст бўлиб, ажратилган ҳолдагиси тўғри бўлмайди.

ثم بعد هذا مسائل اختلف فيها العلماء أنها من جملة بيان التغيير فتصح بشرط الوصل أو من جملة بيان التبديل فلا تصح وسيأتي طرف منها في بيان التبديل

Сўнг бир қанча масалалар бўлиб, олимлар улар баёни тағйирдан ҳисобланиб, васл (уланиш) шarti билангина тўғри бўладими ёки баёни табдил жумласидан бўлиб, васл шarti билан ҳам тўғри бўлмайдиларми? Деган ихтилофга борганлар. Уларнинг бир қисми баёни табдилда келади.

المبحث الرابع: بيان الضرورة وبيان الحال

Тўртинчи баҳс Баёни зарурат ҳамда баёни ҳол

وأما بيان الضرورة فمثاله في قوله تعالى وورثه أبواه فألمه الثلث أوجب الشركة بين الأبوين ثم بين نصيب الأم فصار ذلك بيانا لنصيب الأب

Баёни заруратга мисол: Аллоҳ та‘олонинг “Ва унга (маййитга) ота-онаси меросхўр бўлсалар онаси молнинг учдан бирига ҳақли бўлади” ояти бўлиб, бу ерда Аллоҳ та‘оло ота-онанинг ҳар бири фарзанд қолдирган молга меросхўр бўлишда тенг шерик бўлишларини вожиб қилди. Сўнг онанинг насибасини баён қилди. Демак, бу отанинг улуши учун ҳам баён бўлди. (Яъни, бу ерда зарурат шуни тақозо қилди. Шунинг учун бунга “Баёни зарурат” дейилади).

وعلى هذا قلنا إذا بينا نصيب المضارب وسكتا عن نصيب رب المال صحت الشركة

Шунга кўра, икки киши шерик бўлиб иш қилишганда музориб (Иш қилувчи) нинг улушини белгиласалар, аммо пул эгасини насибасини белгиламаган бўлсалар ҳам ушбу шериклик дуруст бўлаверади.

وكذلك لو بينا نصيب رب المال وسكتا عن نصيب المضارب كان بيانا

Шунингдек, аксинча яъни сармоя эгасини улуши айтилиб, музорибнинг ҳаққи зикр қилинмаса ҳам бу “Баён” ҳисобланиб, ушбу шериклик саҳиҳдир.

وعلى هذا حكم المزارعة

Музора‘ (Дехқон ёки боғбон билан чиққан ҳосилга уни шерик қилиш шarti ила ишлаш) нинг ҳукми ҳам ҳудди шундайдир. (Яъни, ушбу ҳолда ҳам

деҳқонни улуши айтилиб, ер эгасининг ҳаққи зикр қилинмаса ёки бунинг акси бўлса ҳам ушбу шериклик зарурат юзасидан дуруст бўлади. Чунки, икки шерикдан бирининг улуши баён этилгач, иккинчисиники заруратан собит бўлаверади).

وكذلك لو أوصى لفلان و فلان بألف ثم بين نصيب احدهما كان ذلك بيانا لنصيب الآخر

Шу каби, бир киши “Фалон ва фалончига минг сўм берилсин” деса ва улардан биттасини улушини зикр этган бўлса, бу ўз-ўзидан иккинчисининг насибаси учун баён бўлади.

ولو طلق إحدى امرأتيه ثم وطئ إحداهما كان ذلك بيانا للطلاق في الأخرى بخلاف الوطاء في العتق المبهم عند أبي حنيفة

Бир киши “Икки хотинимдан бирини талоқ қилдим” деса сўнг улардан бирини ватий қилса, бу бошқасини талоқ бўлгани учун баён бўлади. Аммо Абу Ҳанифа р.х. га кўра, бир киши “Икки чўримдан бирини озод қилдим” деб озод қилганини мубҳам қилган бўлса ва улардан бирини кейин ватий қилса, бу нарса иккинчисини озод бўлганини баён қилиш ҳисобланмайди.

لأن حل الوطاء في الإماء يثبت بطريقين فلا يتعين جهة الملك باعتبار حل الوطاء

Чунки, чўриларни ватий қилишнинг ҳалоллиги икки йўл билан собит бўлади. (Бири никоҳ иккинчиси хожалик) Демак, бу ерда ватийни ҳалол бўлишини э‘тиборга олиб хожалик тарафи та‘йин бўлиб қолмайди.

المبحث الخامس: بيان الحال

Бешинчи баҳс Баёни ҳол

وأما بيان الحال فمثاله فيما إذا رأى صاحب الشرع أمرا معاينة فلم يمه عنه ذلك كان سكوته بمنزلة البيان أنه مشروع

Баёни ҳол – мисол учун Шари‘ат соҳиби (расулуллоҳ с.а.в.) бир ишни кўзлари билан кўриб, ушбу ишдан қайтармаган бўлсалар, у зотнинг сукутлари баён қилишга тенг ҳисобланади ва ушбу ишнинг шар‘ийлигини билдиради ҳамда бу ҳолатни “Баёни ҳол” дейилади.

والشفيح إذا علم بالبيع وسكت كان ذلك بمنزلة البيان بأنه راض بذلك

Шафи‘ (Кўшнисининг уйи сотилганда олишга биринчи ҳақли бўлган киши) кўни ҳовлини сотилганини билса ва индамаса, бу сукут унинг ушбу савдога рози бўлганини баён этишга тенг ҳисобланади.

والبكر إذا علمت بتزويج الولي وسكتت عن الرد كان ذلك بمنزلة البيان بالرضاء والإذن

Бокира қиз валийси томонидан эрга берилаётганини билса ва буни рад қилмаса, бу унинг рози бўлгани ва никоҳга изн берганини баён қилишига тенг бўлади.

والمولى إذا رأى عبده يبيع ويشترى في السوق فسكت كان ذلك بمنزلة الإذن فيصير مأذونا في التجارات

Бир хожа ўз қулини бозорда олди-сотди қилиб юрганини кўрса ва бунга сукут қилса, бу нарса у томонидан қулининг савдо-сотик қилишига ижозат бергани ҳукмида бўлади ва ушбу қул тижорат ишлари учун ма‘зун (рухсат этилган) ҳисобланади.

والمدعى عليه إذا نكل في مجلس القضاء يكون الامتناع بمنزلة الرضاء بلزوم المال بطريق الإقرار عندهما أو بطريق البذل عند أبي حنيفة رح

Бир одамдан қарздорликда да‘во қилинаётган шахс маҳкамада қарздор эмаслиги ҳақидаги қасам ичишдан бош тортса, бу молни тўлашга рози бўлганига тенг бўлади. Икки имом (Абу Юсуф ва Муҳаммад) ларга кўра унинг сукути қарздорлигига иқроор бўлишига тенг ҳисобланса, Абу Ҳанифа р.х. қошларида базл (қасам ўрнига индамасликни лозим кўриш) ҳисобланади.

فالحاصل أن السكوت في موضع الحاجة إلى البيان بمنزلة البيان وبهذا الطريق قلنا الإجماع ينعقد بنص البعض وسكوت الباقيين

Юқоридагилардан ҳосил бўлган маъношуки – Бир кимсанинг гапириши шарт бўлган ўринда индамай туриши унинг гапирганига тенг бўлади. Шу туфайли “Ижмо‘ ба‘зилар гапириб, қолганлар сукут қилишган ҳолда ҳам собит бўлаверади” деб айтдик.

المبحث السادس: بيان العطف

Олтинчи баҳс:Баёни атф

وأما بيان العطف فمثل أن تعطف مكيلا أو موزونا على جملة مجملة يكون ذلك بيانا للجملة المجملة

Ноаниқ жумлага ўлчанувчи ёки тарози билан тортилувчи нарсани боғлаб гапирсангиз, ушбу гапингиз ноаниқ жумлани аниқ баён қилиш бўлади.

مثاله إذا قال لفلان علي مائة و درهم أو مائة و قفيز حنطة كان العطف بمنزلة البيان أن الكل من ذلك الجنس

Мисол учун: Бир киши “Фалончидан мени юз ва бир дирҳам қарзим бор” ёки “Юз ва бир қоп буғдой қарздорман” деса, унинг ушбу ўлчанувчи нарсаларни ўз гапига боғлаб гапириши қарзининг жам‘и ушбу жинсдан эканлигини баён қилиши бўлади.

وكذا لو قال مائة وثلاثة أثواب أو مائة وثلاثة دراهم أو مائة وثلاثة أعبد فإنه بيان أن المائة من ذلك الجنس بمنزلة قوله أحد وعشرون درهما

Шунингдек, “Юз ва учта кийим” ёки “Юз ва уч дирҳам” ёки “Юз ва учта қул” деса ҳам юзни ушбу жинсданлигини баён қилгани бўлади. Бу унинг ҳудди “Йигирма бир дирҳам” деганига ўхшайди.

بخلاف قوله مائة وثوب أو مائة وشاة حيث لا يكون ذلك بيانا للمائة

Аммо унинг “Юз ва бир кийим” ёки “Юз ва бир қўй” демоғи бунга кирмайди. Яъни, бу юзнинг баёни бўлмайди.

واختص ذلك في عطف الواحد بما يصلح ديناً في الذمة كالمكيل والموزون

Ушбу ҳукм бир дона нарсани боғлашда ўлчанувчи ва тортилувчи нарсалар каби зиммага қарз бўлишга яроқли бўлган нарсаларгагина хосдир.

وقال أبو يوسف رح يكون بيانا في مائة وشاة ومائة وثوب على هذا الأصل

Бироқ, Абу Юсуф р.х. мазкур ҳолатларни ҳам (Юз ва бир қўй ёки юз ва бир кийим) юқоридаги қоидага кўра баён қилиш ҳисобланади дедилар.

المبحث السابع: بيان التبديل

Еттинчи баҳс Баёни табдил

وأما بيان التبديل وهو النسخ فيجوز ذلك من صاحب الشرع ولا يجوز ذلك من العباد

У (Баёни табдил) насх (Бекор қилиш) бўлиб, фақатгина шари‘ат соҳибидангина жоиз бўлади ва қолган бандалардан содир бўлиши мумкин эмас.

وعلى هذا بطل استثناء الكل عن الكل لأنه نسخ الحكم

Шунга кўра, бир бутун нарсани зикр қилиб, сўнгидан ушбу нарсани барча бўлагини ундан ажратиш мумкин эмас. Чунки, бу насх (Бекор қилишдир).

ولا يجوز الرجوع عن الإقرار والطلاق والعتاق لأنه نسخ وليس للعبد ذلك

Бир киши ўзининг иқрори ва талоқи ҳамда қулини озод қилишидан қайтмоғи жоиз эмас. Чунки, бу ҳам насх бўлиб, бу нарса банда учун жоиз эмас.

ولو قال لفلان علي ألف قرض أو ثمن المبيع وقال وهي زيوف كان ذلك بيان التغيير عندهما فيصح

موصولا وهو بيان التبدل عند أبي حنيفة رح فلا يصح وان وصل

Бир кимса “Фалончидан мени минг сўм қарзим бор” ёки “Олган нарсамни минг сўм пулини беришим керак” деса ва сўнгидан “Улар чақалар эди” деса, унинг кейинги гапи икки имом қошларида “Баёни тағйир” ҳисобланиб, уларни аввалги гапига улаган ҳолида айтса, ҳисобга олинади. Абу Ҳанифага кўра эса, ушбу гап “Баёни табдил” бўлади ва уланган ҳолда ҳам дуруст бўлмайди.

ولو قال لفلان علي ألف من ثمن جارية باعنيها ولم أقبضها والجارية لا أثر لها كان ذلك بيان التبدل عند أبي

حنيفة رح لأن الإقرار بلزوم الثمن إقرار بالقبض عند هلاك المبيع إذ لو هلك قبل القبض يفسخ البيع فلا يبقى الثمن لازما

Бир киши “Фалончидан менга сотган жорияси эвазига минг сўм қарзим бор. Аммо мен ҳали жорияни қўлимга олганим йўқ” деса ва ушбу жориянинг изи йўқолган бўлса, ушбу гап Абу Ҳанифа р.х. га кўра “Баёни табдил” ҳисобланади. Чунки, сотилган мол ҳалок бўлган пайтда унинг қарздорлигини тан олиши ушбу жорияни қўлга киритганини тан олиши бўлади. Чунки, жория уни қўлига тушмай туриб ҳалок бўлганида, савдо бузилган ва натижада унинг зиммасига ҳеч қандай пул тўлаш вожиб бўлмаган бўлар эди.

الباب الثاني

في سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم

و تشتمل علي الفصول الآتية

1- أقسام خبر الرسول صلى الله عليه وسلم: المتواتر-المشهور-الآحاد.

2- أقسام الرواية: الراوي الفقيه-الراوي غير الفقيه.

3- شروط العمل بأخبار الآحاد.

4- مواضع الاحتجاج بأخبار الآحاد

II-Боб

Росулуллоҳ с.а.в. нинг суннатлари ҳақида бўлиб, у қуйидаги фаслларга бўлинади:

1-ҳадисларнинг тақсимланиши: мутавотир-машҳур-оҳод.

2-ровийларнинг турлари: фақиҳ ровий-фақиҳ бўлмаган ровий.

3-Оҳод (бир киши томонидан ривоят қилинган) ҳадисларга амал қилиш шартлари.

4-Оҳод ҳадислар билан ҳужжат қилиш ўринлари.

فصل في أقسام الخبر

Хабар (ҳадис) турлари ҳақидаги фасл

خير رسول الله صلى الله عليه و سلم بمنزلة الكتاب في حق لزوم العلم والعمل به

Расулуллоҳ с.а.в. нинг хабар (ҳадис) лари уни билиш ва унга амал қилишни лозим бўлишида Аллоҳнинг китобига тенгдир.

فإن من أطاعه فقد أطاع الله فما مر ذكره من بحث الخاص والعام والمشارك والمجمل في الكتاب فهو كذلك في حق السنة

Чунки, ким расулуллоҳ с.а.в. га итоат этса демак Аллоҳга итоат қилибди. Юқорида зикр этилган Китоб (Қур’он) даги Хос, Ом, Муштарак ва Мужмал каби баҳслар суннатда ҳам худди шундай бўлиб,

إلا إن الشبهة في باب الخبر في ثبوته من رسول الله صلى الله عليه و سلم واتصاله به ولهذا المعنى صار الخبر على ثلاثة أقسام

Фақатгина ҳадис бобида хабарнинг пайғамбар с.а.в. томонларидан содир бўлгани ҳамда ушбу ма’лумотни у зотга қандай уланиши ҳақида шубҳа мавжуддир.

Шунинг учун хабар (ҳадис) уч қисмга бўлинади.

1 - قسم صح من رسول الله صلى الله عليه و سلم وثبت منه بلا شبهة وهو المتواتر

1- расулуллоҳ с.а.в. дан саҳиҳ равишда ҳеч қандай шак-шубҳасиз содир бўлган ҳадис бўлиб, уни “Мутавотир” (Кетма-кет равишда пайғамбар а.с. га уланувчи ҳадис) дейилади.

2 - وقسم فيه ضرب الشبهة وهو المشهور

2- Унда бир оз шубҳа мавжуд бўлган ҳадис бўлиб, уни “Машхур” дейилади.

3 - وقسم فيه احتمال وشبهة وهو الأحاد

3- Унда шубҳа билан бирга ҳадис бўлмаслиги эҳтимоли ҳам мавжуд бўлган ҳадис. Уни “Оҳод” (бир киши томонидан ривоят қилинган ҳадислар) дейилади.

المبحث الأول: المتواتر

Биринчи баҳс: Мутавотир

فالمتواتر ما نقله جماعة عن جماعة لا يتصور توافقه على الكذب لكثرتهم واتصل بك هكذا أمثاله نقل القرآن وأعداد الركعات ومقادير الزكاة

Мутавотир – шундай бир ҳадиски, уни сонлари кўплиги сабабли ёлғонга келишиб олишлари мумкин бўлмаган бир жамоа худди ўзи каби кўп сонли гуруҳдан ривоят қилишган бўлади ва сизга ҳам ушбу тарзда етиб келади. Бунга қур’они карим, намознинг рақ’атлари ва закот миқдори каби ишлар мисол бўладилар.

المبحث الثاني: المشهور

Иккинчи баҳс: Машхур

والمشهور ما كان أوله كالأحاد ثم اشتهر في العصر الثاني والثالث وتلقته الأمة بالقبول فصار كالمتواتر حتى اتصل بك وذلك مثل حديث المسح على الخف والرجم في باب الزنا

Машхур – аввалда “Оҳод” ҳадислар каби ривоят қилинган бўлиб, кейинчалик иккинчи ва учинчи асрларда (ҳижрий) машхур бўлиб кетган ва ислом уммати уни тўғри деб қабул қилган натижада “Мутавотир” га ўхшаб қолган ва шу

тарзда сизгача етиб келган ҳадисдир. Бунга маҳсига маш тортиш ва зино бобидаги тошбўрон қилиш каби ҳадислар киради.

ثم المتواتر يوجب العلم القطعي ويكون رده كفرا

Мутавотир қат‘ий илмни⁸⁷ вожиб қилади ва уни инкор этиш куфр (диндан чиқиш) саналади.

والمشهور يوجب علم الطمأنينة ويكون رده بدعة

Машҳур тумўний (қалбни хотиржам қилиш даражасидаги) илмни вожиб қилади ва уни инкор этиш бид‘ат саналади.

ولا خلاف بين العلماء في لزوم العمل بهما وإنما الكلام في الأحاد

Аммо олимлар ўрталарида мутавотир ва машҳурнинг ҳар иккиси билан ҳам амал қилишнинг вожиблиги тўғрисида ҳеч қандай ихтилоф йўқ бўлиб, асосий келишмовчилик оҳод ҳадислар борасидадир.

المبحث الثالث: الأحاد

Учинчи баҳс: Оҳод

فنقول خبر الواحد هو ما نقله واحد عن واحد أو واحد عن جماعة أو جماعة عن واحد ولا عبرة للعدد إذا لم تبلغ حد المشهور

Шунга кўра айтамыз: Оҳод ҳадис – бир киши ўзи каби битта кимсадан ёки бир киши кўпчиликдан ёки аксинча кўпчилик бир кишидан ривоят қилган ҳадис бўлиб, ровийлар адади машҳурлик даражасига етмагач, уларни нечта бўлишининг э‘тибори йўқдир.

وهو يوجب العمل به في الأحكام الشرعية بشرط إسلام الراوي و عدالته و ضبطه و عقله و اتصل بك ذلك من رسول الله صلى الله عليه و سلم بهذا الشرط

У яъни бир киши томонидан ривоят қилинган ҳадис ровийси мусулмон, одил, зобит (ҳадисни ёдлаб олувчи), ва оқил (ақлли) бўлган ҳолда расулуллоҳ с.а.в. дан сизгача етиб келган бўлса шар‘ий ҳукмлардагина амал қилишликни вожиб қилади.

الفصل الثاني: أقسام الرواة

Иккинчи фасл: Ровий турлари

المبحث الأول: الراوي الفقيه

Биринчи баҳс: фақиҳ ровий

ثم الراوي في الأصل قسمان

1 - معروف بالعلم والاجتهاد كالخلفاء الأربعة وعبد الله بن مسعود وعبد الله بن عباس وعبد الله بن عمر وزيد بن ثابت ومعاذ بن جبل وأمّثالهم رضي الله عنهم

Ровий аслида икки хил бўлади

1- илм ва ижтиҳод билан танилган. Маслан: тўрт одил халифалар (Абу Бакр, Умар, Усмон ва Али р.з.), Абдуллоҳ ибн Мас‘уд, Абдуллоҳ ибн Аббос,

⁸⁷ Қат‘ий илм унга иймон келтириш қат‘ийан лозим бўлади дегани.

Абдуллоҳ ибн Умар, Зайд ибн Собит ва Му‘оз ибн Жабал ҳамда шулар каби саҳобалар Аллоҳ уларнинг барчаларидан рози бўлган бўлсин!

فإذ صحت عندك روايتهم عن رسول الله صلى الله عليه و سلم يكون العمل بروايتهم أولى من العمل بالقياس

Агар сизга уларнинг расулуллоҳ с.а.в.дан қилаётган ривоятлари тўғри бўлиб чиқса ушбу ҳадисга амал қилиш қиёс билан амал қилишдан авло бўлади.

ولهذا روى محمد رح حديث الأعرابي الذي كان في عينه سوء في مسألة القهقهة وترك القياس

Шунинг учун ҳам имом Муҳаммад р.х. қаҳқаҳа (овоз чиқариб кулиш) масаласида кўзида касаллиги бўлган бир А‘робий ҳадисини⁸⁸ ривоят қилди ва қиёсни тарк этди.

وروى حديث تأخير النساء في مسألة المحاذاة وترك القياس

Ва эркаклар билан аёллар бир сафда туриши ҳақидаги масалада аёлларни орқада турғизиш лозимлиги ҳақидаги ҳадисни келтириб қиёсни тарк этди.⁸⁹

وروى عن عائشة حديث القياء وترك القياس به

Яна Оиша р.з.дан қайт қилиш ҳақидаги ҳадисни келтирди ва шу сабаб бу ерда ҳам қиёсни ҳам тарк этди.⁹⁰

وروى عن ابن مسعود حديث السهو بعد السلام وترك القياس

Яна ибн Мас‘уд р.з.дан саждаи саҳв қилиш ҳадисини ривоят қилди ва қиёсни тарк этди.⁹¹

المبحث الثاني: الراوي غير الفقيه

Иккинчи баҳс: фақиҳ бўлмаган ровий

والقسم الثاني من الرواة هم المعروفون بالحفظ والعدالة دون الاجتهاد والفتوى كأبي هريرة وأنس بن مالك

Иккинчи қисм ровийлар: улар ҳифз ва адолат сифатлари билан танилган бўладилар аммо уларда ижтиҳод ва фатво бериш сифатлари бўлмайди. Масалан: Абу Ҳурайра ва Анас ибн Молик р.з. кабилар.

فإذا صحت رواية مثلهما عندك فإن وافق الخبر القياس فلا خفاء في لزوم العمل به

Сизга ушбу сифатдаги саҳобаларнинг ҳадислари саҳиҳлиги аниқ бўлса ва ушбу ҳадис қиёсга мувофиқ келса уларга амал қилиш шубҳасиз вожиб бўлади.

وإن خالفه كان العمل بالقياس أولى مثاله ما روى أبو هريرة الوضوء مما مسته النار فقال له ابن عباس رأيت لو توضأت بماء سخين أكنت تتوضأ منه فسكت وإنما رده بالقياس إذ لو كان عنده خير لرواه

Аммо ушбу ҳадис қиёсга хилоф келса ҳадисга эмас балки қиёсга амал қилиш авло бўлади. Мисол учун: Абу Ҳурайра р.з. ривоят қилдики ҳар бир ўт тегган нарсани исте‘мол қилинганда таҳорат қилиш лозим бўлади яъни таҳорат кетади шунда ибн Аббос р.з. унга агар қайноқ сувда таҳорат қилсанг ҳам янгидан яна таҳорат олармидинг? Деб сўрадилар. Шунда Абу Ҳурайра жим қолдилар. Ибн

⁸⁸ Ҳадис: бир намозда саҳобалар кулишганда расулуллоҳ (с.а.в.) ким сизлардан овоз чиқариб кулган бўлса намозини ҳам таҳоратини ҳам қайта адо этсин дедилар. Дорукутний таҳриж қилган: 1/167.

⁸⁹ Ҳадис: Аёлларни орқангизга ўтказинг чунки Аллоҳ кур’онда аёлларни эркаклардан кейин зикр қилган.

⁹⁰ Ҳадис: Ким намоз ичида қайт қилган ёки бурни қонаган бўлса бориб таҳорат олсин ва модомики гапирмаган бўлса намозини давом эттирсин.

⁹¹ Ҳадис: ибн Мас‘уд (р.з.) дан ривоят қилинадики, бир куни расулуллоҳ (с.а.в.) уларга пешин намозини ўқиб бердилар ва намоз рақ‘атларини зиёда ё кам қилиб юбордилар. Шунда бир киши эй расул намоз рақ‘атлари камайтирилдими ёки унутдингизми? Деб сўради. Пайғамбар эса нима гап? Деб сўрадилар. Улар сиз фалон рақ‘ат ўқидингиз дейишди. Ибн Мас‘уд айтадилар: шундан сўнг пайғамбар (а.с.) икки марта сажда қилдилар сўнгра дедилар: Бу икки сажда намозини қанча ўқиганини билмай қолган сўнг гумонини кўпи билан амал қилган киши учундир.

Аббос у кишини ҳадисини қиёс билан рад этишига сабаб бу ҳадисни рад этувчи ҳадис мавжуд эмаслиги эди. Чунки ҳадис бўлганда албатта ибн Аббос ушбу ҳадис билан рад қилардилар.

وعلى هذا ترك أصحابنا رواية أبي هريرة في مسألة المصراة بالقياس

Шунинг учун ҳам Асҳобларимиз р.х. Абу Ҳурайра р.з. нинг мусаррот⁹² ҳадисини тарк этдилар ва қиёсга амал қилдилар.

الفصل الثالث: شروط العمل بخبر الواحد

Учинчи фасл: бир киши ривоят қилган ҳадисга амал қилиш шартлари

وباعتبار اختلاف أحوال الرواة قلنا شرط العمل بخبر الواحد أن لا يكون مخالفا للكتاب والسنة المشهورة وأن لا يكون مخالفا للظاهر

Ровийларнинг аҳволлари турлича бўлганини ҳисобга олиб бир киши ривоят қилган ҳадисга амал қилишнинг шарти мазкур ҳадис китоб ва машҳур суннатга ҳамда шу билан бирга воқе‘ликга ҳам зид бўлмасин деб айтдик.

قال عليه السلام (تكثر لكم الأحاديث بعدي فإذا روي لكم عني حديث فاعرضوه على كتاب الله فما وافق فاقبلوه وما خالف فردوه)

Пайғамбар а.с. "Мендан кейин сизларга мени ҳадисларим жуда кўп ривоят қилинади. Агар сизларга мендан бирор ҳадис ривоят қилинса уни Аллоҳнинг китобига солиштиринглар, унга мувофиқ келса қабул қилинган ва унга зид келса ушбу ҳадисни рад этинглар" дедилар.

وتحقيق ذلك فيما روي عن علي بن أبي طالب أنه قال كانت الرواة على ثلاثة أقسام

Бунинг ма‘носи Али ибн Толиб р.з. дан ривоят қилинишича: ровийлар уч қисм бўлганлар

1 - مؤمن مخلص صحب رسول الله صلى الله عليه وسلم وعرف معنى كلامه

1- мўмин ва мухлис бўлиб расулуллоҳ с.а.в. га саҳоба бўлган ва у зот айтган гаплар ма‘ноларини яхши билган

2 - وأعرابي جاء من قبيلة فسمع بعض ما سمع ولم يعرف حقيقة كلام رسول الله صلى الله عليه وسلم فرجع إلى قبيلته فروى بغير لفظ رسول الله صلى الله عليه وسلم فتغير المعنى وهو يظن أن المعنى لا يتفاوت

2- бирор қабиладан келиб қолган А‘робий бўлиб эшитган ҳадисини чала эшитган ва пайғамбар а.с. нинг айтган гапларини ҳақиқатига тушунмаган сўнг ўз қабиласига қайтиб кетган ва расулуллоҳ с.а.в. айтган ҳадисни бошқа бир лафзлар билан ривоят қилган. Шу билан ушбу ҳадис ма‘носи ўзгарган. Ҳол буки у маънобузилмайди деб ўйлаган

3 - ومنافق لم يعرف نفاقه فروى ما لم يسمع وافترى فسمع منه أناس فظنوه مؤمنا مخلصا فرووا ذلك واشتهر بين الناس

3- нифоқи но ма‘лум бўлган мунофиқ бўлиб у эшитмаган нарсасини ривоят қилган ва ўзи ёлғондан тўкиган. Ундан эшитган одамлар эса уни ҳақиқий мўмину мухлис деб ўйлашган ва унинг ҳадисини ривоят қилаверишган. Шундан сўнг шу каби ҳадислар ҳам одамлар орасида машҳур бўлиб кетган.

فلهذا المعنى وجب عرض الخبر على الكتاب والسنة المشهورة

⁹² Мусаррот деб қўй молларни сотишдан олдин атайин соғмай елинини катта қилган холда бозорга олиб чиқилади анашундай ҳайвонни мусаррот дейилади. Абу Ҳурайра ривоят қилган ҳадис: туя ва қўйларни мусаррот холда сотманглар. Ким уларни ушбу холда сотиб олса ва алданганини билса у уч кун ичида уни соғиб кўради уч кун ўтгач хоҳласа олиб қолсин ва хоҳламаса уни сотувчисига бир со‘ хурмо қокиси билан қайтариб берсин.

Шунинг учун ҳам ҳадисни китоб ва машҳур суннатга солиштириш вожиб бўлди.

ونظير العرض على الكتاب في حديث مس الذكر فيما يروى عنه من مس ذكره فليتوضأ)

Бунга мисол: пайғамбар а.с. дан ривоят қилинадики: Ким закарини ушласа бас таҳорат қилсин.

فعرضناه على الكتاب فخرج مخالفا ل قوله تعالى فيه رجال يحبون أن يتطهروا فإنهم كانوا يستنجون بالأحجار ثم يغسلون بالماء

Ушбу ҳадисни китобга солиштириб кўрсак Аллоҳ та‘олонинг "У ерда покланишни яхши кўрадиган кишилар бордирлар" оятига⁹³ муҳолиф бўлиб чиқди. Чунки мазкур оятда мадҳ этилган саҳобалар аввал тошлар билан истинжо қилишиб сўнгра закарларини сув билан ювар эдилар.

ولو كان مس الذكر حدثا لكان هذا تنجيسا لا تطهيرا على الإطلاق

Агар закарни ушлаш ҳадас (таҳоратни синдирувчи) бўлганида закарни сув билан ювиш поклианиш эмас балки унинг мутлақ зидди бўлар эди.

وكذلك قوله عليه السلام أيما امرأة نكحت نفسها بغير إذن وليها فنكاحها باطل باطل باطل خرج مخالفا ل قوله تعالى فلا تعضلوهن أن ينكحن أزواجهن

Шу каби пайғамбар а.с. нинг "қайси бир хотин валийсидан бе изн эрга тегса унинг никоҳи ботилдир, ботилдир, ботилдир" ҳадиси ҳам Аллоҳ та‘олонинг "аёлларни эрга тегишдан ман‘етмангиз"⁹⁴ оятига муҳолифдир.

فإن الكتاب يوجب تحقيق النكاح منهن

Чунки китоб улардан никоҳ собит бўлиши дурустлигини лозим этмоқда.

ومثال العرض على الخبر المشهور رواية القضاء بشاهد ويمين فإنه خرج مخالفا ل قوله عليه السلام (البينة على من ادعى واليمين على من أنكر)

Машҳур ҳадисга солиштиришга мисол: битта гувоҳ ҳамда қасам билан ҳукм чиқариш жоиз деган ҳадис бўлиб у пайғамбар а.с. нинг "Да‘во қилувчига ҳужжат келтириш ва инкор қилувчига эса қасам лозим бўлади" ҳадисларига зиддир.

وباعتبار هذا المعنى قلنا خبر الواحد إذا خرج مخالفا للظاهر لا يعمل به

Шу маъно э‘тибори билан бир кишининг ҳадиси воқе‘ликга зид келса ҳам унга амал қилинмайди дедик.

ومن صور مخالفة الظاهر عدم اشتهار الخبر فيما يعم به البلوى في الصدر الأول والثاني لأنهم لا يهتمون بالتقصير في متابعة السنة

Ҳадисни воқе‘ликга зид келган кўринишларида бири мазкур ҳадиснинг ҳижрий биринчи ва иккинчи асрларда машҳур бўлмаганидир. Чунки ушбу даврдагилар суннатга эргашишда қусурга йўл қўйганликда гумон қилинмайдилар.

فإذا لم يشتهر الخبر مع شدة الحاجة وعموم البلوى كان ذلك علامة عدم صحته

Демак ҳадисларга бўлган эҳтиёжнинг қаттиқлиги ҳамда ўша даврлардаги барча кишилар учун ҳадис илми билан шуғулланиш умумий бўлган бир пайтда ушбу хабар (ҳадис) нинг машҳур бўлмаганлиги унинг саҳиҳ эмаслиги аломатидир.

ومثاله في الحكميات إذا أخبر واحد أن امرأته حرمت عليه بالرضاع الطارىء جاز أن يعتمد على خبره ويتزوج اختها

⁹³ Тавба; 108.

⁹⁴ Бақара: 232.

Бунга ҳукмий ишлардаги мисол: бир киши хотинини унга разў (гўдаклик чоғида эмикдош бўлганлиги) сабабли ҳаром бўлганини айтса унинг ушбу сўзига суянилади ва у хотинининг синглисига уйланаверади.

ولو أخبر ان العقد كان باطلا بحكم الرضاع لا يقبل خبره

Аммо у никоҳ разў туфайли ботил бўлганини айтса унинг мазкур гапи қабул қилинмайди.

كذلك إذا أخبرت المرأة بموت زوجها أو طلاقه إياها وهو غائب جاز أن تعتمد على خبره وتتزوج بغيره

Худди шу каби бир аёл эрини ўлганлиги ёки уни ғойиб бўлган ҳолида талоқ қилганлиги хабарини айтса ушбу аёлнинг мазкур хабарига суянилаверади ва у бошқа эрга тегиши мумкин.

ولو اشتبهت عليه القبلة فأخبره واحد عنها وجب العمل به

Бир кишига қиблани топиш қийин бўлса ва унга бир киши қибла бу тарафда деса ушбу гапга амал қилиши вожиб бўлади.

ولو وجد ماء لا يعلم حاله فأخبره واحد عن النجاسة لا يتوضأ به بل يتيمم

Агар поклиги нома‘лум бўлган сув топса ва бир киши унга бу сув нажосатдир деса ушбу сувда таҳорат қилмайди балки таяммум қилади.

الفصل الرابع: مواضع الاحتجاج بخبر الواحد

Тўртинчи фасл: бир киши ривоят қилган ҳадис билан ҳужжат келтириш ўринлари

خير الواحد حجة في أربعة مواضع

Бир кишининг хабари тўрт ўринда ҳужжатдир.

خالص حق الله تعالى ما ليس بعقوبة

1-Аллоҳ та‘олонинг жазога оид бўлмаган ҳаққида

وخالص حق العبد ما فيه إلام محض

2-Банданинг бировга бир ҳақни очик лозим қиладиган ҳаққи

وخالص حقه ما ليس فيه إلام

3-Банданинг бировга бирор нарсани очик лозим қилмайдиган ҳаққи

وخالص حقه ما فيه إلام من وجه

4-Банданинг бировга бир тарафлама бирор нарсани лозим қиладиган ҳаққи

أما الأول فيقبل فيه خبر الواحد فإن رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل شهادة الأعرابي في هلال رمضان

Биринчи бандда бир киши ривоят қилган ҳадисни ҳеч қандай шартсиз қабул қилинаверади. Чунки расулуллоҳ с.а.в. рамазон ойини кўришда бир а‘робийнинг гувоҳлигини қабул қилдилар.⁹⁵

أما الثاني فيشترط فيه العدد والعدالة ونظيره المنازعات

Иккинчи бандда эса адад яъни гувоҳлар энг ками икки эркак ёки бир эркак ва икки аёл бўлиши ҳамда уларнинг одил бўлишлари шарт қилинади. Бунга низўга оид бўлган масалалар киради.

وأما الثالث فيقبل فيه خبر الواحد عدلا كان أو فاسقا ونظيره المعاملات

⁹⁵ Яъни унинг адолатини эмас балки исломини суриштирдилар ва унга "Аллоҳ бир ва Муҳаммад унинг расули деб гувоҳлик берасанми?" дедилар. Шунда у ҳа деди. Кейин пайғамбар (а.с.) Билолга одамларга рўза тутишни бошлашларини билдирувчи азонни айтишга буюрдилар.

Учинчи бандда эса бир кишининг хабари унинг қандай бўлишидан қат'ий назар яъни у ҳоҳ одил бўлсин, ҳоҳ фосиқ бўлсин қабул қилинаверади. Бунга муомала масалалари киради.

وأما الرابع فيشترط فيه إما العدد أو العدالة عند أبي حنيفة رحمه الله ونظيره العزل والحجر

Аммо тўртинчи бандда Абу ханифа р.х.га кўра адад ёки адолатдан бири шарт қилинади. Бунга мисол: азл (вакилни вакилликдан чиқариш) ва ҳажр (қулни савдо қилишдан ман' қилиш) масалаларидир.

الباب الثالث في الإجماع
و يشتمل على الفصول الآتية
1- حجية الإجماع
2- أقسام الإجماع
3- أهلية المجمعين
4- أنواع الإجماع

Учинчи боб ижмо' ҳақида ва у қуйидаги фасллардан иборат:

- 1- Ижмо'нинг ҳужжатлиги
- 2- Ижмо'нинг турлари
- 3- Ижмо' қилгувчиларнинг шартлари
- 4- Ижмо'нинг нав'лари
- 5-

فصل في حجية الإجماع

1- ижмо'нинг ҳужжат эканлиги ҳақидаги

Фасл

إجماع هذه الأمة بعدما توفي رسول الله صلى الله عليه وسلم في فروع الدين حجة موجبة للعمل بها شرعا كرامة لهذه الأمة

Бу умматнинг ижмо'си расулуллоҳ с.а.в. вафотларидан сўнг диндаги фар'ий масалаларда у билан амал қилишни вожиб қилувчи шар'ий ҳужжат бўлиб бу ушбу умматга бўлган кароматдир.

الفصل الثاني: في أقسام الإجماع

Иккинчи фасл: ижмо' турлари ҳақида

ثم الاجماع على أربعة أقسام

Сўнг ижмо' тўрт қисмдир.

1 - إجماع الصحابة رضي الله عنهم على حكم الحادثة نصا

1- Саҳобалар р.з. нинг бир ҳодисанинг ҳукмига нассан (гап билан) қилган ижмо'лари

2 - ثم إجماعهم بنص البعض وسكوت الباقيين عن الرد

3- уларнинг ба'зилари гапириб қолганлари рад қилишдан сукут қилган ҳолдаги ижмо'лари

3 - ثم إجماع من بعدهم فيما لم يوجد فيه قول السلف

3- саҳобалардан кейингиларнинг салаф (улардан аввалги) нинг сўзи бўлмаган масаладаги ижмо'лари

4 - ثم الإجماع على أحد أقوال السلف

4- салафнинг сўзларидан бирига қилинган ижмо'.

أما الأول فهو بمنزلة آية من كتاب الله تعالى

Мазкур ижмо‘лрнинг биринчиси Аллоҳ та‘олонинг китобидаги оятга тенг туради.

ثم الإجماع بنص البعض وسكوت الباقيين فهو بمنزلة المتواتر

Саҳобалар ба‘зиларининг сўзлари ва қолганларининг сукутлари билан бўлган ижмо‘ мутавотир ҳадисга тенг.

ثم إجماع من بعدهم بمنزلة المشهور من الأخبار

Саҳобалардан кейингиларнинг ижмо‘си машҳур ҳадислар даражасида

ثم إجماع المتأخرين على أحد أقوال السلف بمنزلة الصحيح من الأحاد

Сўнг улардан кейингиларнинг салаф сўзларидан бирига қилган ижмо‘лари оҳод ҳадисларнинг саҳиҳлари билан тенг туради.

الفصل الثالث: في أهلية المجمعين

Учинчи фасл: ижмо‘ қилувчиларнинг шартлари

والمعتبر في هذا الباب إجماع أهل الرأي والاجتهاد فلا يعتبر بقول العوام والمتكلم والمحدث الذي لا بصيرة له في أصول الفقه

Ушбу бобдаги асосий э‘тиборга олинувчи нарса ра‘й ва ижтиҳод аҳлларининг ижмо‘лари бўлиб оддий одамлар, мутакаллимлар ва усул ал-фикҳ илмидан хабари бўлмаган муҳаддисларнинг сўзлари э‘тиборга олинмайди.

الفصل الرابع: في أنواع الإجماع

Тўртинчи фасл: ижмо‘нинг нав‘лари ҳақида

ثم بعد ذلك الإجماع على نوعين مركب وغير مركب

Сўнгра ижмо‘ икки хил мураккаб ва ғойри мураккаб бўлади.

فالمركب ما اجتمع عليه الآراء في حكم الحادثة مع وجود الاختلاف في العلة

Мураккаб ижмо‘ деб бир ҳодисанинг ҳукмида фикрлар жам‘ланиб унинг иллатида ихтилоф мавжуд бўлганига айтилади.

ومثاله الإجماع على وجود الانتقاض عند القياء ومس المرأة

Бунга мисол: қайт қилиш ва аёл кишини ушлашнинг иккаласи бир кишидан содир бўлган пайтда унинг таҳорати синиши масаласи бўлиб

أما عندنا فبناء على القياء وأما عنده فبناء على المس

Бизларда қайт қилгани ва Шофеийда эса аёл кишини ушлагани учун мазкур кишининг таҳорати синади.

ثم هذا النوع من الإجماع لا يبقى حجة بعد ظهور الفساد في أحد المأخذين حتى لو ثبت أن القياء غير ناقض فأبو حنيفة لا يقول بالانتقاض فيه

Сўнг мазкур икки далиллардан бирида адашилганлик зоҳир бўлса ушбу нав‘ ижмо‘ ҳужжат бўлолмайди. Яъни қайт қилиш таҳоратни синдирувчи эмаслиги собит бўлса Абу ҳанифа таҳоратни синдиришга ҳукм қилмайдилар.

ولو ثبت أن المس غير ناقض فالشافعي لا يقول بالانتقاض فيه لفساد العلة التي بني عليها الحكم

Ва ушлашлик синдирувчи эмаслиги собит бўлса имом Шофеий таҳорат кетишига ҳукм қилмайди. Чунки ҳар икки ҳолда ҳам ҳукмга асос бўлган иллат йўқ бўлаяпти.

والفساد متوهم في الطرفين لجواز أن يكون أبو حنيفة رح مصيبا في مسألة المس مخطئا في مسألة القيء والشافعي مصيبا في مسألة القيء مخطئا في مسألة المس

Хато эса ҳар икки тарафда ҳам бўлиши гумон қилинади. Чунки Абу ҳанифа р.х. ушлаш масаласида тўғри ҳукм қилувчи ва қайт қилиш масаласида эса хато қилган бўлишлари ва аксинча имом Шофеий қайт қилиш масаласида тоғри ва ушлаш масаласида эса адашган болиши мумкин бўлгани учун.

فلا يؤدي هذا إلى بناء وجود الإجماع على الباطل بخلاف ما تقدم من الإجماع

Аммо бу юқоридаги каби ботилга ижмо‘ қилишга олиб келмайди.

فالحاصل أنه جاز ارتفاع هذا الإجماع لظهور الفساد فيما بنى هو عليه

Аниқ гап шуки мазкур ижмо‘ унинг асоси бўлган нарса (иллат) да бузилиш пайдо бўлган вақтда ижмо‘ликдан чиқиши мумкин.

ولهذا إذا قضى القاضي في حادثة ثم ظهر رق الشهود أو كذبهم بالرجوع بطل قضاؤه وأن لم يظهر ذلك في حق المدعي

Шунинг учун қози бир ҳодисада ҳукм қилиб бўлгач гувоҳларнинг қул эканликлари ёки ёлғондан гувоҳлик берганликлари тонишликлари туфайли ошкор бўлиб қолса унинг мазкур ҳукми бекор бўлади гарчи бу нарса да‘вогарнинг ҳаққида бўлмаса ҳам.

وباعتبار هذا المعنى سقطت المؤلفة قلوبهم عن الأصناف الثمانية لانقطاع العلة

Ва мазкур ма‘нони э‘тиборга олиб қалби исломга ошно қилинганлар қолган саккиз қисмдан тушиб қолдилар⁹⁶

وسقط سهم ذوي القربى لانقطاع علة

Ва қариндошлар насибаси ҳам иллат йўқлиги сабаб тушиб қолди⁹⁷

وعلى هذا إذا غسل الثوب النجس بالخل فزالت النجاسة يحكم بطهارة المحل لانقطاع علتها

Шунга кўра бир но пок кийимни сирка билан ювилса ва ундаги нажосат кетса иллат кетгани учун ушбу кийимни поклигига ҳукм қилинади.

فان علة كونه نجسا قيام النجس في المحل لا ان يكون نفس الثوب نجسا فاذا انقطعت العلة بقي المحل طاهرا بطهارته الأصلية

Чунки уни но поклигининг илллати ундаги нажосатнинг борлигидир. Кийимнинг ўзи нажосат эмас. Агар иллат кетса у турган жой асл поклигига биноан покизалигича қолади.

و بهذا ثبت الفرق بين الحدث والخبث فإن الخل يزيل النجاسة عن المحل فأما الخل لا يفيد طهارة المحل وإنما يفيدها المطهر وهو الماء

Шундай қилиб ҳадас (тахоратсизлик) ва хабас (но поклик) ўртасидаги фарқ ма‘лум бўлди. Чунки сирка нажосатни бир жойдан кетқзади аммо ушбу жойнинг таҳоратли бўлганлигини ифода этмайди. Буни эса таҳорат қилдирувчи ифода қилади. У эса сувдир.⁹⁸

فصل ثم بعد ذلك نوع من الإجماع وهو عدم القائل بالفصل

Сўнгра юқоридагилардан ташқари яна бир тур ижмо‘ бўлиб уни "сўзлагувчи очиқ айтмаслиги" дейилади.

وذلك نوعان أحدهما ما إذا كان منشأ الخلاف في الفصلين واحدا

⁹⁶ Қалби исломга ошно қилинганлар Қур’они қарим тавба сураси 60 оятда зикр этилган закот берилиши лозим бўлган саккиз тур тоифанинг тўртинчиси бўлиб уларга закот бериш кейинчалик саҳобалар ижмо‘си билан тўхтатилган. Чунки уларга закот беришга иллат бўлган нарса-исломнинг заифлиги кетди ва иллат йўқолди. Қачонки иллат йўқ бўлса унинг ҳукми ҳам бекор бўлади. А.А.

⁹⁷

⁹⁸ Яъни сирка нажосатни кетқазishi мумкин аммо у билан таҳорат қилиб бўлмайди.

Ва бу ўзи икки турлидир.

1- ихтилофнинг асоси икки суратда ҳам бир бўлади

والثاني ما إذا كان المنشأ مختلفا

2- ихтилоф манба‘си бошқа-бошқа бўлади.

والأول حجة والثاني ليس بحجة

Булардан биринчиси ҳужжат бўлиб иккинчиси ҳужжат саналмайди.

مثال الأول فيما خرج العلماء من المسائل الفقهية على أصل واحد ونظيره إذا أثبتنا أن النهي عن التصرفات الشرعية يوجب تقريرها قلنا يصح النذر بصوم يوم النحر والبيع الفاسد يفيد الملك لعدم القائل بالفصل

Биринчисига мисол: уламоларнинг бир қанча фикҳий масалаларни бир аслга кўра чиқарганликлари бўлиб масалан: шар‘ий тасарруфлардан қайтариш уларнинг саҳиҳлигини лозим қилади деганимиз учун ҳайит куни рўза тутишга қилинган назр дурустдир ва ҳаром савдо мулкни собит қилади дедик. Чунки ушбулардан қайтарувчи зот қолганидан қайтармаган.

ولو قلنا أن التعليق سبب عند وجود الشرط قلنا تعليق الطلاق والعقاق بالملك وسبب الملك صحيح

Агар та‘лиқ (шарт қилиш) мазкур шарт топилган пайтда унга боғланган нарсанинг воқе‘ бўлишига сабаб ҳисобланади деб айтсак талоқ ва итоқ (қул озод этиш) ларни мулк ва унинг сабабига боғлаш дурустдир деб ҳукм қиламиз.

وكذا لو أثبتنا أن ترتب الحكم على اسم موصوف بصفة لا يوجب تعليق الحكم به قلنا طول الحرة لا يمنع جواز نكاح الأمة إذ صح بنقل السلف أن الشافعي رح فرع مسألة طول الحرة على هذا الأصل

Шунингдек бирор сифат билан сифатланган исмга бирор ҳукм жорий қилинса ушбу ҳумнинг унга боғлиқ бўлишини лозим қилмайди деб қарор қилсак озод аёлга уйланишга қодир бўлиш чўрига уйланишнинг жоизлигини ман‘ қилмайди деб айтаемиз. Чунки салафлар нақли билан собит бўлдики имом Шофеий р.х. озод хотин олишга қодир бўлиш масаласини шу аслга кўра чиқарган.

ولو أثبتنا جواز نكاح الأمة المؤمنة مع الطول جاز نكاح الأمة الكتابية بهذا الأصل وعلى هذا مثاله مما ذكرنا في ما سبق

Агар озод аёлга қодир бўла туриб мўмина чўрига уйланишни жоизлигини собит қилсак ушбу асл билан китобийя чўрига уйланиш ҳам жоиз бўлади ва қолган мисоллар ҳам юқорида зикр қилганимиздек шу тарзда собит бўлади.

ونظير الثاني إذا قلنا إن القيء ناقض فيكون البيع الفاسد مفيدا للملك لعدم القائل بالفصل

Иккинчисига мисол: қайт қилиш таҳоратни бузади деб айтсак у ҳолда ҳаром савдо мулкни ифода қилади чунки айтувчи очиқ қилмади.

أو يكون موجب العمء القود لعدم القائل بالفصل

Ёки қасддан одам ўлдиришнинг жазоси қасос олиш бўлаи айтувчи очиқ қилмагани учун дейиш.

وبمثل هذا القيء غير ناقض فيكون المس ناقضا

Ҳудди шу каби қайт қилиш таҳоратни синдирмайди демак ушлаш уни синдиради дейиш

وهذا ليس بحجة لأن صحة الفرع وإن دلت على صحة أصله ولكنها لا توجب صحة أصل آخر حتى تفرعت عليه المسألة الأخرى

Ҳолбуки бу ҳужжат ҳисобланмайди. Чунки фар‘нинг дурустлиги аслининг дурустлигига далолат қилсада бошқа масалаларни чиқаришга асос бўлсин учун янги бир аслнинг дурустлигини вожиб қилмайди.

بحث بيان الواجب على المجتهد فصل

Мужтаҳидга вожиб бўлган нарсалар баҳси
Фасл

الواجب على المجتهد طلب حكم الحادثة من كتاب الله تعالى ثم من سنة رسول الله صلى الله عليه و سلم بصريح النص أو دلالة على ما مر ذكره فانه لا سبيل الى العمل بالرأي مع إمكان العمل بالنص

Мужтаҳидга вожиб нарса шуки бир ҳодисанинг ҳукмини аввал Аллоҳ та‘олонинг китобидан сўнг расулуллоҳ с.а.в. нинг суннатларидан юқорида ўтгани каби наснинг сариҳ (очиқ лафзи) ёки далолати ва ҳоказо йўллари билан қидиришдир. Чунки модомики нас билан амал қилиш имкони мавжуд экан мужтаҳид ўз ра‘йи билан амал қилишига йўл йўқ.

ولهذا إذا إشتبهت عليه القبلة فأخبره واحد عنها لا يجوز له التحري ولو وجد ماء فأخبره عدل أنه نجس لا يجوز له التوضي به بل يتيمم

Шунинг учун қибла но ма‘лум бўлганда бир киши унга у ҳақида хабар берса таҳаррий қилиш жоиз бўлмайди ва сув топганда унга одил киши уни нажосат деб айтса ўша сув билан таҳорат қилиши унга мумкин бўлмайди балки ушбу ҳолатда у таяммум қилади.

وعلى اعتبار أن العمل بالرأي دون العمل بالنص قلنا أن الشبهة بالمحل أقوى من الشبهة في الظن حتى سقط اعتبار ظن العبد في الفصل الأول

Ўз ра‘й билан амал қилиш нас билан амал қилишдан паст туради дейилганини э‘тиборга олиб жой ҳақидаги шубҳа гумондаги шубҳадан кучлироқ туради дедик. Шунинг учун биринчи бандда банданинг гумони соқит бўлади.

ومثاله في ما إذا وطئ جارية ابنه لا يحد وان قال علمت أنها علي حرام ويثبت نسب الولد منه

Бунга мисол: бир киши ўғлини жориясини ватий қилиб қўйса унга ҳад урилмайди. У гарчи мен уни менга ҳаромлигини билган эдим деса ҳам ва ушбу жория бола туғса насаб ушбу отадан собит бўлади.

لان شبهة الملك لا تثبت بالنص في مال الإبن قال عليه الصلوة والسلام (أنت ومالك لأبيك) فسقط إعتبار ظنه في الحل والحرمة في ذلك

Чунки мулкдаги шубҳа ўғилнинг молида нас билан собит бўлмайди. Пайғамбар а.с. дедилар: Сен ва молу-мулкинг отангникидир.⁹⁹ Демак бу ерда отанинг ҳалол ва ҳаром ҳақидаги гумонини э‘тиборга олиш соқитдир.

ولو وطئ الإبن جارية أبيه يعتبر ظنه في الحل والحرمة حتى لو قال ظننت أنها علي حرام يجب الحد

Агар ўғил отасининг жориясини ватий қилиб қўйса унинг ҳалол ва ҳаром ҳақидаги гумони э‘тиборга олинади ва у мен уни менга ҳаромлигини билардим деса унга ҳад уриш вожиб бўлади.

ولو قال ظننت أنها علي حلال لا يجب الحد لان شبهة الملك في مال الأب لم تثبت بالنص فاعتبر رأيه ولا يثبت نسب الولد وان ادعاه

Агар ўғил мен уни ҳалол деб ўйлабман деса ҳад вожиб бўлмайди. Чунки отанинг молида мулкдаги шубҳа нас билан собит бўлмаган яъни бу ҳақида нас ворид бўлмаган. Шу сабаб бу ерда унинг ра‘йи инобатга олинди ва ушбу жория

⁹⁹ Ушбу ҳадисда бир киши ўзи йўқлигида отаси уни нарсасини сотиб еганлигидан отасини қарздор қилиб расулуллоҳнинг ҳузурларига олиб келади. Шунда пайғамбар (а.с.) унга "Сен ва молу-мулкинг отангга тегишлидир" деганлар. Абу Довуд ва ибн Можалар ривоят қилишган. 3:287., 2:769.

туққан боланинг насаби ҳам ундан собит бўлмайди гарчи ватий қилган ўғил буни да‘во қилса ҳам.

بحث إذا تعارض الدليلان ما يفعل المجتهد

Икки далил бир-бирига қарама қарши бўлган пайтда мужтаҳид нима қилмоғи лозимлиги баҳси

ثم اذا تعارض الدليلان عند المجتهد فان كان التعارض بين الآيتين يميل الى السنة وان كان بين السنتين يميل الى آثار الصحابة رضي الله تعالى عنهم والقياس الصحيح

Сўнг мужтаҳид қаршисида икки далил бир-бирига қарама-қарши бўлиб қолса ушбу таоруз (қарама-қаршилиқ) икки оят орасида бўлса мужтаҳид суннатга юз буради.

Агар таоруз икки суннат ўртасида бўлса саҳоба р.з. нинг сўзлари ва саҳиҳ қиёсга қарайди.

ثم اذا تعارض القياسان عند المجتهد يتحرى ويعمل بأحدهما لانه ليس دون القياس دليل شرعي يصار إليه

Икки қиёс бир-бирига қарши бўлган ҳолда эса мужтаҳид таҳаррий қилади ва уларнинг бири билан амал қилади. Чунки қиёсдан кейин унга ўтиладиган бошқа шар‘ий далил йўқ.

وعلى هذا قلنا اذا كان مع المسافر إنائان طاهر ونجس لا يتحرى بينهما بل يتيم ولو كان معه ثوبان طاهر ونجس يتحرى بينهما لان للماء بدلا وهو التراب وليس للثوب بدل يصار إليه

Шунга қўра мусофирнинг ёнида икки идиши бўлиб улардан бирига нажосат тушган бўлса ва қайсилигини унутган бўлса таҳаррий қилмайди балки таяммум қилади. Аммо унинг икки кийими бўлиб улардан бири но пок бўлган бўлса унда таҳаррий қилади. Чунки сувнинг бадали бор бўлиб у тупроқдир ва кийимнинг эса бадали йўқдир.

فثبت بهذا أن العمل بالرأي انما يكون عند انعدام دليل سواه شرعا

Шу билан ма‘лум бўдики ра‘й билан амал қилиш ундан ўзга шар‘ий далил қолмаган пайтдагина дуруст бўлади.

ثم اذا تحرى وتأكد تحريه بالعمل لا ينتقض ذلك بمجرد التحري

Сўнг бир ишга таҳаррий қилиб ушбу таҳаррийси амал билан та‘кид топгач бошқа таҳаррийнинг ўзи билан бузилиб кетмайди.

وبيانه فيما اذا تحرى بين الثوبين وصلى الظهر باحدهما ثم وقع تحريه عند العصر على الثوب الآخر لا يجوز له أن يصلي العصر بالآخر لان الأول تأكد بالعمل فلا يبطل بمجرد التحري

Бунинг баёни масалан: икки кийимдан бирига таҳаррий қилса ва у билан пешин намозини ўқиган бўлса сўнг аср пайтида иккинчи кийимга таҳаррий қилса унга асрни мазкур иккинчи кийим билан ўқиши жоиз эмас. Чунки биринчи таҳаррий амал билан та‘кидланди ва таҳаррийнинг ўзи билан бекор бўлмайди.

وهذا بخلاف ما اذا تحرى في القبلة ثم تبدل رأيه ووقع تحريه على جهة أخرى توجه إليه لان القبلة مما يحتمل الانتقال فأمكن نقل الحكم بمنزلة نسخ النص بخلاف نجاسة الثوب

Аммо бу масала қиблани таҳаррий қилишда бундай эмас. Чунки бир киши қиблани таҳаррий қилиб сўнг бошқа томонни қасд қилса ўша томонга юзланиши лозим бўлади. Чунки қибла бошқа томонда бўлиши эҳтимоли мавжуд бўлиб унинг ҳукми ҳам ўзгариши мумкин бўлган ишдир. Бу худди бир

ҳукми бошқа бир ҳукм билан насх (бекор) қилишга ўхшайди. Кийимнинг но пок бўлиши эса ундай эмас.

وعلى هذا مسائل الجامع الكبير في تكبيرات العيد وتبدل رأي العبد كما عرف
"ал-Жоме‘ ал-кабир"¹⁰⁰ даги ийд намози такбирлари ва банданинг ра‘йи ўзгариши масалалари ҳам юқоридаги аслга кўра чиқарилгани ма‘руфдир.

الباب الرابع في القياس

ويشتمل على الفصول الآتية

- 1- حجية القياس
- 2- شرائط صحة القياس
- 3- ركن القياس (العلة)
- 4- الأسئلة المتوجهة على القياس
- 5- تعليق الحكم بالسبب الحقيقي أو المجازي

Тўртинчи боб

Қиёс ҳақида ва у ушбу фаслларга бўлинади:

- 1- Қиёснинг шар‘ий ҳужжатлиги
- 2- Қиёснинг дуруст бўлиш шартлари
- 3- Қиёснинг рукни (иллат)
- 4- Қиёсга йўналтирилган саволлар
- 5- Ҳақиқий ёки мажозий сабабга ҳукми боғлаш
- 6-

الفصل الأول في حجية القياس

1- Қиёснинг шар‘ий ҳужжатлиги ҳақидаги фасл

القياس حجة من حجج الشرع يجب العمل به عند انعدام ما فوّه من الدليل في الحادثة

Қиёс шар‘ий ҳужжатлардан бири бўлиб бирор ҳодисанинг ҳукмини чиқаришда қиёсдан устун бўлган ҳужжатлар йўқ бўлган вақтда унга амал қилш вожиб бўлади.

وقد ورد في ذلك الأخبار والآثار قال عليه الصلوة والسلام لمعاد بن جبل حين بعثه الى اليمن قال

Бу ҳақида эса бир қанча хабар ва асарлар келган. Пайғамбар а.с. Муоз ибн Жабал р.з.¹⁰¹ га

(بم تقضي يا معاذ) قال بكتاب الله تعالى قال (فان لم تجد) قال بسنة رسول الله صلى الله عليه وسلم قال (فان لم تجد) قال اجتهد برأبي فصوبه رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال الحمد لله الذي وفق رسول رسول الله على ما يحب ويرضاه

Эй Муоз Яманга боргач нима билан ҳукм қиласан? Дедилар. Шунда Муоз Аллоҳ та‘олонинг китоби билан дедилар. Агар Аллоҳнинг китобидан топа олмасангчи? Расулининг суннати билан. Суннатдан ҳам топа олмасангчи? Ундай ҳолда ўз ра‘йим билан ижтиҳод қиламан деб жавоб бердилар Муоз.

¹⁰⁰ Имом Муҳаммад ибн ал-Ҳасан аш-Шайбон р.х. нинг китоблари.

¹⁰¹ Му‘оз ибн Жабал ибн ‘Амр ибн Авс ал-Хазражий ал-Ансорий, факих саҳоблардан бўлиб расулуллоҳ (с.а.в.) дан бир қанча ҳадислар ривоят қилганлар. Пайғамбар (а.с.) Му‘озни Яманга кози қилиб юборганлар. Мазкур саҳоба 17/638 йили Шом диёрида 34 ёшларида вафот этганлар.

Шунда расулуллоҳ с.а.в. уни тасдиқладилар ва "Аллоҳнинг элчисининг элчисини ўзи ва расули рози бўладиган ҳолга мувофиқ қилибди" дедилар.

وروي أن امرأة خثمية أتت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت إن أبي كان شيخا كبيرا أدركه الحج ولا يستمسك على الرحلة أفيجزئني أن أحج عنه

Хас‘амия қабиласидан бўлган бир аёл пайғамбар с.а.в. олдиларига келиб "мени отам қари чол бўлиб туяга ҳам минолмайди аммо ҳаж уни топди яъни ҳаж фарз бўлди. Шунга мен отамнинг ўрнига ҳаж қилсам жоиз бўладими?" деди.

قال عليه السلام (أرأيت لو كان على أبيك دين ففضيته أما كان يجزئك فقالت بلى فقال عليه السلام فدين الله أحق وأولى)

Пайғамбар а.с. "агар отангни бирортасидан қарзи бўлса ва сен уни тўласанг жоизми?" дедилар. У аёл "ҳа" деб жавоб қилди. Шунда расулуллоҳ с.а.в. "ундай бўлса Аллоҳнинг қарзи адо этилишга ҳақли ва лойикроқдир" дедилар.

أحق رسول الله عليه السلام الحج في حق الشيخ الفاني بالحقوق المالية وأشار الى علة مؤثرة في الجواز وهي (القضاء) وهذا هو القياس

Пайғамбар а.с. ҳаж ибодатини ёши улуғ кишилар борасида молиявий ҳақлар қаторига қўшдилар ва уни бошқа кимса томонидан ҳам адо этилиши жоиз бўлиши учун та‘сир этувчи иллат (сабаб) га ишора этдилар. У эса қарзни адо этиш бўлиб мазкур йўл билан ҳукм чиқариш Қиёс дейилади.

وروي ابن الصباغ وهو من سادات أصحاب الشافعي في كتابه المسمى بالشامل عن قيس بن طلق بن علي أنه قال جاء رجل الى رسول الله صلى الله عليه وسلم كأنه بدوي فقال يا نبي الله ما ترى في مس الرجل ذكره بعدما توضح

فقال هل هو إلا بضعة منه وهذا هو القياس

Яна шофеий мазҳабидаги фақиҳларнинг улуғларидан бўлган ибн ас-Саббоғ¹⁰² ўзининг "аш-Шомил" номли асарида Қайс ибн Толқдан ва у отаси Толқ ибн Алидан ривоят қилиб айтади: Бир куни расулуллоҳнинг ҳузурларига бир киши келди. У чоғи бадавий¹⁰³ эди ва пайғамбар а.с. га деди "Бир киши таҳорат қилиб бўлгач закарини ушласа нима бўлади?" шунда расулуллоҳ с.а.в. унга "закар ҳам унинг баданининг бир қисмидир" дедилар.¹⁰⁴ Яъни закар ҳам унинг бошқа а‘золари каби бир а‘зоси бўлиб уни ушлаш билан таҳорат кетмайди дедилар ва бу Қиёсдир.

وسئل ابن مسعود عن تزوج امرأة ولم يسم لها مهرا وقد مات عنها زوجها قبل الدخول فاستمهل شهرا ثم قال
 Абдуллоҳ ибн Мас‘уд р.з. маҳр белгиланмай эрга берилган ва эри унга духул¹⁰⁵ қилмай туриб вафот этган аёл ҳақида сўралганида бир ой муҳлат сўрадилар сўнг дедилар:

أجتهد فيه برأيي فان كان صوابا فمن الله وإن كان خطأ فمن ابن أم عبد فقال أرى لها مهر مثل نسانها لا وكس فيها ولا شطط

¹⁰² Асл исми ‘Абдуссайид ибн Муҳаммад ибн ‘Абдулвоҳид ибн Аҳмад ибн Жа‘фар ал-Бағдодий аш-Шофе‘ий бўлиб ибн ас-Саббоғ Абу Наср куняси билан танилган. У. Бағдодда 400/1010 йили туғилиб Низомия мадрасасида таълим олган ва мутакаллим ҳамда усулчи фақиҳ бўлган. У 477/1084 йил Бағдодда вафот этиб имом Аҳмад мақбарасига дафн этилган.

¹⁰³ Бадавий деб араблар саҳрода яшовчиларни айтишади.

¹⁰⁴ Мазкур ҳадисни имом Термизий таҳорат бобида (85), Абу Довуд (182), ибн Можа (483) ва Насоий (165) рақамлар билан келтирганлар.

¹⁰⁵ Духул кириш маъносида бўлиб шар‘ий истилоҳда эр никоҳдан сўнг аёли билан жимо‘ қилиш муддатича ҳеч бир моне‘сиз бирга ёлғиз қолишига айтилади. Духулда жимо‘ бўлган бўлиши шарт қилинмайди.

"Мен бу борада ўз ижтиҳодим билан ҳукм қиламан. Агар тўғри топсам Аллоҳдан ва хато бўлса умми Абднинг ўғлидандир.¹⁰⁶ Мазкур аёл ўзи тенги аёллар урфда оладиган маҳрга ҳақлидир ва бу сўзимда ҳеч бир нуқсон ва зиёдалик йўқдир".

الفصل الثاني: في شرائط القياس

Иккинчи фасл: қиёснинг шартлари ҳақида

بحث كون شروط صحة القياس خمسة

Қиёснинг дуруст бўлиши шартлари бешта бўлиши баҳси

شروط صحة القياس خمسة

Қиёснинг саҳиҳлиги шартлари бештадир

أحدها أن لا يكون في مقابلة النص
والثاني أن لا يتضمن تغيير حكم من أحكام النص
والثالث أن لا يكون المعدى حكما لا يعقل معناه
والرابع أن يقع التعليل لحكم شرعي لا لأمر لغوي
والخامس أن لا يكون الفرع منصوصا عليه

1- қиёс насга муқобил бўлмаслиги

2- қиёс наснинг ҳукмларидан бирортасини ўзгартирмаслиги

3- қиёс қилинаётган нарса ақл қабул қилмайдиган ҳукм бўлмаслиги

4- қиёсдаги иллат луғат жиҳатидан эмас балки шариат томонидан белгиланмоқлиги

5- фарқ қиёс қилинувчи бўлмаслиги.

ومثال القياس في مقابلة النص فيما حكي أن الحسن بن زياد سئل عن الفقهية في الصلوة فقال انتقضت الطهارة بها قال السائل لو قذف محصنة في الصلوة لا ينتقض به الوضوء مع أن قذف المحصنة أعظم جناية فكيف ينقض بالقهقهة وهـ تقضى بالقهقهة وهذا قياس في مقابلة النص وهو حديث الأعرابي الذي في عينيه سوء

Насга муқобил бўлган қиёсга мисол: ҳикоя қилинишича Ҳасан ибн Зиёддан¹⁰⁷ бир киши намоз ичида овоз чиқриб кулса таҳорати кетадими? деб сўралди. Шунда у киши "ҳа" дедилар. Сўрагувчи эса "намозда муҳсона аёлга тухмат қилса таҳорат синмайди ҳолбуки бунинг гуноҳи кулишдан кўра оғирроқ эди. Қандай қилиб ундан кичгина бўлган гуноҳни қилса яъни кулса таҳорати синади?" деди. Ушбу насга муқобил бўлган қиёс бўлиб, нас икки кўзида айби бўлган а'робийнинг ҳадисидир.¹⁰⁸

وكذلك اذا قلنا جاز حج المرأة مع المحرم فيجوز مع الأُمينات كان هذا قياسا بمقابلة النص وهو قوله عليه السلام (لا يحل لامرأة تؤمن بالله واليوم الآخر أن تسافر فوق ثلاثة أيام ولياليها الا ومعها أبوها أو زوجها أو ذو رحم محرم منها)

¹⁰⁶ 'Абдуллоҳ ибн Мас'уднинг қунылари ибн умми 'Абд яъни Умму 'Абднинг ўғли бўлган.

¹⁰⁷ Ҳасан ибн Зиёд ал-Лу'луий ал-Куфий Абу 'Али Абу Ҳанифа (р.х.) нинг шогирдларидан бўлиб йирик факих ва қози (ваф. 204/820 й.).

¹⁰⁸ Яъни ушбу ҳадисга кўра бир куни масжидга икки кўзи яхши кўрмайдиган а'робий кириб келади ва йўлини яхши тополмай йиқилиб тушади. Шунда баъзи саҳобалар овоз чиқариб кулиб юборишади ва расулуллоҳ (с.а.в.) намоз тугагач "сизлардан ким овоз чиқариб кулган бўлса таҳоратини ҳам намозини ҳам бошқа ўқисин" дейдилар. Доруқутний 1:191.

Шу каби аёл киши ўз маҳрами билан ҳаж қилиши жоиз бўлса бир қанча ишончли аёллар билан ҳаж қилиши ҳам жоиз дейишимиз наснинг муқобилидаги қиёс бўлади. Нас пайғамбар а.с. нинг "Аллоҳ ва қиёмат кунига иймон келтирган аёлга уч кеча кундуздан ортиқ сафар қилмоғИ дуруст бўлмайди фақатгина ёнида отаси ёки эри ёки ўз маҳрамларидан бири бўлсагина"¹⁰⁹

ومثال الثاني وهو ما يتضمن تغيير حكم من أحكام النص ما يقال النية شرط في الوضوء بالقياس على التيمم فان هذا يوجب تغيير آية الوضوء من الإطلاق الى التقييد

Иккинчисига яъни наснинг ҳукмларидан бирортасини ўзгартиришни ўз ичига оладиганига мисол: таҳоратда ният қилиш таяммумга қиёсан шарт бўлади дейиш. Чунки бу таҳорат оятини мутлақликдан муқайядликка ўзгартиришга олиб келади.

وكذلك اذا قلنا الطواف بالبيت صلوٰة بالخبر فيشترط له الطهارة وستر العورة كالصلوة كان هذا قياسا يوجب تغيير نص الطواف من الاطلاق الى القيد

Шу каби байтуллоҳни тавоф қилиш ҳадис ҳукми билан ибодатдир, демак у учун ҳам намоздаги каби таҳорат ва сатри аврат шарт қилинади десак бу тавоф ҳақидаги насн (оят)ни мутлақликдан муқайядликка ўзгартиришни лозим қилади.

ومثال الثالث وهو ما لا يعقل معناه في حق جواز التوضي بنبذ التمر فانه لو قال جاز بغيره من الأنبذة بالقياس على نبذ التمر

Учинчисига мисол: ма'носини ақл қабул қилмайдиган ҳукм бўлиб у хурмо набизи (уютилган сув) билан таҳорат қилишдир. Чунки ушбуга қиёслаб бошқа набизлар (бошқа мевалар уютилган сувлар) билан таҳорат қилиш жоиз деб бўлмайди. Чунки хурмо набизи билан таҳорат қилиш ақлий ҳукмлардан бўлмай балки нақлий ҳукмлардандир.

أو قال لو شج في صلاته أو احتلم بيني على صلاته بالقياس على ما اذا سبقه الحدث لا يصح لان الحكم في الأصل لم يعقل معناه فاستحال تعديته الى الفرع

Ёки бир киши намозда боши ёрилса ёки эҳтилом бўлса намозда таҳорати синган кишига қиёсан таҳорат қилиб келгач яна ушбу намозини давом эттираверади дейиш ҳам тўғри бўлмайди. Чунки мазкур ҳукм аслида ақлий эмасдир. Шунинг учун уни фар'га ўтқозиш мумкин эмас.

وبمثل هذا قال أصحاب الشافعي رح قلتان نجستان اذا اجتمعتا صارتا طاهرتين فاذا افترقتا بقيتا على الطهارة بالقياس على ما اذا وقعت النجاسة في القلتين

Имом Шофеий р.ҳ. мазҳабидаги фақиҳлар учинчи тур фосид қиёсдан фойдаланиб шундай деганлар: нажосат суви бор икки қулла (катта кўза) лардаги сувни бир идишга қуйилса ҳар иккиси ҳам тоза бўлади сўнг уларни яна иккига бўлинса ўша асл поклик ҳолларида қолаверадилар. Чунки икки қулла сувга нажосат тушса ушбу сув нажосат бўлмас эди. Шунга қиёсан мазкур ҳолатда ҳам сув пок деб ҳукм қилинади.

لان الحكم لو ثبت في الأصل كان غير معقول معناه

Бу қиёснинг нодурустлиги шундаки юқоридаги ҳукм (икки қулла сувга нажосат тушганда нопок бўлмаслиги) собит бўлган тақдирда ҳам ақлий ҳукмлардан эмас. Шунинг учун унга қиёслаб бошқа ҳукмларни чиқариш нотўғридир.

¹⁰⁹ Бухорий 1139, 1765, Муслим 827, 1340, Термизий 1169, ибн Можа 2898 рақамлари билан келтирилганлар.

ومثال الرابع وهو ما يكون التعليل لأمر شرعي لا لأمر لغوي في قولهم المطبوخ المنصف خمر لان الخمر انما كان خمرا لأنه يخامر العقل وغيره يخامر العقل أيضا فيكون خمرا بالقياس

Тўртинчи фосид қиёс яъни иллат луғавий жиҳатдан бўлмай балки шар‘ий иш учун бўлмоқлигига мисол: ба‘зиларнинг қайнатиш натижасида ярим суви қолган мева қайнатмаларини хамр (ароқ) га қиёслаш ва хамр сўзи луғатда ақлни ўздирувчи деган ма‘нода бўлиб бошқа ақлни чалғитувчи нарсалар ҳам унга қиёсан хамрдир дейиш.

والسارق انما كان سارقا لأنه أخذ مال الغير بطريقة الخفية وقد شاركه النباش في هذا المعنى فيكون سارقا بالقياس

Сорик (ўғри) қачонки бировнинг молини яширинча олса сорик ҳукмини олади. Демак наббош (кафан ўғриси) ҳам ушбу ма‘нода ўғрига шерикдир ва у ҳам унга қиёсланиб унинг ҳукмини олади дейиш.

وهذا مع اعترافه أن الإسم لم يوضع له في اللغة

Шундай қиёслагувчилар юқоридаги сўзлар луғатда бошқа-бошқа ма‘нода эканини э‘тироф этганлари ҳолда уларни бир-бирига луғавий жиҳатдан қиёслайдилар.

والدليل على فساد هذا النوع من القياس أن العرب يسمي الفرس أدهم لسواده وكميتا لحرته ثم لا يطلق هذا الإسم على الزنجي والثوب الأحمر

Юқоридаги қиёснинг фосидлигига сабаб араблар отни қора бўлса "адҳам" (қора) ва қизил бўлса "камийт"(қизил) дейишади аммо зинжий (қора одам)ни "адҳам" ва қизил кийимни "камийт" дейишмайди.

ولو جرت المقايسة في الأسمي اللغوية لجاز ذلك لوجود العلة

Агар луғавий исмлар орасида қиёс жоиз бўлганида юқоридаги қора кишини адҳам ва қизил кийимни камийт дейиш ҳам жоиз бўлар эди. Чунки булар орасида ҳам уларни жам‘лаб турувчи иллат бирдир.

ولأن هذا يؤدي الى ابطال الأسباب الشرعية وذلك لأن الشرع جعل السرقة سببا لنوع من الأحكام فاذا علقنا الحكم بما هو أعم من السرقة وهو أخذ مال الغير على طريق الخفية تبين أن السبب كان في الأصل معنى هو غير السرقة

Чунки мазкур қиёс шар‘ий сабабларни ботил қилишга олиб келади. Чунки шариат ўғирликни ма‘лум бир ҳукм учун сабаб қилди. Агар биз унга тегишли ҳукмни ўғирликдан умумийроқ бўлган нарса учун яъни бировнинг молини яширинча олишга бўғайдиган бўлсак аслида ундаги сабаб ўғирликдан бошқа бир маънобўлган деган нарса келиб чиқади.

وكذلك جعل شرب الخمر سببا لنوع من الأحكام فاذا علقنا الحكم بأمر أعم من الخمر تبين أن الحكم كان في الأصل متعلقا بغير الخمر

Шу каби хамр ичишни шариат бир ҳукм учун сабаб қилган бўлиб агар ушбу ҳукмни хамрдан кўра умумийроқ бўлган нарса учун боғласак аслида ҳукм хамрдан бошқаси учун ҳам боғлиқ экан деган маънокелиб чиқади.

ومثال الشرط الخامس وهو (ما لا يكون الفرع منصوصا عليه) كما يقال اعتاق الرقبة الكافرة في كفارة اليمين والظهار لا يجوز بالقياس على كفارة القتل

Бешинчи шартга мисол (у фар‘ нас келмаган бўлиши) масалан: қасам ва зихор каффоратида кофир қулни озод қилиш ўлим каффоратига қиёсан жоиз эмас дейиш.

ولو جامع المظاهر في خلال الإطعام يستأنف الإطعام بالقياس على الصوم ويجوز للمحصر أن يتحلل بالصوم بالقياس على المتمتع إذا لم يصم في أيام التشريق يصوم بعدها بالقياس على قضاء رمضان

Агар музоҳир (аёлини зиҳор қилувчи) олмиш мискинни тўйғазиш вақтида аёли билан жимў қилиб қўйса рўза тутишга қиёсан овқат беришни қайта бошлайди, муҳсар (ҳаждан тўсилган одам) таматту‘ ҳаж қилувчига қиёсан эҳромидан рўза тутиб бериш билан чиқмоғи дуруст ва таматту‘ қилувчи ташриқ кунларида рўза тутмаса рамазонга қиёсан кейин тутиб беради каби ҳукмлар бешинчи фосид қиёсга мисоллардир.

الفصل الثالث: في ركن القياس

Учинчи фасл: қиёснинг рукни ҳақида

بحث في تعريف القياس الشرعي

Шар‘ий қиёснинг та‘рифи ҳақидаги баҳс

القياس الشرعي هو ترتب الحكم في غير المنصوص عليه على معنى هو علة لذلك الحكم في المنصوص عليه
Шар‘ий қиёс деб бир ҳукмни нас келмаган воқеага ҳукмига нас келган воқеадаги иллат туфайли қўллашга айтилади.

المبحث الأول: مسالك التعليل

Биринчи баҳс: иллатни топиш йўллари

ثم انما يعرف كون المعنى علة بالكتاب والسنة وبالإجماع وبالاجتهاد والاستنباط

Бир ма‘нонинг иллат бўлиши эса мазкур тўрт нарса китоб (қур‘они карим), суннат, ижмо‘ ва ижтиҳодлар билан билинади.

بحث العلة المعلومة بالكتاب

Китоб билан билинган иллат баҳси

فمثال العلة المعلومة بالكتاب كثرة الطواف فانها جعلت علة لسقوط الحرج في الإستئذان في قوله تعالى ليس عليكم ولا عليهم جناح بعدهن طوافون عليكم بعضكم على بعض ثم أسقط رسول الله عليه الصلوة والسلام حرج نجاسة سور الهرة بحكم هذه العلة فقال عليه السلام (والهرة ليست بنجسة فانها من الطوافين عليكم والطوافات)
Китоб билан билинган иллатга мисол: уйга кириб чиқишнинг кўплиги бўлиб у фарзандлар ота-оналари ҳузурларига кириб чиқишларидаги ҳараж (машаққат) ни соқит қилиш учун иллат қилинган. Аллоҳ та‘оло деди: "Сизлар ва улар (фарзандларингиз ва қўл остингиздагилар) га мазкур уч вақтдан кейин рухсат сўрамай киришларида гуноҳ йўқдир. Чунки улар сизларни кўп тавоф қилгувчидирлар (яъни сизни олингизга кўп кирадилар) бир бирингизни олдингизга кўп кириб чиқурсизлар"¹¹⁰. Сўнг расулуллоҳ с.а.в. мушук сарқитини

¹¹⁰ Ушбу оятнинг аввали "эй иймон келтирганлар қўл остингиздагилар ва балоғатга етмаган фарзандларингиз сизларни олдингизга киришдан олдин мазкур уч вақтда изн сўрасинлар: бомдод намозидан олдин, пешиндан сўнг ва ҳуфтон намозидан кейин. Чунки ушбу уч вақт авратларингиз очик бўладиган вақтлардир" Нур: 58оят.

нажосат бўлишини мазкур иллат ҳукми билан соқит қилдилар ва дедилар: "мушук нажосат эмас чунки у сизларни тавоф қилгувчилардандир"¹¹¹

فقال أصحابنا جميع ما يسكن في البيوت كالفأرة والحية على الهرة بعة الطواف

Шунга асосан Асҳобларимиз уйда яшовчи сичқон ва илонга ўхшаш барча ҳашаротларни тавоф қилиш илллати туфайли мушукка киёс этдилар.

وكذلك قوله تعالى يريد الله بكم اليسر ولا يريد بكم العسر بين الشرع أن الإفطار للمريض والمسافر لتيسير الأمر عليهم ليتكفروا من تحقيق ما يترجح في نظرهم من الإتيان بوظيفة الوقت أو تأخيرها إلى أيام أخرى

Шунингдек Аллоҳ та'олонинг "Аллоҳ сизларга машаққатни эмас балки осонликни ирода қилади"¹¹² оятига кўра шариат касал ва мусофир одамларнинг рўза тутмасликлари уларга энгиллик бўлсин учун эканлигини баён этди. Токи улар ўзларига қулай бўлган икки ишдан яъни рўзани ўз вақтида тутиш ёки уни бошқа кунларга қолдиришдан қай бири ўз назарларида ма'қул кўринса шуни қилишлик имконияти уларда мавжуд бўлсин.

وباعتبار هذا المعنى قال أبو حنيفة رح المسافر اذا نوى في أيام رمضان واجبا آخر يقع عن واجب آخر لانه لما ثبت له الترخص بما يرجع الى مصالح بدنه وهو الإفطار فلأن يثبت له ذلك بما يرجع الى مصالح دينه وهو اخراج النفس عن عهدة الواجب أولى

Шу маъноэ'тибори билан Абу ҳанифа р.х. дедиларки: мусофир рамазон кунларида бошқа вожиб рўзани ният қилиб тутса ўша ният қилган вожиб рўзасидан воқе' бўлади. Чунки мусофирга баданининг фойдасини кўзлаб шариат рўза тутмасликка рухсат бераркан унинг динига оид фойда учун рухсат бериши ҳақлироқ иш. У фойда эса бир вожибни зиммасидан соқит қилишдир.

بحث العلة المعلومة بالسنة

Суннат билан ма'лум бўлган иллат баҳси

ومثال العلة المعلومة بالسنة في قوله عليه السلام والصلوة (ليس الوضوء على من نام قائما أو قاعدا أو راکعا أو ساجدا إنما الوضوء على من نام مضطجعا فانه اذا نام مضطجعا استرخت مفاصله)

Суннат билан ма'лум бўлган қиёсга мисол: пайғамбар а.с. нинг "тик туриб, ўтириб ёки руку' ёки сажда қилган ҳолда ухлагувчининг таҳорати синмайди балки ёнбошлаб ётиб ухлагувчининг таҳорати кетади чунки бир киши ёнбошлаб ухласа барча бўғимлари бўшайди"¹¹³.

جعل استرخاء المفاصل علة فيتعدي الحكم بهذه العلة الى النوم مستندا أو متكئا الى شئ لو أزيل عنه لسقط

Мазкур ҳадисда пайғамбар а.с. бўғимлар бўшашлигини таҳорат синиши учун иллат қилдилар. Шунинг учун бу иллат бир нарсага уни олиб қўйилса йиқилиб тушадиган даражада суяниб ухлаётган кишининг уйқусига ҳам ўтади.

وكذلك يتعدى الحكم بهذه العلة الى الإغماء والسكر

Шунингдек мазкур иллат сабабли ушбу ҳукм (таҳорат кетиши) беҳуш бўлиш ва маст бўлишга ҳам ўтади.

وكذلك قوله عليه السلام للمستحاضة (توضئي وصلي وإن قطر الدم على الحصير قطرا فانه دم عرق انفجر)

¹¹¹ Мазкур ҳадисни Молик "ал-муватто" да 1/22,23 бетларда 13 рақами билан, имом Аҳмад "ал-муснад"ида 5/303 бетда ва Абу Довуд ўз "сунан" ида 75 рақами билан келтирганлар.

¹¹² Бақара: 185.

¹¹³ Термизий: 77, Насоий 686 рақамлари билан келтирганлар.

Худди шу каби пайғамбар а.с. нинг истиҳоза қони келадиган аёлга "ҳар намозга янги таҳорат қилиб намоз ўқийвергин гарчи қон бўйра устига томиб турса ҳам чунки у ёрилган томирнинг қонидир" деаган ҳадислари.

جعل انفجار الدم علة فتعدى الحكم بهذه العلة الى الفصد والحجامة

Бу ҳадисда расулуллоҳ с.а.в. ёрилган томирдан қон келишини иллат қилдилар. Демак бу ҳукм мазкур иллат билан йиринг ва қон оқиб туришига ҳам ўтади. (яъни бир одамдан қон ёки йиринг оқиб тохтайвермаса ҳар бир намоз учун янги таҳорат қилиб қон ёки йиринг оқиб турса ҳам намоз ўқийверади).

ومثال العلة المعلومة بالإجماع فيما قلنا (الصغر) علة لولاية الأب في حق الصغير فيثبت الحكم في حق الصغيرة لوجود العلة

Ижмо‘ билан билинган қиёсга мисол: бир боланинг балоғат ёшига етмаган бўлиши унинг барча ишларини ота бошқариши учун иллат бўлади. Демак мазкур ҳукм балоғатга етмаган қиз болага ҳам улардаги иллат бир бўлгани учун жорий бўлади.

والبوغ عن عقل علة لزوال ولاية الأب في حق الغلام فيتعدى الحكم الى الجارية بهذه العلة

Энди бунинг акси яъни бир болани ақлли ҳолда балоғатга етиши отасининг унга волийлик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиши учун иллат бўлиб мазкур иллат туфайли ушбу ҳукм балоғатга ақлли ҳолда етган қизга ҳам ўтади.

وانفجار الدم علة الإنتقاض للطهارة في حق المستحاضة فيتعدى الحكم الى غيرها لوجود العلة

Истиҳоза қони келувчи аёлнинг таҳорати кетишига унинг томири ёрилиши натижасида оққан қоннинг чиқиши иллат бўлиб ушбу ҳукм ундан бошқаларга ҳам макур иллат топилган вақтда ўтаверади.

أنواع القياس

Қиёс турлари

ثم بعد ذلك نقول القياس على نوعين

Юқоридагилардан ташқари яна икки турли қиёс мавжуд

أحدهما أن يكون الحكم المعدى من نوع الحكم الثابت في الأصل

1- қиёс туфайли фар‘га ўтқазилаётган ҳукм аслда собит бўлган ҳукмнинг нав‘идан бўлади

والثاني أن يكون من جنسه

2- унинг жинсидан бўлади

مثال الإتحاد في النوع ما قلنا أن الصغر علة لولاية الإنكاح في حق الغلام فيثبت ولاية الإنكاح في حق الجارية لوجود العلة فيها وبه يثبت الحكم في الثيب الصغيرة

Нав‘даги бир хиллик мисоли: юқорида балоғатга етмаслик ўғил болани отаси никоҳлаши мумкинлиги учун иллат бўлади шу сабаб ушбу ҳукм балоғатга етмаган қиз болага ҳам ўтади деб айтгандик. Худди шу каби мазкур ҳукм вояга етмаган саййиб (қизлиги кетган) қизда ҳам шундай собит бўлади.

وكذلك قلنا الطواف علة سقوط نجاسة السور في سور الهرة فيتعدى الحكم الى سور سواكن البيوت لوجود العلة

Шунингдек юқорида уйга кўп кириб чиқиш мушук сарқитидан нажосатликни кетқазитиш учун иллат бўлиб мазкур иллат борлиги учун унинг ҳукми уйда яшовчи бошқа ҳашаротларга ҳам ўтади деб айтдик.

وبلوغ الغلام عن عقل علة زوال ولاية الإنكاح فيزول الولاية عن الجارية بحكم هذه العلة

Ва ўғил болани ақлли ҳолда балоғатга етиши отасидан уни никоҳлашга волий бўлиш (мажбуран уни никоҳлаш) ҳуқуқини зоил қилиш учун иллат бўлиб, айти шу иллат туфайли мазкур ҳукм балога‘тга ақлли ҳолда етган қиз учун ҳам ўтади.

ومثال الإتحاد في الجنس ما يقال كثرة الطواف علة سقوط حرج الاستئذان في حق ما ملكت أيماننا فيسقط حرج نجاسة السور بهذه العلة فان هذا الحرج من جنس ذلك الحرج لا من نوعه

Жинсда бир бўлишга мисол: уйга кириб чиқишнинг кўплиги қўл остимиздаги ходимлар борасида улар ҳадеб рухсат сўрайверишликларидagi ҳараж (машаққат) ни кетқазиш учун иллат бўлиб, мушукнинг сарқити нажосат бўлишидаги ҳараж ҳам ушбу иллат билан соқит бўлади дейиш. Чунки бу ҳараж айти юқоридаги ҳаражнинг жинсидан бўлиб унинг нав‘идан эмасдир.

وكذلك الصغر علة ولاية التصرف للأب في المال فيثبت ولاية التصرف في النفس بحكم هذه العلة

Шу каби вояга етмаслик ота учун фарзанднинг молига хўжайинлик қилиш ҳуқуқига эга бўлиш иллоти бўлиб, мазкур иллат туфайли ота ўз фарзандининг жонига ҳам хўжайинлик қилади.

وان بلوغ الجارية عن عقل علة زوال ولاية الأب في المال فيزول ولايته في حق النفس بهذه العلة

Қиз болани ақлли ҳолда балоғатга етиши эса отасидан унинг молига хожалик қилиш ҳуқуқини кетқазиш учун иллат бўлиб, айти ушбу иллат туфайли ота балоғатга етган қизининг жонига ҳам хўжайин бўлиши бекор бўлади. (яъни ота қизининг ихтиёрисиз уни бировга мажбуран никоҳлай олмайди).

ثم لا بد في هذا النوع من القياس من تجنيس العلة بأن نقول انما يثبت ولاية الأب في مال الصغيرة لأنها عاجزة عن التصرف بنفسها فأثبت الشرع ولاية الأب كيلا يتعطل مصالحها المتعلقة بذلك وقد عجزت عن التصرف في نفسها فوجب القول بولاية الأب عليها وعلى هذا نظائره

Сўнг ушбу турдаги (яъни жинсда бир хил бўлган) қиёсда иллат бир жинсдан бўлмоғИ лозим. Яъни масалан: ота вояга етмаган қизининг молига хожалик қилиш ҳуқуқига эга бўлишига сабаб мазкур қизнинг ўзи ўз молини тасарруф қилишдан ожиз экани бўлиб шариат унинг молига тегишли бўлган манфатлари барбод бўлиб кетмаслиги учун унинг молига отасини хожалик қилишини собит қилди. Шу каби ушбу қиз ўзини бошқаришдан ожиз бўлгани учун отаси унга хожалик қилиб туради деб айтиш зарур бўлди. Қолган масалаларда ҳам ҳудди шундай бўлмоғИ лозим.

وحكم القياس الأول أن لا يبطل بالفرق لأن الأصل مع الفرع لما أتحد في العلة ووجب اتحادهما في الحكم وان افرقا في غير هذه العلة

Биринчи нав‘ қиёс (нав‘да бир хил бўлгани) нинг ҳукми улар бир биридан фарқ қилгани учун мазкур қиёснинг бекор бўлмаслиги. Чунки асл фар‘ билан иллатда бир хил бўлгач уларни ҳукмда ҳам бир хил бўлишлари лозим гарчи улар мазкур иллатдан бошқа нарсаларда бир-бирларидан фарқ қилсаларда.

وحكم القياس الثاني فساده بممانعة التجنيس والفرق الخاص

Иккинчи турдаги қиёс (жинсда бир хил бўлгани) нинг ҳукми эса уларнинг жинси ўзгариши ёки махсус фарқланиш туфайли мазкур қиёснинг бекор бўлишидир.

وهو بيان أن تأثير الصغر في ولاية التصرف في المال فوق تأثيره في ولاية التصرف في النفس

Махсусу фарқланиш эса балоғатга етмасликнинг молга хожалик қилишдаги та‘сири жонга хожалик қилишдаги та‘сиридан устун туради деб айтиш.

Ра‘й ва ижтиҳод билан билинган иллат баҳси

وبيان القسم الرابع وهو القياس بعلة مستنبطة بالرأي والإجتهد ظاهر

Тўртинчи нав‘ яъни ра‘й ва ижтиҳод билан ма‘лум бўлган қиёснинг баёни аниқ ва равшандир.

وتحقيق ذلك اذا وجدنا وصفا مناسبا للحكم وهو بحال يوجب ثبوت الحكم ويتقاضاه بالنظر إليه وقد اقترن به الحكم في موضع الإجماع يضاف الحكم إليه للمناسبة لا لشهادة الشرع بكونه علة

Бунинг ҳақиқати қуйидагича: бир ҳукмга муносиб сифатни топсак ва мазкур сифат унга назар қилинганда ушбу ҳукмни собит бўлишини лозим кўрса ва тақозо этса ва шу билан бирга ушбу ҳукм ижмо‘ ўрнида юқоридаги сифатга яқин бўлган бўлса улар ўртасидаги ўзаро муносабат сабабидан ушбу ҳукмни унга қўшилади ва бу шариат уни иллат деб белгилагани учун бўлмайди.

ونظيره اذا رأينا شخصا أعطى فقيرا درهما غلب على الظن أن الإعطاء لدفع حاجة الفقير وتحصيل مصالح الثواب

Бунга мисол: бир шахсни бир камбағал одамга пул бераётганини кўрсак гумонимизга бу одам ушбу фақирнинг ҳожатини чиқариш ва савоб ҳосил қилиш учун эҳсон қиляпти деган фикр кўпроқ келади.

اذا عرف هذا فنقول اذا رأينا وصفا مناسبا للحكم وقد اقترن به الحكم في موضع الإجماع يغلب الظن باضافة الحكم الى ذلك الوصف

Шу каби бир ҳукмга муносиб бир сифатни кўрсак ва мазкур сифатга ушбу ҳукм ижмо‘ ўрнида яқин турган бўлса гумонимизга ушбу ҳукмни мазкур сифатга қўшиш фикри кўпроқ келади.

وغلبة الظن في الشرع توجب العمل عند انعدام ما فوقها من الدليل بمنزلة المسافر اذا غلب على ظنه أن بقربه ماء لم يجز له التيمم

Шариатда эса гумоннинг кўпроғи ундан юқори далил топилмаган пайтда у билан амал қилишни вожиб қиладди ва бу ҳудди бир мусофирнинг гумонига яқинроғимда сув мавжуд деган фикр кўпроқ келса унга таяммум қилиши жоиз бўлмаслигига ўхшайди.

وعلى هذا مسائل التحري

Ва қиблани таҳаррий қилиш масалалари ҳам ҳудди шундай (яъни гумонни кўпига қараб белгиланади).

وحكم هذا القياس أن يبطل بالفرق المناسب لأن عنده يوجد مناسب سواء في صورة الحكم فلا يبقى الظن باضافة الحكم اليه فلا يثبت الحكم به

Бу турдаги қиёснинг ҳукми унга муносиб бўлган фарқ топилганда унинг бекор бўлишидир. Чунки у пайтда ҳукмнинг суратида мазкур қиёсдан бошқа муносиб нарса топилди ва бу ерда гумон билан ҳукм қилиш ярамайди. Шунинг учун у билан ҳукм собит бўлмайди.

لانه كان بناء على غلبة الظن وقد بطل ذلك بالفرق

Чунки аввалги қиёс гумоннинг кўпига қараб белгиланган эди ва бу кейинги фарқ билан бекор бўлиб кетди.

وعلى هذا كان العمل بالنوع الأول بمنزلة الحكم بالشهادة بعد تزكية الشاهد وتعديله

Шуларга кўра биринчи нав‘ қиёс (асл ва фар‘нинг нав‘да бир хил бўлгани) билан ҳукм қилиш бир ишга гувоҳларни текшириб уларни одил эканликлари ма‘лум бўлгач ҳукм қилишга тенгдир.

والنوع الثاني بمنزلة الشهادة عند ظهور العدالة قبل التزكية

Иккинчи нав‘ қиёс (асл ва фар‘ ўртасида жинсдаги бир хилликка асослангани) гувоҳларни одиллиги ма‘лум бўлгач уларни поклигини (яъни рост ёки ёлғон гувоҳлик бераётганларини) текшириб кўриш дан олдин ҳукм қилишга тенг.

والنوع الثالث بمنزلة شهادة المستور

Учинчи тур қиёс (ижтиҳод ва ра‘й билан билингани) ҳоли нома‘лум кишининг гувоҳлиги билан ҳукм қилишга тенгдир.

الفصل الرابع: الأسئلة المتوجهة على القياس

Тўртинчи фасл: Қиёсга йўналтирилган саволлар

الأسئلة المتوجهة على القياس ثمانية

Қиёсга йўналтирилган саволлар саккизта бўлиб улар қуйидагилардир:

الممانعة والقول بموجب العلة والقلب والعكس وفساد الوضع والفرق والنقض والمعارضة

1- Мумона‘ (Бир-бирига зидлик)

2- ал-қавлу би мувжаб ал-иллат (иллат лозим қилган нарса билан ҳукм қилиш)

3- ал-Қалб (ағдариш)

4- Акс

5- Фасод ал-ваз‘ (тузилишдаги хато)

6- ал-Фарқ (фарқланиш)

7- ан-Нақз (бузилиш)

8- ал-Муораза (бир-бирини тўсиш)

أما الممانعة فنوعان

1) Мумонаа (Бир-бирига зидлик) икки хил бўлади

أحدهما منع الوصف والثاني منع الحكم

1- сифатнинг зидлиги, 2- ҳукмнинг зидлиги

ومثاله في قولهم صدقة الفطر وجبت بالفطر فلا تسقط بموته ليلة الفطر قلنا لا نسلم وجوبها بالفطر بل عندنا تجب برأس يمونه ويلي عليه

Бунга мисол: шофеийларнинг "фитр садақаси фитр куни кириши туфайли вожиб бўлади ва бир кишининг фитр куни кечаси вафот этиши туфайли ундан ушбу садақа соқит бўлмайди" деган гаплари бўлиб унга қарши биз айтамызки "фитр садақаси фитр куни кириши туфайли эмас балки у оталик ва нафақа қилаётган жонлар туфайли вожиб бўлади"

وكذلك اذا قيل قدر الزكاة واجب في الذمة فلا يسقط بهلاك النصاب كالدين

Шу каби бир кишига закот вожиб бўлса нисобнинг ҳалок бўлиши билан ҳудди қарз каби зиммадан соқит бўлмайди дейилса

قلنا لا نسلم ان قدر الزكاة واجب في الذمة بل أدأؤه واجب

Биз айтамызки: закотнинг ози бир киши зиммасига вожиб бўлмай балки унинг адоси вожиб бўлади.

ولئن قال الواجب أدأؤه فلا يسقط بالهلاك كالدين بعد المطالبة

Агар рақиб "закотнинг адоси вожиб бўлса демак у ҳалок бўлиш билан ҳудди қарз каби соқит бўлмайди" деса

قلنا لا نسلم أن الأداء واجب في صورة الدين بل حرم المنع حتى يخرج عن العهدة بالتخلية وهذا من قبيل منع الحكم

Биз айтамызки: закотнинг адоси қарзни адо этиш кўриниши каби вожиб эмас балки закотни бериб фарзни адосидан холи бўлгунча уни бермаслик ҳаром қилинди.

وكذلك اذا قال المسح ركن في باب الوضوء فيسن تثليثه كالغسل

Шу каби бир киши таҳоратда маш тортишлик рукн бўлиб уни ҳам ювиш каби уч мартадан қилмоқлик суннатдир деса

قلنا لا نسلم ان التثليث مسنون في الغسل بل اطالة الفعل في محل الفرض زيادة على المفروض كاطالة القيام والقراءة في باب الصلوة

Шундай деймиз: ювишни уч марта қилиш суннат эмас балки фарз қилинган ишни ўз ўрнида чўзиш ушбу фарзни зиёда қилиш ҳисобланади. Масалан: намозда қиём ва қироатларни чўзиш каби.

غير ان الإطالة في باب الغسل لا يتصور إلا بالتكرار لاستيعاب الفعل للمحل

Бироқ ювисликда такрорлашдан бошқа бир ҳолат билан уни чўзишни тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ювиш амали ювилаётган ернинг барчасини ўз ичига олади.

وبمثله نقول في باب المسح بان الإطالة مسنون بطريق الإستيعاب

Шнга кўра маш тортишликда уни чўзиш суннат бўлиб бу бошнинг ҳаммасига маш тортиш билан амалгам ошади дедик (яъни машини такрорлаш билан эмас).

وكذلك يقال التقابض في بيع الطعام بالطعام شرط كالنقود

Шунингдек эйилладиган нарсалар савдосида ҳудди пуллар савдосидаги каби нақд савдо бўлиши яъни насияга бўлмаслиги лозимдир деган гапга қарши

قلنا لا نسلم أن التقابض شرط في باب النقود بل الشرط تعيينها كيلا يكون بيع النسيئة بالنسيئة غير أن النقود لا تتعين إلا بالقبض عندنا

Айтамызки: пул савдоси (яъни бир давлат пулини бошқа бир давлат пулига сотиш) да ҳам қўлма-қўл бўлиши шарт эмас балки уларни та'йин қилиб белгилаб қўйиш лозим токи насияга савдо қилинган бўлмаслиги учун. Аммо биз (ҳанафийлар) га кўра пул савдосида қўл билан ушламай туриб та'йин бўлган ҳисобланмайди. Шунинг учун пул савдосида қўлма-қўл бўлиши шарт қилинди. Бунга эса бошқа нарсаларни хусусан озиқ-овқат савдосини таққослаб бўлмайди.

بحث القول بموجب العلة

2) ал-қавлу би мувжаб ал-иллат (Иллат вожиб қилган нарса билан ҳукм қилиш) وأما القول بموجب العلة فهو تسليم كون الوصف علة وبيان أن معلولها غير ما ادعاه المعلن

Иллат вожиб қилган нарса билан ҳукм қилиш бир сифатни иллатлигига таслим бўлиш аммо иллатловчиси қилган да'водан бошқа нарсани баён этиш.

ومثاله المرفق حد في باب الوضوء فلا يدخل تحت الغسل لأن الحد لا يدخل في المحدود

Мисол учун: таҳорат бобида чиғаноқ чегара бўлиб, ювиш лозим бўлган а'золардан ҳисобланмайди. Чунки чегара қилинган нарса унгача бўлган ҳудуд остига кирмайди деган да'вога қарши

قلنا المرفق حد الساقط فلا يدخل تحت حكم الساقط لأن الحد لا يدخل في المحدود

Айтамизки: чиғанок ўзидан юқоридаги а‘зони соқит қилувчи чегара бўлиб унинг ўзи ювиш соқит қилинган а‘золар ҳукми остига кирмайди. Чунки чегара ундан ташқаридаги ҳудуд остига кирмайди.

وكذلك يقال صوم رمضان صوم فرض فلا يجوز بدون التعيين كالقضاء

Шунингдек рамазон рўзаси фарз бўлиб уни аниқ та‘йин қилинмаса қазо рўзадаги каби туган рўзаси жоиз бўлмайди дейилса

قلنا صوم الفرض لا يجوز بدون التعيين إلا أنه وجد التعيين ههنا من جهة الشرع

Шундай деймиз: тўғри фарз рўза аниқ та‘йин қилинмаса дуруст бўлмайди лекин рамазон рўзаси шариат томонидан белгилаб қўйилгани учун уни аниқ та‘йин қилиш шарт эмас.

ولئن قال صوم رمضان لا يجوز بدون التعيين من العبد كالقضاء

Рақиб томон рамазон рўзаси ҳам қазо рўза каби банданинг та‘йинисиз жоиз бўлмайди деса

قلنا لا يجوز القضاء بدون التعيين إلا أن التعيين لم يثبت من جهة الشرع في القضاء فلذلك يشترط تعيين العبد وهنا وجد التعيين من جهة الشرع فلا يشترط تعيين العبد

Айтамизки: қазо рўзани банда та‘йинисиз дуруст бўлмаслигига сабаб қазо рўзага шариат аниқ бир кунларни та‘йин қилмагани бўлиб шунинг учун ҳам қазо рўзасини тутишда банда томонидан албатта мазкур қазони та‘йин қилиш шарт қилинди. Бу ерда яъни рамазон рўзасини эса шариат қайси кунларда тутишни аввалдан белгилаб қўйган. Шунинг учун бу ерда бандани та‘йини шарт бўлмади.

وأما القلب فنوعان أحدهما أن يجعل ما جعله المعلل علة للحكم معلولا لذلك الحكم

3) Қалб (ағдариш) икки турли бўлади: биринчиси: рақиб бир ҳукмга иллат қилган бир сифатни айна ушбу ҳукмга ма‘лул яъни ҳукмни иллат, иллатини эса ҳукмга айлантириш.

ومثاله في الشرعيات جريان الربا في الكثير يوجب جريانه في القليل كالأثمان فيحرم بيع الحفنة من الطعام بالحفنتين منه

Бунга шар‘ий ҳукмлардаги мисол: рақиб томон бир молнинг кўпида рибо жорий бўлса ушбу молнинг озида ҳам жорий бўлиши шартдир ҳудди пулларда бўлгани каби. Шунга кўра, бир ҳовуч эйдиган нарсани унинг икки ҳовучига алмаштириш ҳаром қилинади деса

قلنا لا بل جريان الربا في القليل يوجب جريانه في الكثير كالأثمان

Биз айтамизки: йўқ аксинча, бир молнинг озида рибо жорий бўлиши унинг кўпида ҳам жорий бўлишини вожиб қилади ҳудди пуллардаги каби.

وكذلك في مسألة الملتجىء بالحرمة إتلاف النفس يوجب حرمة إتلاف الطرف كالصيد

Шу каби, ҳарам ичига яширинган кишини жонини ҳалок қилиш ҳаром бўйиши унинг а‘золарига талофат етқазиш ҳаромлигини вожиб қилади ҳудди ов қилиш каби дейилса

قلنا بل حرمة إتلاف الطرف يوجب حرمة إتلاف النفس كالصيد

Айтамизки: йўқ балки, унинг (ҳарамга яширинган киши) а‘золарига зиён етқазишнинг ҳаромлиги унинг жонига ҳалокат етқазишни ҳаромлигини вожиб қилади ҳудди ов қилиш каби.

فإذا جعلت علته معلولة لذلك الحكم لا تبقى علة له لاستحالة أن يكون الشيء الواحد علة للشيء ومعلولا له

Агар юқоридаги каби ҳукмларда рақиб келтирган иллатни мазкур ҳукм учун ма'лул қилинса унинг иллатлиги қолмайди. Чунки, бир нарса бир ҳукм учун бир вақтнинг ўзида ҳам иллат ҳам ма'лул бўла олмайди.

والنوع الثاني من القلب أن يجعل السائل ما جعله المعلل علة لما ادعاه من الحكم علة لعدد ذلك الحكم فيصير حجة للسائل بعد أن كان حجة للمعلل

Қалбнинг иккинчи тури: сўрагувчи жавоб берувчи да'во қилаётган бир ҳукмга иллат қилган нарсани мазкур ҳукмнинг зиддига иллат қилади, натижада мазкур ҳукм жавоб берувчининг эмас балки сўрагувчининг фойдасига ҳужжат бўлиб қолади.

مثاله صوم رمضان صوم فرض فيشترط التعيين له كالقضاء

Мисол учун: рақибларнинг рамазон рўзаси фарз бўлган рўза бўлиб, унда ҳам қазо рўзадаги каби рамазон деб та'йин қилиш шарт қилинади деган жавобларига қарши

قلنا لما كان الصوم فرضا لا يشترط التعيين له بعد ما تعين اليوم له كالقضاء

Айтамизки: рўза модомики фарз экан унга шариат томонидан қайси куни тутилиши белгилаб қўйилгани сабабли худди қазо рўзасидаги каби уни та'йин қилиш шарт қилинмайди.

وأما العكس فنعني به أن يتمسك السائل بأصل المعلل على وجه يكون المعلل مضطرا إلى وجه المقارنة بين الأصل والفرع

4) Акс дейилганда сўрагувчи кимса жавоб берувчи рақиб асосланаётган далилни шундай йўл билан келтирадики, натижада рақиб асл билан фар'ўртасини бошқадан қиёслаб қўришга мажбур бўлиб қолади.

ومثاله الحلّي أعدت للابتدال فلا يجب فيها الزكاة كثياب البذلة قلنا لو كان الحلّي بمنزلة الثياب فلا تجب الزكاة في حلّي الرجال كثياب البذلة

Бунга мисол: аёлларнинг зебу-зийнатлари уларни ишлатиш учун тайёрланган бўлади. Шу сабаб тақинчоқларга закот вожиб бўлмайди худди иш кийимларидаги каби дейилса, бунга қарши шундай деймиз: агар аёлларнинг зебу-зийнатлари кийимлар қаторида бўлса, у ҳолда эркакларнинг зебу-зийнатларига ҳам худди иш кийимлари каби закот вожиб бўлмаслиги лозим. Аслида эса, бундай эмас.

وأما فساد الوضع فالمراد به أن يجعل العلة وصفا لا يليق بذلك الحكم

5) фасод ал-ваз' (Тузилишдаги хато) дейилгандан мақсад: бир иллатни ҳукмга мос келмайдиган сифатга айлантириш бўлиб,

مثاله في قولهم في إسلام أحد الزوجين اختلاف الدين طراً على النكاح فيفسده كارتداد أحد الزوجين فإنه جعل الإسلام علة لزوال الملك

Бунга мисол: рақибларнинг бошқа диндаги эр ва хотинларнинг бири ислом динига кириши борасидаги "диннинг ўзгариши никоҳ учун янгилик бўлиб, уни бузади ва бу эр ё хотиндан бири муртад бўлганига ўхшайди. Чунки бу ерда ислом мулкни йўқ бўлишига иллат қилинди" деган ҳукмларига қарши

قلنا الإسلام عهد عاصما للملك فلا يكون مؤثرا في زوال الملك

Биз айтамизки: ислом мулкни сақловчи ҳолда билинган дин бўлиб, у мулкни йўқ бўлишига та'сир кўрсатмайди.

وكذلك في مسألة طول الحرّة إنه حر قادر على النكاح فلا يجوز له الأمة كما لو كانت تحته حرّة

Худди шу каби эркак киши озод аёлга уйланишга қодир бўлган ҳолда чўрига уйланиши жоиз бўлиши масаласида ҳам рақибларнинг "ушбу эркак озод аёлга

уйланишга қодир. Демак унга худди озод аёлдан хотини бўлганда чўрига уйланиши мумкин бўлмагани каби уйланмаган пайтида ҳам бу никоҳ унга раво эмасдир" деганларига қарши

قلنا وصف كونه حرا قادرا يقتضي جواز النكاح فلا يكون مؤثرا في عدم الجواز

Айтамизки: унинг (эркакнинг) уйланишга қодир ва озод бўлиши унга ҳар қандай аёлга уйланиши жоиз бўлишини тақозо этади. Демак, бу уни уйланишдан қайтаришга та'сир этмайди.

Мусанниф р.х. олтинчи қисм бўлган ал-Фарқ (фаркланиш) ҳақида тўхталмадилар. Чунки юқоридаги фаслда бу ҳақида гап ўтди.

وأما النقض فمثل ما يقال الوضوء طهارة فيشترط له النية كالتييم

7) Нақз (бузилиш) га мисол: рақибларнинг "таҳорат покланиш бўлиб, таяммум каби унга ҳам нийят шартдир" деганларига қарши

قلنا ينتقض بغسل الثوب والإناء

Айтамизки: бу ҳукм кийим ва идишларни ювиш масаласи билан бузилади. Чунки уларни ювиш ҳам поклик аммо уларни ювошда нийят шарт эмас эди.

وأما المعارضة فمثل ما يقال المسح ركن في الوضوء فيسن تثليثه كالغسل قلنا المسح ركن فلا يسن تثليثه كمسح الخف والتيمم

8) Муораза (бир-бирини тўсиш) га мисол: рақиб томоннинг "таҳоратда бошга маш тортиш рукн бўлиб, уни ювиш каби уч марта қилмоқлик суннат қилинади" деганига қарши айтамизки: бошга маш тортиш рукн бўлиб, уни уч марта қилиш суннат бўлмайди худди таяммум ва машига маш тортишдаги каби.

الفصل الخامس: تعليق الحكم بالسبب الحقيقي أو المجازي

Бешинчи фасл: Ҳукмнинг ҳақиқий ёки мажозий сабабга боғлиқ бўлиши ҳақида
الحكم يتعلق بسببه ويثبت بعلمه ويوجد عند شرطه

Ҳукм сабабига боғлиқ ва илллати билан собит ҳамда шарти топилганда мавжуд бўлади.

المبحث الأول: السبب الحقيقي

Биринчи баҳс: ҳақиқий сабаб

فالسبب ما يكون طريقا إلى الشيء بواسطة كالطريق فإنه سبب للوصول إلى المقصد بواسطة المشي والحبل فإنه سبب للوصول إلى الماء بالإدلاء

Сабаб деб бир нарсага восита билан олиб борувчи йўлга айтилади. Масалан: йўл мақсад сари юриш воситаси билан етиш учун сабаб ва арқон пақир тушириш воситаси билан сувга етишга сабаб бўлгани каби.

فعلى هذا كل ما كان طريقا إلى الحكم بواسطة يسمى سببا له شرعا ويسمى الوساطة علة

Шунга кўра, ҳар бир ҳукмга восита билан элтувчи йўллар мазкур ҳукмга шар'ий сабаб дейилади ва восита эса, иллат деб юритилади.

مثاله فتح باب الإصطبل والقفص وحل قيد العبد فإنه سبب للتلف بواسطة توجد من الدابة والطيور والعبد

Бунга мисол: отхона ва қафас эшигини очиб юбориш ҳамда бир қулни кишанларини эчиб юбориш каби ишлар. Чунки мазкур ишлар хайвон ва қуш ҳамда қуллардан содир бўладиган восита ила бировни мулкани йўқ қилишга сабабдирлар.

والسبب مع العلة إذا اجتمعا يضاف الحكم إلى العلة دون السبب إلا إذا تعذرت الإضافة إلى العلة فيضاف إلى السبب حينئذ

Сабаб билан иллат бир ерда жамланган ҳолда ҳукми сабабга эмас балки иллатга қўшилади. Фақат қачонки ҳукми иллатга қўшиш узрли бўлса шундагина уни сабабга қўшилади.

وعلى هذا قال أصحابنا إذا دفع السكين إلى صبي فقتل به نفسه لا يضمن ولو سقط من يد الصبي فجرحه يضمن
Шунга кўра, Асҳобларимиз "Бир киши сабий (балоғатга етмаган бола) га пичоқ бериб қўйса ва шу пичоқ билан бола ўзини ўлдириб қўйса мазкур киши зомин бўлмайди. Аммо пичоқ бола қўлидан тушиб кетиб уни жароҳатласа зомин бўлади" дедилар.

ولو حمل الصبي على دابة فسيرها فجالت يمنا ويسرة فسقط ومات لا يضمن

Агар сабийни бир уловга мингазса ва улов ўн ва чап томонга юрса сўнг бола уни устидан тушиб ўлса сабийни унга миндирган киши зомин бўлмайди.

ولو دل إنسانا على مال الغير فسرقه أو على نفسه فقتله أو على قافلة فقطع عليهم الطريق لا يجب الضمان على الدال

Бир кишини бировнинг моли ёки ўзига йўллаб қўйса яъни қаердалигини айтиб берса сўнг унинг молини ўғирласа ёки ўзини ўлдирса ёки уни бир карвонга йўлласса ва уларни йўлини тўсиб молларини таласа мазкур ҳолларда ҳам йўл кўрсатувчи киши зомин ҳисобланмайди.

وهذا بخلاف المودع إذا دل السارق على الوديعة فسرقها أو دل المحرم غيره على صيد الحرم فقتله

Аммо бу ҳукм амонатдор ўзидаги амонат молга ўғрини йўлласса ва мазкур амонатни ўғирласа ёки муҳрим (эҳромдаги киши) бировни ҳарамдаги овга йўлласса ва овчи овни ўлдирса ушбу ҳолларда юқоридагидай бўлмайди. Яъни мазкур ҳолларда йўллагувчи зомин ҳисобланади.

لأن وجوب الضمان على المودع باعتبار ترك الحفظ الواجب عليه لا بالدلالة

Чунки амонатдор ўзига вожиб бўлган бировнинг амонатини сақлашни тарк этди. Шу сабаб унга ушбу молни тўлаш вожиб бўлади, йўллагани учун эмас.

وعلى المحرم باعتبار أن الدلالة محظور إحرامه بمنزلة مس الطيب ولبس المخيط فيضمن بارتكاب المحظور لا بالدلالة

Муҳримга эса, бировни овга йўллаш атир суртиш ва тикилган кийим кийишга ўхшсаган ишлар қатори унга манъ этилган нарсалар жумласидан эди. Шунинг учун бу ҳолатда муҳрим йўллагани учун эмас балки ўзига манъ этилган ишни қилиб қўйгани учун зомин бўлади.

إلا أن الجناية إنما تنقرر بحقيقة القتل فأما قبله فلا حكم له لجواز ارتفاع أثر الجناية بمنزلة الاندمال في باب الجراحة

Аммо юқоридаги ҳолда жиноят йўлланган кимса овни ўлдириши билан ўз исботини топади. Ундан олдин эса, мазкур жиноят амалгам ошмай қолиши эҳтимоли бўлганлиги учун унга жиноят ҳукми берилмай турилади ва бу бировга тан жароҳати етқазилганда мазкур жароҳат танада из қолдирмай битиб кетган ҳолат билан бир хил ҳукмда бўлади.

المبحث الثاني: كون السبب تارة بمعنى العلة

Иккинчи баҳс: Сабабни гоҳида иллат маносида бўлиши

وقد يكون السبب بمعنى العلة فيضاف الحكم إليه

Гоҳида сабаб иллат ма‘носида бўлади ва анашу ҳолатда ҳукми сабабга қўшилади

ومثاله فيما يثبت العلة بالسبب فيكون السبب في معنى العلة لأنه لما ثبتت العلة بالسبب فيكون في معنى علة العلة فيضاف الحكم إليه

Бунга мисол: иллат сабаб билан собит бўлиши бўлиб, ушбу ҳолда сабаб иллат ма‘носида бўлади. Чунки иллат сабаб билан собит бўларкан, у иллатнинг илллати ма‘носида ҳисобланади ва ҳукми унга қўшилади.

ولهذا قلنا إذا ساق دابة فأُتلف شيئاً ضمن السائق

Шунинг учун бир киши бир уловни ҳайдаб бораётганда мазкур улов бирор нарсани ҳалок қилса ҳайдовчи зомин бўлади деб айтдик.

والشاهد إذا أُتلف بشهادته مالا فظهر بطلانها بالرجوع ضمن

Бир гувоҳ берган гувоҳлиги туфайли бировнинг молига зиён етказган бўлса сўнг гувоҳлигидан қайтгани учун мазкур гувоҳлик бекор бўлса ушбу зиённи тўлайди.

لأن سير الدابة يضاف إلى السوق وقضاء القاضي يضاف إلى الشهادة لما أنه لا يسعه ترك القضاء بعد ظهور الحق بشهادة العدل عنده فصار كالمجبور في ذلك بمنزلة البهيمة بفعل السائق

Чунки бу ҳолатларда ҳайвоннинг юриши ҳайдовчининг ҳайдашига ва қозининг ҳукми гувоҳнинг берган гувоҳлигига қўшилади. Чунки қози учун унинг ҳузурида адолатли киши гувоҳлик бергандан сўнг мазкур гувоҳликка кўра ҳукм чиқармасликдан ўзга чора қолмайди ва у бу ҳолда мажбур одамнинг ҳукмида бўлади ҳудди улов уни ҳайдовчи кишининг фе‘ли билан юришга мажбур бўлгани каби.

المبحث الثالث: إقامة السبب مقام العلة

Учинчи баҳс: сабабни иллат ўрнига қўйилиши

ثم السبب قد يقام مقام العلة عند تعذر الاطلاع على حقيقة العلة تيسيراً للأمر على المكلف ويسقط مع اعتبار العلة ويدار الحكم على السبب

Иллатнинг ҳақиқатини билиш мумкин бўлмайд қолган пайтда ишни мукаллафга осон қилиш мақсадида сабабни иллатнинг ўрнига қўйилади ва бу ҳолда иллатни э‘тибори соқит бўлиб, ҳукми сабабга кўра чиқарилади.

ومثاله في الشرعيات النوم الكامل فإنه لما أقيم مقام الحدث سقط اعتبار حقيقة الحدث ويدار الانتقاض على كمال النوم

Бунга шар‘ий ишлардаги мисол комил уйқудир. Чунки уни таҳорат синдирувчи амални ўрнига қўйилгач, ҳақиқий ҳадас (таҳорат синдирувчи иш) ни э‘тиборга олиш соқит бўлди ва таҳорат синиши комил уйқуга асосан чиқарилади.

وكذلك الخلوة الصحيحة لما أقيمت مقام الوطء سقط اعتبار حقيقة الوطء فيدار الحكم على صحة الخلوة في حق كمال المهر ولزوم العدة

Шу каби халвати саҳиҳа (эр хотин бир жимў вақтича ҳеч бир моне‘сиз ёлғиз қолишлари) жимўнинг ўрнига қўйилгач, ҳақиқий жимўни бўлган ё бўлмаганини э‘тиборга олиш соқит бўлди ва аёлга маҳрни тўлиқ беришни эрга

вожиб қилиш ҳамда мазкур аёлга идда вожиб бўлиши каби ҳукмларни чиқариш улар ораларидаги халватни қанчалик тўғри бўлганлигига қараб чиқарилади.

وكذلك السفر لما أقيم مقام المشقة في حق الرخصة سقط اعتبار حقيقة المشقة ويدرار الحكم على نفس السفر حتى أن السلطان لو طاف في أطراف مملكته يقصد به مقدار السفر كان له الرخصة في الإفطار والقصر

Ҳудди шу каби сафар рухсат масаласида машаққат ўрнига қўйилгач, ҳақиқий машаққатни э‘тиборга олиш соқит бўлди ва ҳукмни сафарнинг ўзига қараб чиқарилади. Масалан: подшоҳ ўз мамлакати атрофини айлаиб чиқиш мақсадида сафар муддатича жойни қасд қилиб чиқса унга рўза тутмаслик ва намозни қаср қилиш бораларида рухсат берилаверади.

المبحث الرابع: تسمية العلة سببا مجازا

Тўртинчи баҳс: Иллатни мажозан сабаб дейилиши

وقد يسمى غير السبب سببا مجازا كاليمين يسمى سببا للكفارة وإنها ليست بسبب في الحقيقة

Гоҳида сабабдан бошқа нарсани мажозан сабаб деб номланади. Масалан: қасам каффорат учун сабаб дейилади ҳолбуки аслида қасам сабаб эмас.

فإن السبب لا ينافي وجود المسبب واليمين ينافي وجوب الكفارة فإن الكفارة إنما تجب بالحنث وبه ينتهي اليمين
Чунки сабаб мусаббаб (у туфайли вужудга келувчи нарса) га зид бўлмайди. Қасам эса, каффоратни вожиб бўлишига зиддир. Чунки, каффорат қасамни бузиш сабабли вожиб бўлади ва у (каффорат) билан қасам ниҳоясига етади.

المبحث الخامس: تسمية الشرط سببا مجازا

Бешинчи баҳс: шартни мажозан сабаб дейилиши

وكذلك تعليق الحكم بالشرط كالطلاق والعتاق يسمى سببا مجازا وأنه ليس بسبب في الحقيقة

Шу каби бир ҳукмни шартга боғлаш масалан талоқ ва қул озод қилишлардаги каби мажозан сабаб дейилади. Ҳолбуки аслида у сабаб эмасдир.

لأن الحكم إنما يثبت عند الشرط والتعليق ينتهي بوجود الشرط فلا يكون سببا مع وجود التناهي بينهما
Чунки ҳукм шарт топилганда собит бўлади ва бир ишни бир шартга боғлаш эса, мазкур шартнинг топилиши билан тугайди. Демак, уларнинг ўртасида зидлик мавжуд бўлгани туфайли ҳукмни шартга боғлаш сабаб бўлмаслиги лозим эди.

الباب الخامس

في أسباب الشرائع و منازل المشروعات و الاحتجاجات الفاسدة و يشتمل على الفصول الآتية:

- 1- في بيان أسباب الشرائع
- 2- في منازل المشروعات و بيان أحكامها
- 3- في الاحتجاجات الفاسدة

Бешинчи боб

Шар‘ий сабаблар, шар‘ий амаллар ва хато далил келтиришлар баёнида бўлиб, қуйидаги фаслларни ўз ичига олади:

- 1- шар‘ий сабабларни баён этиш
- 2- шар‘ий амаллар ҳамда уларнинг ҳукмларини баён қилиш
- 3- хато далил келтириш йўллари
- 4-

الفصل الأول: في بيان أسباب الشرائع

Биринчи фасл: шар‘ий сабабларни баён этиш

المبحث الأول: معرفة السبب و تعلق الأحكام الشرعية بأسبابها

Биринчи баҳс: Сабабни билиш ва шар‘ий ҳукмлар ўз сабабларига боғлиқ бўлишлари:

الأحكام الشرعية تتعلق بأسبابها وذلك لأن الوجوب غيب عنا فلا بد من علامة يعرف العبد بها وجوب الحكم وبهذا الاعتبار أضيفت الأحكام إلى الأسباب

Шар‘ий ҳукмлар ўз сабабларига боғлиқ бўладилар ва бунга сабаб уларни нимага вожиб бўлгани бизга нома‘лум илм бўлиб, банда ўзига бир ҳукмни вожиб эканини билиши учун унда (ибодатда) бир белги-аломат бўлиши лозим. Шу туфайли ҳукмлар ўз сабабларига боғланадилар.

فسبب وجوب الصلوة الوقت بدليل أن الخطاب بأداء الصلوة لا يتوجه قبل دخول الوقت وإنما يتوجه بعد دخول الوقت

Масалан: намоз фарз бўлганини белгиси унинг вақти кирганидир. Чунки намоз ўқиш ҳақидаги буйруқ вақт кирмай туриб кучга кирмайди балки вақт киргандан кейин кучга киради.

والخطاب مثبت لوجوب الأداء ومعرف للعبد سبب الوجوب قبله وهذا كقولنا أد ثمن المبيع وأد نفقة المنكوحة

Ушбу буйруқ уни бажариш лозимлигини собит қилувчи ва бандага унинг вақти кирмасдан туриб сабабини билдирувчидир. Бу худди "харид қилган нарсангни пулини бер" ва "никоҳинга олган аёлингни нафақасини тўла" деганимизга ўхшайди.

ولا موجود يعرفه العبد وهنا إلا دخول الوقت فتبين أن الوجوب يثبت بدخول الوقت

Бу ерда бандага вақтнинг киришидан бўлак намоз фарзлигини билдирувчи белги йўқ. шундан ма‘лум бўладикки, намознинг фарзлиги вақтни кириши билан собит бўлади.

ولأن الوجوب ثابت على من لا يتناوله الخطاب كالنائم والمغمى عليه ولا وجوب قبل الوقت فكان ثابتا بدخول الوقت

Яна намознинг фарзлиги ҳақидаги буйруқда зикр қилинмаган кимсалар масалан уйқудаги ёки хушидан кетган кишиларга ҳам намоз фарз бўлаверади ва уларга ҳам вақт кирмай туриб фарз бўлмайди. Шу туфайли ҳам, намознинг фарзлиги вақтининг киришлиги билан собит бўлган бўлади.

وبهذا ظهر أن الجزء الأول سبب للوجوب

Ва шундан ма‘лум бўладикки, бир намознинг аввалги вақти унинг фарзлиги учун сабабдир.

ثم بعد ذلك طريقان أحدهما نقل السببية من الجزء الأول إلى الثاني إذا لم يؤد في الجزء الأول ثم إلى الثالث والرابع إلى أن ينتهي إلى آخر الوقت فيتقرر الوجوب حينئذ

Сўнг булардан ташқари икки йўл бўлиб, биринчиси: намоз вақтнинг аввалида адо этилмаса сабабни вақтнинг биринчи жузидан иккинчиси сўнг учинчи ва тўртинчи жузларига то охирги жузигача кўчишидир. Демак, намоз қайси вақтда адо этилса (вақтнинг ичида) вожиблик ўша вақтда қарор топади.

ويعتبر حال العبد في ذلك الجزء ويعتبر صفة ذلك الجزء

Мазкур ҳолда (намоз охириги вақтида адо этилганда) банданинг ўша жуздаги ҳолати ҳамда мазкур жузнинг сифати э‘тиборга олинади.

وبيان اعتبار حال العبد فيه إنه لو كان صيبا في أول الوقت بالغاً في ذلك الجزء أو كان كافراً في أول الوقت مسلماً في ذلك الجزء أو كانت حائضاً أو نفساء أول الوقت طاهرة في ذلك الجزء وجبت الصلوة

Банданинг мазкур жуздаги ҳолини э‘тиборга олиш дегани: агар ушбу банда вақтнинг аввалида сабий (балоғатга этмаган бола) бўлса сўнг ушбу жузида (намознинг охириги вақтида) балоғатга этиб қолса ёки вақтнинг аввалида кофир бўлиб, охириги жузида мусулмон бўлса ёки вақтнинг аввалида ҳайз ёки нифосдаги аёл охириги жузида пок бўлса уларга намоз фарз бўлади.

وعلى هذا جميع صور حدوث الأهلية في آخر الوقت

Намознинг охирида намоз аҳлига айланишнинг барча кўринишлари юқоридаги каби бўлади.

وعلى العكس بأن يحدث حيض أو نفاس أو جنون مستوعب أو إغماء ممتد في ذلك الجزء سقطت عنه الصلوة

Аксинча, намознинг охирида ҳайз, нифос, тўлиқ бир намоз вақтича жиннилик ёки ҳушдан кетиш каби ишлар содир бўлса ушбу намоз бандадан соқит бўлади.

ولو كان مسافراً في أول الوقت مقيماً في آخره يصلي أربعاً ولو كان مقيماً في أول الوقت مسافراً في آخره يصلي ركعتين

Намознинг аввалги вақтида мусофир бўлиб, охириги вақтида муқим бўлса торт рақ‘ат ўқийди. Аксинча, вақтнинг бошида муқим ва охирида мусофир бўлса икки рақ‘ат ўқийди.

وبيان اعتبار صفة ذلك الجزء إن ذلك الجزء إن كان كاملاً تقررت الوظيفة كاملة فلا يخرج عن العهدة بأدائها في الأوقات المكروهة

Юқорида "мазкур жузнинг ҳолатини ҳам э‘тибор олинади" дейилганидан мақсад: агар мазкур жуз комил бўлса унда адо этилган намоз ҳам комил ҳисобланади ва банда ушбу вақтнинг намозини макруҳ вақтларда¹¹⁴ адо этса зиммасидан мазкур намоз соқит бўлмайди. (чунки комил ҳолда фарз бўлган нарса ноқис ҳолда бажарилса, адо этилган ҳисобланмайди).

ومثاله فيما يقال إن آخر الوقت في الفجر كامل وإنما يصير الوقت فاسداً بطلوع الشمس وذلك بعد خروج الوقت فيتقرر الواجب بوصف الكمال

Мисол учун: бомдод намозида вақтнинг охири комил вақт бўлиб, қачонки қуёш чиқса вақт фосид бўлади ва бу вақт чиқиши билан бўлади. Шунинг учун бомдод намози комиллик сифати билан қарор топади.

فإذا طلعت الشمس في أثناء الصلوة بطل الفرض لأنه لا يمكنه إتمام الصلوة إلا بوصف النقصان باعتبار الوقت

Агар бомдод намозини ўқиётганида қуёш чиқиб қолса ушбу намоз ботил бўлади. Чунки, бандага мазкур намозини вақтнинг ҳисоби билан комил ҳолда тугатиш муяссар бўлмади балки ноқис ҳолда адо этган бўлди.

ولو كان ذلك الجزء ناقصاً كما في صلوة العصر فإن آخر الوقت وقت احمرار الشمس والوقت عنده فاسد

Агар намознинг охириги жузи аср намозидаги каби ноқис бўлса чунки аср намозининг охири қуёшнинг қизариш вақти бўлиб, аср вақти шу ҳолда тугайди.

فتقرررت الوظيفة بصفة النقصان ولهذا وجب القول بالجواز عنده مع فساد الوقت

¹¹⁴ Макруҳ вақтлар: намоз ўқиш ман‘ этилган уч вақт бўлиб, улар: қуёш чиқаётган, тиккага келган ва ботаётган вақтлардир.

Демак, ушбу вақтдаги намоз нуқсонлик сифати билан фарз бўлган бўлади ва шу сабабли асрни ўқиётганда вақт тугаб қолса ҳам мазкур аср жоиз бўлди деб ҳукм қилиш лозим бўлади.

والطريق الثاني أن يجعل كل جزء من أجزاء الوقت سببا لا على طريق الانتقال فإن القول به قول بإبطال السببية الثابتة بالشرع

Иккинчи йўл: вақтнинг ҳар бир жузини сабаб қилиб олиш ва бу интиқол (кўчиш) йўли билан эмасдир. Чунки ундай деб ҳукм қилиш шариат билан собит бўлган сабабни бекор қилиш ҳисобланади.

ولا يلزم على هذا تضاعف الواجب فإن الجزء الثاني إنما أثبت عين ما أثبتته الجزء الأول فكان هذا من باب ترادف العلل وكثرة الشهود في باب الخصومات

Аммо бундан вожибни кўпайтириш деган нарса келиб чиқмайди. Чунки, иккинчи жуз айни биринчи жуз вожиб қилган нарсани собит қилади ва бу бир ҳукмга бир нечта иллат бўлгани билан айни шу ҳукм собит бўлиши ҳамда хусуматлар бобида гувоҳлар кўп бўлгани билан ҳукм икки гувоҳнинг гувоҳлиги билан собит бўлишига ўхшайди.

وسبب وجوب الصوم شهود الشهر لتوجه الخطاب عند شهود الشهر وإضافة الصوم إليه

Рамазон рўзаси фарз бўлишининг сабаби ойни кўришдир. Чунки, рўза тутиш ҳақидаги буйруқ рамазон ойини кўришга йўналтирилди ва рўза тутишни ойни кўришга боғланди.

وسبب وجوب الزكاة ملك النصاب النامي حقيقة أو حكما وباعتبار وجوب السبب جاز التعجيل في باب الأداء

Закот фарз бўлишига сабаб ҳақиқатда ёки ҳукман ўсиб турувчи нисобга эга бўлиш бўлиб, мазкур сабабнинг э‘тибори билан закотни вақтидан олдин бериш жоиз бўлди.

وسبب وجوب الحج البيت لإضافته إلى البيت وعدم تكرار الوظيفة في العمر وعلى هذا لو حج قبل وجود الاستطاعة ينوب ذلك عن حجة الإسلام لوجود السبب

Ҳажнинг фарзлигига сабаб ка‘бадир. Чунки, ҳажнинг фарзлиги ҳақидаги буйруқ ка‘бага боғланган ва Ка‘ба яккадир ҳамда банда умрида фақатгина бир марта фарз ҳажни адо этиши мумкин. Шунга кўра, бир киши ҳажга боришга қодир бўлмай туриб ҳаж қилса сабаб топилгани учун ундан ҳажнинг фарзлиги соқит бўлаверади¹¹⁵.

وبه فارق أداء الزكاة قبل وجود النصاب لعدم السبب

Ҳаж ибодати шу жиҳати билан закотдан фарқланади. Чунки, закотни нисобга эга бўлмаган киши берса жоиз бўлмайди. Чунки бу ерда закотни фарз қилувчи сабаб топилмади.¹¹⁶

وسبب وجوب صدقة الفطر رأس يمونه ويلي عليه وباعتبار السبب يجوز التعجيل حتى جاز أداؤها قبل يوم الفطر

Фитр садақасини вожиб бўлиш сабаби у оталиқ қилаётган жон бўлиб, мазкур э‘тибор билан фитр садақасини вақти кирмай туриб яъни фитр ҳайити кунидан олдин бериш жоиз бўлади.

وسبب وجوب العشر الأراضي النامية بحقيقة الربيع

¹¹⁵ Аммо мазкур ҳукмдан сабий бола ва ҳажи бадал қилдирилган кишилар мустаснодирлар. Чунки сабий балоғатга етса ёки ҳаж бадал қилдирилган киши соғайиб ўзи ҳажга келишга қодир бўлиб қолса уларга қайта ҳаж қилишлари фарз бўлади.

¹¹⁶ Аммо бир закот нисобига эга бўлгани учун унга закот фарз бўлган кимса бир нечта нисобнинг закотини берса бўлаверади.

Ушр вожиб бўлишига ҳақиқий ўсимликлар билан экиш учун яроқли эр сабабдир

وسبب وجوب الخراج الأراضي الصالحة للزراعة فكانت نامية حكما

Харож вожиб бўлишига эса, экиш учун яроқли эрларнинг ўзи сабабдир. Шунинг учун уларга экин экилмай қолган тақдирда ҳам улар ҳукман экини борга ҳисоб қилинади ва уларга харож вожиб бўлади.

وسبب وجوب الوضوء الصلوة عند البعض ولهذا وجب الوضوء على من وجب عليه الصلوة ولا وضوء على من لا صلوة عليه

Таҳорат фарз бўлишига ба‘зилар намоз сабабдир дедилар ва уларга кўра, таҳорат намоз фарз бўлган кимсага фарз бўлиб, аксинча намоз фарз бўлмаган кишига таҳорат ҳам фарз эмасдир.

وقال البعض سبب وجوبه الحدث ووجوب الصلوة شرط وقد روي عن محمد ذلك نصا

Ба‘зилар эса, таҳорат фарз бўлишига сабаб уни синдирувчи иш бўлиб, намоз фарз бўлиши таҳорат фарз бўлиши учун шартдир дедилар ва мазкур ҳукм имом Муҳаммад р.х. дан нас билан ривоят қилингандир.

وسبب وجوب الغسل الحيض والنفاس والجنابة

Ғусл фарз бўлиши учун эса, ҳайз, нифос ва жанобатлик сабабдир.

المبحث الثاني: الموانع الشرعية

Иккинчи баҳс: Шар‘ий ҳукми амалга ошишидан тўсувчи моне‘лар

قال القاضي الإمام أبو زيد الموانع أربعة أقسام

Қози Абу Зайд дедилар: Ҳукми амалга ошишидан тўсувчи моне‘лар тўрттадир.

مانع يمنع انعقاد العلة

1- иллатни ҳукмга боғланишидан тўсувчи моне‘

ومانع يمنع تمامها

2- ҳукми тамомига этишидан тўсувчи моне‘

ومانع يمنع ابتداء الحكم

3- ҳукми бошлашдан тўсувчи моне‘

ومانع يمنع دوامه

4- ҳукми давом этишидан тўсувчи моне‘

نظير الأول بيع الحر والميتة والدم فإن عدم المحلية يمنع انعقاد التصرف علة إفادة الحكم

Биринчисига мисол: озод киши, қон ва ўлимтикларни сотишдир. Чунки, ушбуларнинг шариатда савдо моли бўлмаганликлари уларни сотиш уларга савдо билан боғлиқ ҳукмларини беришда иллат бўлишидан ман‘ этади.

وعلى هذا سائر التعليقات عندنا

Бошқа та‘лиқотлар (бир ишни бўлишини ма‘лум бир шартга боғлаш) ҳам бизнинг мазҳабимизда шунга қараб жорий бўлади.

فإن التعليق يمنع انعقاد التصرف علة قبل وجود الشرط على ما ذكرناه

Чунки, юқорида зикр қилганимизга қара, та‘лиқ шарт топилишидан аввал тасарруфни иллат бўлиб боғланишидан ман‘ этади.

ولهذا لو حلف لا يطلق امرأته فعلق طلاق امرأته بدخول الدار لا يحنث

Шунга кўра, бир киши "хотинимни талоқ қилмайман" деб қасам ичса сўнг аёлини талоқ қилишликни уйга киришлигига та'лиқ қилса (боғласа яъни "уйга кирсан талоқсан" деса) қасамини бузган бўлмайди. Чунки, ҳали аёлига талоқ тушгани йўқ.

ومثال الثاني هلاك النصاب في أثناء الحول وامتناع أحد الشاهدين عن الشهادة ورد شرط العقد

Иккинчисига мисол: закот нисобини йил ярмида ҳалок бўлиши, икки гувоҳлардан бири берган гувоҳлигидан қайтиши ва икки киши ўртасида битадиган келишувларда иккинчи томоннинг раддия бериши каби ишлар.

ومثال الثالث البيع بشرط الخيار وبقاء الوقت في حق صاحب العذر

Учинчисига мисол: танлаш шарти билан савдо қилиш ва узрли киши учун намоз вақтининг чиқмай туриши кабилар.

ومثال الرابع خيار البلوغ والعتق والرؤية وعدم الكفاءة والاندمال في باب الجراحات على هذا الأصل

Тўртинчисига мисол: бола балоғат ёшига етганидан ёки кул озод бўлганидан кейин ихтиёрлари ўз қўлларига ўтиши, ёки кўрганда ёқмаса қайтариб бериши шарти билан савдо қилиш ва бир аёл ўзининг тенги бўлмаган эрга турмушга чиққанда валийси мазкур никоҳни бузиши мумкинлиги ҳамда жароҳатлар бобида индимол (жароҳатни баданда из қолдирмай битиб кетиши ёки мазкур жароҳат эгасининг ҳалокатига сабаб бўлмаслиги) каби ишлар юқоридаги асл-қоидага кўра тўртинчи монег'га мисолдирлар.

وهذا على اعتبار جواز تخصيص العلة الشرعية

Мазкур қоидалар шар'ий иллатни хослаш мумкин дегувчиларга кўра бўлиб,

فأما على قول من لا يقول بجواز تخصيص العلة فالمانع عنده ثلاثة أقسام

Иллатни хослашга қарши чиқувчиларга кўра эса, монег'лар учтадирлар.

مانع يمنع ابتداء العلة

1- иллатнинг бошланишидан тўсувчи

ومانع يمنع تمامها

2- уни тамомига етишидан тўсувчи

ومانع يمنع دوام الحكم

3- ҳукмни давом этишидан тўсувчи монег'лар

وأما عند تمام العلة فيثبت الحكم لا محالة وعلى هذا كل ما جعله الفريق الأول مانعا لثبوت الحكم جعله الفريق الثاني مانعا لتمام العلة

Аммо иллат тамомига етса ҳукм шаксиз собит бўлади. Шунга кўра, биринчи фирқа ҳукмни амалга ошириши учун монег' бўлувчи деб кўрсатган нарсаларни иккинчи фирқа иллатни тамомига етиши учун монег' қилиб кўрсатганлар.

وعلى هذا الأصل يدور الكلام بين الفريقين

Ва қолган масалаларда ҳам ҳар икки фирқа ўртасидаги гаплар мазкур қоидага кўра давом этади.

الفصل الثاني: في منازل المشروعات و بيان أحكامها

Иккинчи фасл: шар'ий амаллар ҳамда уларнинг ҳукмларини баён этиш ҳақида

المبحث الأول: الفرض و الواجب و السنة و النفل

Биринчи баҳс: Фарз, Вожиб, Суннат ва Нафл амаллар

الفرض لغة هو التقدير ومفروضات الشرع مقدراته بحيث لا يحتمل الزيادة والنقصان

Фарз сўзи луғатда белгилаш, ўлчаш ма‘носида бўлиб, шариатдаги фарзлар дейилганда ортиқ ёки камликни қабул қилмайдиган даражада шариат тарафидан қат‘ий белгиланган амаллар тушунилади.

وفي الشرع ما ثبت بدليل قطعي لا شبهة فيه وحكمه لزوم العمل به والاعتقاد به

Шариат истилоҳида эса, фарз деб унда ҳеч қандай шубҳа бўлмаган қат‘ий далил билан келиб чиққан амалга айтилади. Фарзнинг ҳукми - унинг фарзлигига иймон келтириш ҳамда унга амал қилиш лозимдир.

والوجوب هو السقوط يعني ما يسقط على العبد بلا اختيار منه وقيل هو من الوجبة وهو الاضطراب

Вужуб яъни вожиб бўлиш луғатда тушиш дегани бўлиб, вожиб амали банданинг зиммасига унинг ихтиёрисиз лозим бўлгани учун шу ном билан аталган. Ба‘зилар эса, у араб тилида изтиробга тушиш ма‘носидаги "важбатун" сўзидан олинган дейдилар.

سمي الواجب بذلك لكونه مضطربا بين الفرض والنفل فصار فرضا في حق العمل حتى لا يجوز تركه ونفلا في حق الاعتقاد فلا يلزمنا الاعتقاد به جزما

Вожибни бундай номланишига сабаб шуки чунки вожиб амали фарз билан нафл ўртасида изтиробда қолган ва унга амал қилиш борасида фарзга тенгдир. Чунки вожибни тарк қилиш жоиз эмас ва унинг вожиблигига иймон келтириш борасида эса, нафлга тенгдир чунки уни вожиб деб э‘тиқод қилиш бизга қат‘иян лозим бўлмайди¹¹⁷.

وفي الشرع هو ما ثبت بدليل فيه شبهة كالأية المؤولة والصحيح من الأحاد

Шариат истилоҳида вожиб деб бир нечта ма‘нога далолат қилувчи оят ва оҳод ҳадисларнинг саҳиҳлари¹¹⁸ каби шубҳали далиллар билан собит бўлган амални айтилади.

وحكمه ما ذكرنا

Вожибнинг ҳукми юқорида биз зикр қилган нарсадир. Яъни унинг вожиблигига иймон келтириш эмас балки унга амал қилиш лозимдир.

والسنة عبارة عن الطريقة المسلوكة المرضية في باب الدين سواء كانت من رسول الله صلى الله عليه وسلم أو من الصحابة

Суннат амали эса, унга кириш дин тарафидан рози бўлинган йўл ма‘носида бўлиб мазкур амал ҳоқ расулуллоҳ с.а.в. ва ҳоқ у кишининг саҳобалари томондан жорий қилинган бўлсин суннат деб юритилади.

قال عليه السلام (عليكم بسنتي وسنة الخلفاء من بعدي عضوا عليها النواجذ)

Пайғамбар а.с. дедилар: "Ўзларингизга мен ва мендан кейин келадиган халифаларим жорий қилган суннатларни лозим тутинглар ва уларни озиқ тишларингиз билан тишланглар"¹¹⁹

وحكمها أن يطالب المرء بإحيائها ويستحق الملامة بتركها إلا أن يتركها بعذر

Суннатнинг ҳукми – унга амал қилиш талаб қилинади ва уни бе узр тарк этиш туфайли банда маломатга лойиқ бўлиб қолади.

والنفل عبارة عن الزيادة والغنيمة تسمى نفلا لأنها زيادة على ما هو المقصود من الجهاد

¹¹⁷ Чунки Абу Ҳанифа (р.х.) вожиб деган жуда кўп амаллар шогирдлари бўлган икки имомларга кўра суннат дейилади. Масалан: витр, қурбонлик қилиш в.х.к.

¹¹⁸ Оҳод ҳадислар таърифи юқорида суннат бобида ўтди.

¹¹⁹ Мазкур ҳадиси Абу Довуд ва Термизийлар ўз сунанларида келтирганлар.

Нафл дегани луғатда зиёда ва ортиқ нарса ма'носидадир. Урушда қўлга киритилган ғанимат молини шунинг учун ҳам нафл дейилади чунки у Аллоҳ йўлида уруш қилишдаги асосий мақсад эмас балки унга қўшимча бир нарса эди.

وفي الشرع عبارة عما هو زيادة على الفرائض والواجبات

Шариатда эса, фарз ва вожиб амалларига қўшимча бўлган амалларни нафл деб юритилади.

وحكمه أن يثاب المرء على فعله ولا يعاقب بتركه والنفل والتطوع نظيران

Нафлнинг ҳукми – киши уни қилгани учун савоб олади аммо тарк этгани сабабли азобланмайди. Нафл ва татавву' сўзлари бир ма'нода ишлатилади.

المبحث الثاني: العزيمة و الرخصة

Иккинчи баҳс: Азимат ва рухсат

العزيمة هي القصد اذا كان في نهاية الوكادة ولهذا قلنا أن العزم على الوطاء عود في باب الظهار لانه كالموجود فجاز أن يعتبر موجودا عند قيام الدلالة ولهذا لو قال أعزم يكون حالفا

Азимат деб луғатда бир ишга жуда қаттиқ қасд қилишга айтилади. Шунинг учун зихор бобида эр аёлини жимў қилишга азм қилса унга қайтган ҳисобланади деб айтдик. Чунки эрнинг жимўга азм қилишлиги гўё жимў бўлгандек ҳисобланади ва киши бир ишга "азм қилдим" деса қасам ичган билан тенг туради.

وفي الشرع عبارة عما لزمنا من الأحكام ابتداء سميت عزيمة لأنها في غاية الوكادة لو كادة سببها

Шариат истилоҳида азимат – юқорида бандага лозим қилинган амаллар (фарз, вожиб) дир. Мазкур амалларни лозим қилувчи сабаб ниҳоятда ишончли ва та'кидли бўлгани учун уларга азимат дейилади.

وهو كون الأمر مفترض الطاعة بحكم أنه الإهنا ونحن عبيده وأقسام العزيمة ما ذكرنا من الفرض والواجب

Мазкур сабаб – ушбу ишларни бажаришга буйруқ берган зот унга итоат этишимиз фарз бўлган зотдир яъни у парвардигоримиз ва бизлар эса, унинг қулларидирмиз. Азимат юқорида зикр қилганимиз яъни фарз ва вожиб амалларидир.

وأما الرخصة فعبارة عن اليسر والسهولة

Рухсат деб луғатда енгиллик ва осонликга айтилади.

وفي الشرع صرف الأمر من عسر الى يسر بواسطة عذر في المكلف

Шариат истилоҳида рухсат деб бир ишни бандадаги узр сабабли оғирликдан енгилликга ўтқозишга айтилади.

وأنواعها مختلفة لاختلاف أسبابها وهي إعدار العباد وفي العاقبة تؤول الى نوعين

Рухсат ҳар хил бўлади. Чунки, унинг сабабчиси бўлган бандаларнинг узрлари турличадир. Аммо у мазкур икки нав'га бўлинади.

أحدهما رخصة الفعل مع بقاء الحرمة بمنزلة العفو في باب الجنابة

1- бир ҳаром ишни қилишга рухсат этилади аммо унинг ҳаромлиги кетмайди яъни мазкур ҳаром иш ҳалолга айланмайди ва бу худди жинойтчини жабрланувчи афв қилиб юборишига ўхшайди¹²⁰.

¹²⁰ Яъни жабрланувчи кечиргани билан ушбу жинойт ҳалолга айланиб қолмайди.

وذلك نحو اجراء كلمة الكفر على اللسان مع اطمئنان القلب عند الإكراه وسب النبي عليه السلام وإتلاف مال المسلم وقتل النفس ظلما

Масалан: мажбур бўлиб қолган пайтда куфр сўзни қалбдан эмас балки тилда айтиш, пайғамбар а.с. ни сўкиш, бир мусулмоннинг молига зиён етказиш ва но ҳақ одқам ўлдириш каби ишлар бўлиб, банда ўлим ёки а‘зосига оғир тан жароҳати етказиш каби ишлар билан душман тарафидан қўрқитилиб мажбур қилинган пайтда ушбу ҳаром қилинган ишларни қилишга шариат рухсат этади аммо мазкур ишларнинг ҳаромлиги ўз ҳукмида туради.

وحكمه انه لو صبر حتى قتل يكون مأجورا لامتناعه عن الحرام تعظيما لنهي الشارع

Мазкур рухсатнинг ҳукми – банда мажбурланган ҳолидай ҳам ушбу ҳаромларни қилмай сабр бардош қилиб душман тарафидан ўлдирилса ажр савобга эга бўлади. Чунки у шариатни улуғлаб, у ҳаром қилган ишни қилмай ўлиб кетди.

والنوع الثاني تغيير صفة الفعل بان يصير مباحا في حقه قال الله تعالى فمن اضطر في مخمصة

2- ҳаром қилинган ишнинг сифатини бутунлай ўзгартириш яъни уни банда учун ҳалолга айлантиришдир. Аллоҳ та‘оло деди: "Ким оч қолган пайтида ҳаром нарсани ейишга мажбур бўлиб қолса ва унинг нийяти гуноҳни қасддан қилиш бўлмаса албатта Аллоҳ кечиримли ва раҳмли зотдир"¹²¹.

وذلك نحو الاكراه على أكل الميتة وشرب الخمر

Яъни бунга мисол: банда ҳаром ўлган ҳайвонни ейиш ва ароқ ичиш каби ҳаром ишларни қилишга мажбур бўлиб қолган ҳолатлардир.¹²²

وحكمه انه لو امتنع عن تناوله حتى قتل يكون أثما بامتناعه عن المباح وصار كقاتل نفسه

Мазкур иккинчи нав‘ рухсатнинг ҳукми – банда юқоридаги каби мажбур бўлган ҳолатида ҳам ушбу ҳаром ишни қилмай ўлиб кетса гуноҳкор ҳисобланади. Чунки, у унга мубоҳ-ҳалол қилинган ишдан ўзини олиб қочди ва ғўёки ўзини ўлдирган билан тенг бўлди.

الفصل الثالث: في الاحتجاجات الفاسدة

Учинчи фасл: Фосид (хато) далил келтиришлар ҳақида

المبحث الأول: الاحتجاج بلا دليل

Биринчи баҳс: далилсиз ҳужжат келтириш

الاحتجاج بلا دليل أنواع منها

Далилсиз ҳужжат келтириш бир қанчадир:

1 - الاستدلال بعدم العلة على عدم الحكم مثاله القى غير ناقض لانه لم يخرج من السبيلين

1- иллатнинг йўқлиги сабаб ҳукм қилмаслик лозим деган далил. Масалан: қайт қилиш таҳоратни синдирмайди чунки у икки йўлнинг биридан келмади деб далил келтириш.

¹²¹ Моида: 3.

¹²² Бу ердаги мажбур бўлиш дегани юқоридаги каби ўлим ёки тан жароҳати етказиш каби жазолар билан банда душман тарафидан мажбур қилинса ёки оятда келгани каби банда очликдан ўзи учун ҳаромдан бўлак егулик топа олмаса деган маънодадир.

والاخ لا يعتق على الأخ لانه لا ولاء بينهما

Ака ўз қул укасини сотиб олса уни озод бўлди деб ҳукм қилинмайди чунки ука акасидан дунёга келмаган дейиш.

وسئل محمد رح أوجب القصاص على شريك الصبي قال لا لأن الصبي رفع عنه القلم

Имом Муҳаммад р.х. дан "сабий боланинг шеригига қасос вожиб бўладими?"¹²³ деб сўралганда, у киши "Йўқ, чунки сабий-ёш боладан қалам кўтарилган"¹²⁴ деб жавоб бердилар.

قال السائل فوجب أن يجب على شريك الأب لان الأب لم يرفع عنه القلم

Шунда, савол берувчи кимса "Унда, отанинг шеригига қасос вожиб бўлиши лозим. Чунки отадан қалам кўтарилмагандир"¹²⁵ деб хато далил келтирди.

فصار التمسك بعدم العلة على عدم الحكم هذا بمنزلة ما يقال لم يمت فلان لانه لم يسقط من السطح

Мазкур хато далил келтириш яъни иллат йўқлиги учун ҳукмни йўққа чиқариш гўёки "фалончи ўлгани йўқ чунки у девордан йиқилиб тушмагандир" дейишга ўхшайди.¹²⁶

إلا إذا كانت علة الحكم منحصرة في معنى فيكون ذلك المعنى لازماً للحكم فيستدل بانتفائه على عدم الحكم

Юқоридаги қоидадан биргина ҳолат истисно қилинади яъни қачонки ҳукм биргина ма'но-иллатда чекланган бўлса ушбу иллат мазкур ҳукмни лозим тутувчи бўлади ва ушбу иллат кетишлигини мазкур ҳукмнинг тугаганлигига далил қилинади.

مثاله ما روي عن محمد رح أنه قال ولد المغصوب ليس بمضمون لأنه ليس بمغصوب

Бунга мисол: Имом Муҳаммад р.х. дан ривоят қилинишига кўра, у киши ғасб қилинган (бировдан хоҳақ олиб қўйилган) ҳайвон бола туғса сўнг ўлиб қолса ғосиб (ноҳақ олиб қўйган кимса) ҳайвон эгасига унинг боласини ҳаққини тўламайди чунки, у бола мағсуб (ноҳақ олинган) эмасдир деганлар.¹²⁷

ولا قصاص على الشاهد في مسألة شهود القصاص إذا رجعوا لأنه ليس بفاتل

Иккинчи мисол: бир кишидан қасос олинаётганда гувоҳликка ўтган гувоҳлар қасос ижро қилингандан кейин берган гувоҳликларидан қайтиб юборсалар, ушбу гувоҳлардан қасос олинмайди. Чунки улар ҳақиқий қотил эмаслар.

وذلك لأن الغصب لازم لضمان الغصب والقتل لازم لوجود القصاص

Бунга сабаб га'сб қилиш га'сб қилинган молни тўлаш учун, қасддан одам ўлдириш эса, қасос олишни вожиб қиладилар.

المبحث الثاني: الاحتجاج باستصحاب الحال

Иккинчи баҳс: истишоб ал-ҳол

¹²³ Яъни бир ёш бола балоғатга етган киши билан ўз отасини қасддан ўлдирса мазкур сабийнинг шериги бўлган болиг- вояга етган кишига қасос лозим бўладими?

¹²⁴ Яъни унга гуноҳ ёзилмайди. Бу ерда бир жиноят сабий билан болиг ўртасида қилиниб, сабийга гуноҳ ёзилмагани учун унинг шериги бўлган болигга ҳам қасос вожиб бўлмайди аммо унга бошқа жазо қўлланади.

¹²⁵ Яъни ота бир киши билан ўз фарзандини ўлдириб қўйса, унинг қотил шеригидан қасос олиш лозим бўлар эканда чунки отадан балоғат ёшига етгани учун қалам кўтарилмаган яъни унга гуноҳ ёзиладику?! Деди. Аслида мазкур ҳолатда ҳам отанинг шеригидан қасос олинмайди чунки ота фарзандини ўлдирган ҳолатда ҳам шари'ат отадан қасос олинишдан қайтарган. Шунинг учун унинг шеригидан ҳам қасос олинмайди.

¹²⁶ Яъни инсон вафотининг сабаби фақат девордан йиқилиш бўлмагани каби шар'ий ҳукмларнинг 'иллатлари ҳам бир хил бўлмайди.

¹²⁷ Ушбу ҳолатда бировнинг ҳайвонини ноҳақ олиб қўйган кимса уни ўз эгасига қайтариши вожиб ва бу ҳукмдаги 'иллат ушбу ҳайвонни ноҳақ олинишидир. Мазкур ҳайвон ғосибнинг қўлида бўлган пайтида бола туғса мазкур бола ноҳақ олинмаган бўлгани учун уни тўлаш ҳам лозим эмас.

وكذلك التمسك باستصحاب الحال تمسك بعدم الدليل إذ وجود الشيء لا يوجب بقاءه فيصلح للدفع دون الإلزام
 Шунингдек, истишоб ал-ҳол яъни бир нарсанинг ҳукмига шар‘ий далил келмаганлиги мазкур ишнинг ўз ҳолида қолганлиги далили бўлади дейиш ҳам хато далиллардан ҳисобланади. Чунки, бир нарсани мавжудлиги анашу нарсанинг абадийлигига далолат қилмайди. Шунинг учун у бир ҳукми лозим қилиш учун эмас балки мазкур ҳукми даф‘ этиш учун далил бўлади.

وعلی هذا قلنا مجهول النسب لو ادعى علیه أحد رقا ثم جنی علیه جنایة لا یجب علیه أرش الحر
 Шунга кўра, насаби нома‘лум бўлган кимсани биров қул деб да‘во қилса сўнг унга нисбатан жинойт содир этса, мазкур жинойтчиға озод кишининг хунини тўлаш вожиб бўлмайди.

لأن إيجاب أرش الحر إزام فلا یثبت بلا دلیل

Чунки, унга озод кишининг хунини вожиб қилиш бир ҳукми лозим қилиш бўлиб, бу нарса далилсиз амалга оширилмайди.¹²⁸

وعلی هذا قلنا إذا زاد الدم علی العشرة فی الحيض وللمرأة عادة معروفة ردت إلى أيام عاداتها والزائد استحاضته

Ва шунга асосланган ҳолимизда "бир аёлнинг ҳайз қони ўн кундан ошиб кетса ва ушбу аёлнинг одати ма‘лум бўлса одатидан ошган кунлардаги қонларни истиҳоза-касаллик қони деб ҳукм қилинади" дедик.

لأن الزائد علی العادة اتصل بدم الحيض وبدم الاستحاضة فاحتمل الأمرين جميعا

Чунки, одатдан ортиқ кунлардаги қонлар ҳайз қонига ҳам истиҳоза қонига ҳам боғлиқ бўлиб, ҳар иккисидан бўлиши мумкинлиги эҳтимоли мавжуд.

فلو حکمنا بنقض العادة لزمننا العمل بلا دلیل

Агар биз мазкур аёлнинг одати ўзгарди деб ҳукм қиладиган бўлсак, бир амални далилсиз лозим қилган бўламиз.

وكذلك إذا ابتدأت مع البلوغ مستحاضة فحيضها عشرة أيام لأن ما دون العشرة تحتمل الحيض والاستحاضة

Ҳудди шу каби бир қиз балоғат ёшига етаётганда биринчи марта ҳайз қони кўра бошласа унинг ҳайзи ўн кун деб ҳукм қилинади. Чунки, ўн кундан кам бўлган қонлар ҳайздан бўлиши ҳам истиҳоза қонидан бўлиши ҳам эҳтимоллидир.

فلو حکمنا بارتفاع الحيض لزمننا العمل بلا دلیل

Мазкур суратда яъни, ушбу қиз ўн кун қон кўрса ва биз ҳайзни ўн кундан кам қилиб белгиласак, бир амални далилсиз лозим қилган бўламиз.

بخلاف ما بعد العشرة لقيام الدليل علی أن الحيض لا تزيد علی العشرة

Аммо мазкур қизнинг қон кўриши ўн кундан ошиб кетса, ошган кунлардаги қонни истиҳоза қони деб ҳукм қилинади. Чунки, ҳайз қони ўн кундан ошмаслигига далил келган.¹²⁹

ومن الدليل علی أن لا دلیل فيه إلا حجة للدفع دون الإلزام مسألة المفقود

Бир ҳукми лозим қилиш учун эмас балки уни даф‘ этиш учун далил бўлишдан бошқага ярамайдиган далиллардан бири мафқуд (бедарак ғойиб бўлган кимса) масаласидир.

¹²⁸ Яъни бу ҳолатда мазкур кимсани озод эканлигига ҳужжат мавжуд эмас шунинг учун уни озодга ҳукм қилиш далилсиз ҳукм қилиш ҳисобланади. Қул эканлигига эса, заиф бўлса ҳам ҳужжат мавжуд.

¹²⁹ Яъни бир қанча ҳадисларда пайғамбар (а.с.) "ҳайзининг энг оз муддати қиз ва жувонлар учун уч кун ва кўпи ўн кундир" деганлар.

فإنه لا يستحق غيره ميراثه ولو مات من أقاربه حال فقده لا يرث هو منه فاندفع استحقاق الغير بلا دليل ولم يثبت له الاستحقاق بلا دليل

Чунки, бирор кимса унинг (бедарак кетган) киши меросига эга бўлмайди.¹³⁰ Қариндошларидан бири вафот этса мафқуд кишига мерос ажратилмайди (чунки, тириклиги аниқ эмас). Демак, бу ерда бировни молига далилсиз эга бўлинмайди ҳамда мазкур биров ҳам бедалил бировнинг молига эга бўлмайди.

فإن قيل قد روي عن أبي حنيفة رح أنه قال لا خمس في العنبر لأن الأثر لم يرد به وهو التمسك بعدم الدليل
Агар рақиб тарафидан "Абу ҳанифа р.х. дан ривоят қилинганига кўра, у киши "анбардан"¹³¹ давлат хазинаси учун хумс-бешдан бирини олиш вожиб бўлмайди чунки, бу ҳақида далил келмаган"¹³² деб айтганлар ва бу юқоридаги хато далилларданку" дейилса,

قلنا إنما ذكر ذلك في بيان عذره في أنه لم يقل بالخمس في العنبر

Шундай жавоб қиламиз: у киши анбардан бешдан бирини олиш вожиб бўлмаслигини сабабига юқоридаги гапларини айтганлар.¹³³

ولهذا روي أن محمدا سأله عن الخمس في العنبر فقال ما بال العنبر لا خمس فيه قال لأنه كالسمك فقال وما بال السمك لا خمس فيه قال لأنه كالماء ولا خمس فيه والله تعالى أعلم بالصواب

Шунинг учун ривоят қиладиларки, имом Муҳаммад р.х. Абу Ҳанифа ҳазратларидан анбар ҳақида сўраб "Нима учун анбардан бешдан бир олинмайди?" деганларида, у киши "чунки, у балиқ кабидир" деб жавоб қилганлар. Шунда, имом Муҳаммад "нима учун балиқдан бешдан бир олинмайди?" деб сўрадилар ва Абу Ҳанифа ҳазратлари "чунки балиқ сув кабидир ва сувда хумс-бешдан бирини олиш вожиб бўлмайди" деб жавоб бердилар ва бу далилсиз далил келтириш саналмайди.

تم أصول الشاشي

Усул аш-Шоший (Шошийнинг асос ва қоидалари) китоби тамомига етди.

Аллоҳ та'олонинг фазлу-карами билан ҳанафий усул ал-фикҳ фанига оид бўлган ушбу мухтасар манба'ни ўзбек тилига таржима қилиш ва унга ба'зи мулоҳаза ва шарҳлар битиш 19-12-1428 /28-12-2007 санада Миср Араб Республикаси пойтахти Қоҳира шаҳри, "Айн Шамс" олийгоҳи ётоқхонасида тунги соат 01:00да ўз ниҳоясига етди.

Таржимон: Абдувоҳид Аҳмадалиев

ТошДши "Исломшунослик кафедраси" магистранти.

Мундарижа

- I. Боб.....
1. Фикҳ асослари асосан тўртга бўлиниши.....
2. 'Ом ва Хос.....
3. 'Омнинг иккига бўлиниши.....

¹³⁰ Чунки, унинг мероси тақсим қилиниши учун ўлганлиги аниқ бўлиши лозим.

¹³¹ 'Анбар – денгиз жониворларидан бирининг чиқиндиси бўлиб, сохиллардан топилган ва уни хушбўй атир ўрнида ишлатганлар.

¹³² Яъни бир киши 'анбар топиб олса қолган хазиналар каби унинг бешдан бирини давлат хазинаси учун олиш вожиб бўлмайди.

¹³³ Яъни бу у кишининг ўз ижтиҳодлари бўлган.

4. Мо калимаси ‘ом бўлиши.....
5. Ундан баъзи нарсалар хослаб олинган ‘ом.....
6. Мутлақга амал қилиш йўллари.....
7. За‘фарон суви билан таҳорат олиш жоизлиги.....
8. Муштарак ва Муаввал.....
9. Ҳақиқат ва Мажоз.....
10. Ҳақиқатни уч турга бўлиниши.....
11. Мажоз ҳақиқатнинг ўринбосари эканлиги.....
12. Исти‘ора йўллари маълум қилиш.....
13. Ҳукмларни истиоранинг икки
қисмига тегишли ҳолда келтириш.....
14. Сарих ва Киноя.....
15. Зоҳир, Нас, Муфассар ва Мухкам.....
16. Зоҳир ва Нас ҳукмлари билан амал вожиб бўлиши.....
17. Муфассарнинг Насдан устун келиши.....
18. Хафий.....
19. Мушкил.....
20. Мужмал.....
21. Ҳақиқат қачон тарк этилади?.....
22. Наснинг ибораси билан ҳукм қилиш.....
23. Наснинг далолати билан ҳукм қилиш.....
24. Наснинг тақозоси билан ҳукм қилиш.....
25. Бай‘ бобида қабул рукн экани.....
26. Амр
27. Амр тақозо этган нарса.....
28. Амр такрорни тақозо этмаслиги.....
29. Ибодатлардаги такрор улардаги сабабга боғлиқлиги.....
30. Мутлақ ва муқайяд.....
31. Амр билан буюрилган иш икки қисм бўлиши.....
32. Буйруқни гўзал бўлиши.....
33. Вожиб буйруқ туфайли иккига бўлинади.....
34. Ноқис адо.....
35. Қазо ва унинг турлари.....
36. Наҳий-та‘қиқ.....
37. Ҳиссий амаллардан наҳий қилиш.....
38. Нас йўллари билиш.....
39. Қайт қилиш таҳоратни бузиши
40. За‘иф далиллар.....
41. Маъно англатувчи ҳарфлар.....
42. "Вов" (ва) ҳарфи жам‘лаш учундир.....
43. "Фо" (бас) кетма-кетлик учундир.....
44. "Фо" ҳарфини иллатни баён этиш учун истеъмол қилиниши.....
45. "Сумма" (сўнгра) биров кейин учун.....
46. "Бал" (балки) хатони ўнглаш учун.....
47. "локин" (лекин) ажратиш учун.....

48. "ав" (ёки) иккисидан бири учун.....
49. "ав" ни "ҳатто" маъносида келиши.....
50. "ҳатто" ғоя-чегарани баён этиш учун.....
51. "ило" (гача) ғоя тугаши учун.....
52. "ало" (га, устига) лозим қилиш учун.....
53. "фий" (да, ичида) зарф (макон) учун.....
54. "бо" (билан) бирга қилиш учун.....
55. Тафсир ва тақрир баёни.....
56. Тағйир баёни.....
57. Истисно тағйирдан экани.....
58. Зарурат ва ҳол баёнлари.....
59. 'Атф баёни.....
- II. Боб суннат.....
60. Мутавотир хабар қат'ий илмни вожиб қилади.....
61. Ровийларни тақсимлаш.....
62. Бир ровий ҳадисига амал қилиш шартлари.....
- III. Боб Ижмо'
63. Ижмо'ни тўрт қисм бўлиши.....
64. Ҳукмига далил келмаган масалалар.....
65. Мужтаҳидга вожиб бўлган нарса.....
- IV. Боб Қиёс.....
66. Қиёсинг шартлари бешта бўлиши.....
67. Шаръий қиёс қандай бўлиши.....
68. Китоб билан билинган қиёс.....
69. Суннат билан билинган қиёс.....
70. Ижмо'дан олинган қиёс.....
71. Ра'й билан билинган қиёс.....
72. Қиёсга йўналтирилган масалалар.....
73. Иллат вожиб қилган нарса.....
74. Қалб.....
75. Акс.....
76. Сабаб ва иллат ўртасидаги фарқ.....
77. Сабабни гоҳида иллат маъносида келиши.....
78. Ҳукмлар ўз сабабларига боғлиқ бўлиши.....
79. Ман' этувчилар.....
80. Фарз.....
81. 'Азимат.....
82. Рухсат.....
83. Далилсиз далил келтириш.....
84. 'Анбардан бешдан бир закот олинмаслиги.....